

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**HEGYNEVEK
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON**

RESZEGI KATALIN

Debreceni Egyetem
BTK
2008

Tartalom

Előszó	3
I. A hegységek elméleti kérdései	5
1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége	5
2. A hegységek kutatásának története	17
3. A hegység fogalma	27
4. A régi hegységek névterjedelmének kérdéséről	36
5. A hegységek és más helynévfajták kapcsolata	46
II. Hegységi községek	59
1. A kiemelkedés egészét jelölő hegyeségi községek	60
1.1. <i>Bérc</i>	60
1.2. <i>Hegy</i>	69
1.3. <i>Halom</i>	74
1.4. <i>Domb</i>	79
1.5. <i>Havas</i>	82
1.6. <i>Magas</i>	83
1.7. <i>Gyűr</i>	84
1.8. <i>Gerend ~ gorond</i>	84
1.9. <i>Ség</i>	85
1.10. <i>Rez</i>	86
1.11. <i>Torbágy</i>	86
2. A hegyet és hegyrészt egyaránt jelölő hegyeségi községek	87
2.1. <i>Kő</i>	87
2.2. <i>Tető</i>	89
2.3. <i>Mál</i>	90
2.4. <i>Fej ~ fő</i>	94
2.5. <i>Hát</i>	95
2.6. <i>Orr</i>	96
2.7. <i>Orom</i>	97
2.8. <i>Homlok</i>	97
2.9. <i>Tő</i>	98
2.10. <i>Lejtő</i>	98
2.11. <i>Verő</i>	98
3. Összegzés	99

III. Névrendszertani vizsgálat	104
1. Szerkezeti elemzés	104
1.1. Fajtajelölő névrészek	105
1.2. Megnevező szerepű névrészek	108
1.3. A hely valamely sajátosságát kifejező névrészek	111
1.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek	125
2. Történeti elemzés	126
2.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult hegynevek	127
2.2. Morfematikus szerkesztéssel alakult hegynevek	131
2.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett hegynevek	137
2.4. Szerkezeti változással alakult hegynevek	149
2.5. Névátvételek	152
3. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata	153
3.1. Magyar névadással létrejött névréteg	155
3.2. Szláv névréteg	161
3.3. Német névréteg	167
3.4. Összegzés	167
Áttekintés	169
Irodalom	170

Előszó

1. A hegysnevek, s azon belül is a középkori hegysnevek vizsgálata meglehetősen mostohán kezelt területe a magyar névkutatásnak: míg ugyanis a településnevek vagy a víznevek különböző szempontú elemzésével könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, addig a hegysnevek teljes feldolgozása mindmáig hiányzik, sőt a kifejezetten e névfajta kutatásához kapcsolódó munkák sora is meglehetősen rövid.

A feldolgozás hiánya különösen szembeötlő, ha kitekintünk a külföldön folyó névkutatásokra, hiszen például az osztrák hegysnevek két kutató, EBERHARD KRANZMAYER (1968), majd HEINZ-DIETER POHL hegysnévszótárában (1984) is kiadásra kerültek, s a francia hegysnevek szótára (DAUZAT–DESLANDES–ROSTAING 1978) is már a hetvenes évek végétől a hegysnévi kutatások alapját képezi, s természetesen e szótárak alapján számos szakmunka foglalkozott s foglalkozik e névtípus feldolgozásával. Sőt az 1969-ben *A hegysnevek a nevek világában* címmel Bécsben megrendezett nemzetközi névtani konferencia központi témáját szintén, mint a cím is mutatja, a hegysnevek adták.

1.1. Munkámban e hiány pótlásaként a korai ómagyar kori hegysnevekhez kapcsolódó névadási-névhasználati szokások bemutatására vállalkozom, illetőleg bőséges névállomány alapján törekszem a névfajta kapcsán eddig felmerült kérdések alaposabb megvilágítására is. E vizsgálatok révén azt kívánom szemléltetni, hogy egy adott névfajta, jelen esetben a hegysnevek vizsgálata milyen haszonnal járhat a névkutatás egésze, illetőleg a társtudományai számára.

A dolgozatom alapját képező korai ómagyar kori hegysnévállományhoz alapvető forrásként GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkájának négy megjelent kötete szolgált, amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza a címben megjelölt korszak teljes helynévállományát. E munka alapján határoztam meg jómagam is az elemzendő hegysnévi adatok körét mind kronológiai, mind területi szempontból. GYÖRFFY az Árpád-kort valamivel tágabban értelmezi: a vizsgált negyven vármegye adatait döntően az 1332–37-es pápai regestrummal bezárólag közli, de ahol szükséges, még ennél későbbi adatokat is felüntet. A vizsgálat térbeli határait — GYÖRFFY országtérképével összhangban — az Árpád-kor végére kialakult országhatárral jelöltem ki. A történeti földrajz adatainak felhasználását nagyban segítette a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–2.* című névtár, amely GYÖRFFY művének első két kötete alapján az adott vármegyék (Abaúj–Győr) összes nem településnévi adatát tartalmazza a vizsgált korszakból. A minél teljesebb névállomány összeállításához emellett beemeltem szótáramba — hogy csak a legfontosabbakat említsem — az

Árpádkori új okmánytár, az Anjoukori okmánytár, a Korai magyar helynévszótár I. és a Földrajzi nevek etimológiai szótára-nak az adott időszakra vonatkozó hegynévi adatait is. A történeti földrajz által feldolgozatlan országrészek (a korabeli Magyarország területének mintegy harmada) hegyneveinek feltárásához — GYÖRFFYTŐL eltérően — kizárólag nyomtatásban hozzáférhető forrásokra támaszkodtam, a középkori oklevelek olvasása, értelmezése ugyanis magasfokú történészi felkészültséget igényelne, s beláthatatlan időre tolná ki az adatgyűjtést. A Pozsegától Zólyom vármegyéig terjedő területek névanyaga ugyanakkor így szükségszerűen kevésbé teljes, ám minthogy a korszakra vonatkozóan a helynévi adatok kapcsán általában véve számolnunk kell a lejegyzés és fennmaradás véletlenszerű, esetleges voltával, így valóban még a történészek által vizsgált területek névanyagát sem tekinthetjük teljesnek. Az általam egybeállított korpuszt tehát lényegében mint a korabeli hegynévhasználat egy viszonylag gazdag állományát tekinthetjük, amely alapján — kellő óvatossággal — a vizsgált időszak névhasználati viszonyaira általában is következtethetünk.

A dolgozat egyes részeiben a névfajtaához kapcsolódó kérdések megválaszolásához célszerűnek látszott a választott időszakon túlra is tekinteni, s a későbbi korok anyagát is bevonni a vizsgálatokba. Az *Anjoukori okmánytár* adatai mellett a *Zsigmondkori oklevéltár*, valamint CSÁNKI DEZSŐ *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című műve révén így módon mintegy az ómagyar kor végéig nyomon követhető a hegynévállomány alakulása.

1.2. A hegynevek kutatásának fontosságát e helynévfajta nagy elemszáma is indokolhatja. A kiemelkedések nevei a település- és a víznevek mellett megítélésem szerint ugyanis a korai ómagyar korból fennmaradt legnagyobb névállományt alkotják: az általam összeállított korpusz mintegy ezer nevet tartalmaz ebből a korból.

2. Munkám három nagyobb egységből áll. Az első fejezet öt alfejezetében a hegynevek vizsgálata kapcsán felvetődő elméleti kérdéseket járom körül. Elsőként a helynévfajta között megmutatkozó nyelvészeti és történettudományi vonatkozású különbségeket tekintem át, majd bemutatom, hogy miként jelennek meg a hegynevek a történeti, a nyelvészeti vonatkozású s a névtani szakmunkákban. Kitérek a hegynév terminus definiálása és a hegynevek névterjedelmének meghatározása kapcsán jelentkező nehézségekre, végül a hegynevek és más helynévfajta közötti nyelvi kapcsolatokról szólok.

A második fejezetben a régiségben névalkotó szerepben feltűnő hegyrajzi közneveket mutatom be. A munkámat záró harmadik fejezetben a korai ómagyar kori hegynevek névrendszertani elemzését végzem el szerkezeti, majd keletkezéstörténeti szempontból. S ehhez kapcsolódóan egy összevető vizsgálat révén igyekszem rávilágítani az etnikai viszonyok és a hegynevek névrendszertani vonásai közötti kapcsolatokra is.

I. A hegynevek elméleti kérdései

1. A névfajták szerinti kutatások jelentősége

1. Közismert, hogy a helynevek a régi korok vonatkozásában felbecsülhetetlen forrásértékel bírnak, így vizsgálatuk a névtudomány mellett a történeti tudományoknak és a nyelvtörténeti kutatásoknak is szerves részét képezi. Napjainkra ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a helynevek hasznosíthatósága szempontjából meghatározó az általuk jelölt denotátumok jellege. A különböző helynévfajtákhoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások ugyanis eltérőek lehetnek, ez pedig nyelvi természetű különbségeket is eredményezhet közöttük, és nyelvészeti és történettudományi értéküket is befolyásolja (vö. HOFFMANN 2007: 85, 93, 100–13). Célszerű tehát a névrendszerhez e különbségek szem előtt tartásával közelíteni, és ismereteinket is tovább bővítheti, ha az egyes névfajták jellemzőit külön-külön is feltárjuk.

A hegynevek szempontjából különösen hasznosnak tűnik a helynévfajták különbségeinek áttekintése, az effajta megközelítés révén ugyanis belátható, hogy más névfajtákhoz képest miféle névtani, nyelvészeti és történeti hozadéka lehet az ezidáig jobbra mellőzött hegynevek kutatásának.

2. A helynévfajták közötti különbségek csak a legújabb kutatásokban kapnak nagyobb figyelmet, a korábbi vizsgálatokban — olykor egészen napjainkig — a különféle helyek megnevezéseit a nyelvi forrásérték szempontjából lényegében azonos értékűnek tartották. Noha megfigyelhető, hogy a szakmunkák időről időre más névtípusokat részesítettek előnyben — a történeti vonatkozású kutatásokban inkább a régiségből nagyobb számban fennmaradt víz- és településnevek voltak előtérben, a névélettani vizsgálatokban viszont utóbb a jelenkori névanyag jelentős részét alkotó mikrotoponimákra irányult a figyelem¹ —, ám ez pusztán az egyes konkrét dolgozatok céljaival magyarázható. Nem azért preferálták tehát az említett kategóriákat, mert az egyes helyfajták nevei között lényegi különbségeket találtak: ezek a munkák ugyanis a települések, vizek, hegyek stb. neveinek hasznosíthatóságában csupán mennyiségi és nem minőségi eltérést láttak.

Az úgynevezett névélettani kutatásokban viszont már a nevek két nagy csoportját különítették el a szakemberek az ember és a táj viszonya alapján: a természeti nevek létrejöttében az ember csak elnevezi a helyet annak — az embertől független — táji adottságai alapján, míg a

¹ Ehhez lásd *A hegynevek kutatásának története* című alfejezet kapcsolódó részeit.

mesterséges nevek esetében az elnevezés alapja az emberi beavatkozás által többé-kevésbé megváltoztatott táj (LŐRINCZE 1947a: 4–5).² A két típus kapcsán azonban elsősorban a nevek keletkezéséhez, változásához kapcsolódó lélektani helyzet különbségét igyekeztek rekonstruálni, a nyelvi és névrendszertani vonatkozások háttérbe szorultak.

3. A korábbi kutatások eredményeit átértékelve DEME LÁSZLÓ hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a települések, vizek, hegyek és hegységek nevei (azaz lényegében a makrotoponimák) minőségileg különböznek a dűlőnevektől (újabb terminussal mikro-nevektől: ide tartoznak a kisebb hegyek, dombok nevei is), és sürgette azoknak az okoknak a felderítését, melyek a különbségeket létrehozzák. A kérdés megválaszolásához kiindulási alappul három tételt is ajánlott: 1. a dűlőnevek sokkal közelebb állnak a köznevekhez, mint a tulajdonnevekhez, 2. „a dűlőnév egy meglehetősen kis közösség (gyakran nem is az egész falu) magánügye, a helységnév, s méginkább a folyó- és hegységnév viszont országos közönség ügye, nemzeti ügy”, 3. (LŐRINCZÉRE hivatkozva) a nagyobb folyók, hegyek, hegyláncok és települések nevei sokkal állandóbbak, mint a kisebb helyek nevei (1960: 73–4).³

DEME felosztása — amint jeleztem is — tulajdonképpen megfeleltethető a m a k r o - é s m i k r o t o p o n i m á k megkülönböztetésének, ami a magyar névtudományban az 1970-es évektől vált elterjedtté. A nevek e két típusát elsődlegesen névhasználati körük kiterjedtsége (vö. DEME 2. pont), illetőleg eltérő denotatív jellegük alapján különíthetjük el. A névadás mikro- és makroszintjének névtörténeti különbségeire — a nagy kiterjedésű objektumok nevének állandóbb voltára — is többen felhívták a figyelmet (vö. DEME 1960, LŐRINCZE 1949: 14, KNIEZSA 1943–44/2001: 5–6). HOFFMANN hangsúlyozza ugyanakkor, hogy névhasználói körük folytonossága esetén a mikrotoponimák is igen hosszú ideig megmaradhatnak (vö. 2007: 103–4). A két névtípus között emellett — eltérő névszociológiai jellegükből adódóan — rendszertani különbségek is mutatkoznak. A makrotoponimák körében igen nagy számban találunk szláv eredetű vagy a magyar névrendszerbe szláv közvetítéssel bekerült egyrészes neveket, s körükben még a belső keletkezésű nevek is — HOFFMANN szavaival élve — „szinte jövevénynevek módjára viselkednek”, velük ellentétben a mikronevek viszont közvetlenül tükrözik a névhasználók névadási normáit (1993: 41).

² LŐRINCZE LAJOS, a névélettani kutatások elindítója, a természeti és műveltségi nevek mellett még a tájtól független eseményneveket is elkülönítette (1947a), ám a későbbi rendszerezések ezeket a neveket a műveltségi nevek közé sorolták (vö. KÁZMÉR 1957, INCZEFI 1970a).

³ KÁZMÉR MIKLÓS üdvözölte DEME elméleti kérdésekre irányuló ösztönzését, azonban az említett jellemzőket nem tekinti a névfajták közötti minőségi különbségek forrásának (1960: 86), azokat ugyanis szerinte sokkal inkább a helynevek funkciójában lehet keresni: a pusztán a térben való tájékozódást szolgáló egyfunkciós helynevek (*Váci út*) és az emlékeztetésre is alkalmas kétfunkciós nevek (*Dózsa György út, Pálhalála*) között lát inkább minőségi különbséget (88–9).

A két kategória elkülönítése azonban távolról sem probléma nélküli. A tájnevek például névszociológiai szempontból jellegzetesen makrotoponimának számítanak ugyan — mint-hogy nagyobb kiterjedésű tájegység megnevezésére széles körben használatos nevek —, nyelvi arculatuk azonban egészen más, mint a nagyobb hegyek, folyók neveié. A tájnevek ugyanis jellemzően belső keletkezésű nevek, s tipológiai szempontból JUHÁSZ DEZSŐ vizsgálatai szerint a határnevekhez — s ilyen módon a mikrotoponimákhoz — állnak a legközelebb (1988: 29). HOFFMANN ISTVÁN a településnevekkel kapcsolatban mutatott rá arra, hogy e névfajta névszociológiai, illetőleg rendszertani szempontból nem tekinthető egységesnek (2007: 104–13), bizonyos típusai (a növényzetre, víz melletti fekvésre utaló nevek) ugyanis szintén inkább a mikronevekkel mutatnak rokonságot. A makro- és mikrotoponimák elkülönítését az is megnehezíti továbbá, hogy a makronevek beépül(het)nek az általuk jelölt hegyek, folyók, erdők közelében lévő települések lakóinak névkincsébe, s egy rendszert alkotnak a mikrotoponimákkal (vö. HOFFMANN 1993: 41), ilyen módon akár kölcsönösen is hatással lehetnek egymásra, s ennek következtében a két névtípus határai egybemosódnak. A két kategória elkülönítése a régiségre vonatkozóan különösen nehéznek tűnik, hiszen ennek alapjául leginkább a névhasználói kör kiterjedtsége szolgálhatna, a nevek ismertségét azonban a korai időszakokra vonatkozóan ma már nem lehetséges megállapítani, minthogy az oklevelekben nem találunk ezzel kapcsolatos információkat. A makro- és mikrotoponimák eltérő névszociológiai jellegét, denotatív háttérük különbségeit tehát mindenképpen szükséges szem előtt tartanunk, tényleges elkülönítésük azonban — amint azt az ilyen irányú kutatások hiánya is mutatja — a régiségben többnyire nem megoldható.

4. A névfajta különbözőségének kérdését legutóbb HOFFMANN ISTVÁN járta körül. Kutásaiban a névélettani vizsgálatok kiindulópontjához tér vissza: ő is névszociológiai alapon, a nevekhez kapcsolódó névadói, névhasználói helyzet különbségeiből kiindulva kategorizál. A helynevek két nagy csoportját látja elkülöníthetőnek: a *műveltségi és a természeti neveket*, a fogalompárt azonban új tartalommal tölti meg. Meglátása szerint a műveltségi nevek közé az emberek által létrehozott helyek nevei, a régiségben jórészt a településnevek tartoznak, s ezek létrejöttében és használatában az általános nyelvi-kommunikációs igények⁴ mellett a társadalmi motívumok is jelentős szerepet játszanak. A természeti

⁴ Napjainkban a névadást az ember kommunikációs szükségleteivel magyarázzák: az ember eszerint elsősorban nem a tájékozódásának megkönnyítésére használja a helyneveket — ahogyan azt korábban hangsúlyozták (vö. pl. LŐRINCZE 1947a: 3–4) —, hanem arra, hogy a kommunikációs helyzetekben megnevezze azokat (ehhez l. HOFFMANN 2007: 96). Ezt a felfogást a kognitív nyelvészeti kutatások eredményei is megerősítik, eszerint a térben való eligazodás elsősorban nem is a helynevek ismeretét (a hely és a név összekapcsolását) igényli, hanem számos más ismeret tárolását feltételezi, tehát lényegében a kognitív térkép felépítése irányítja a térbeli tájékozódást (vö. HEINRICH 2000: 5). A kognitív etológia szerint sokkal általánosabb problémaként ragadható meg a „mi az, amit meg kell nevezni?“, „mi az elnevezés mozgatórugója?“ kérdéskör. Az állatok és az ember is

neveket ezzel szemben döntően a nyelvi-kommunikációs szükségletek hívják életre, tehát létrejöttükben a tudatosság, a társadalmi vonatkozások szerepe jóval kevésbé jelentős (2007: 101). E típusba a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak nevei sorolhatók (vö. 1993: 40–1). Az elkülönítés jogosságát HOFFMANN az eltérő névszociológiai helyzet mellett nyelvi, rendszertani jegyekkel is igazolja. A két fő típus mellett azonban a természeti neveken belül a makro- és mikrotoponimák eltérő sajátosságaira is felhívja a figyelmet.

4.1. A természeti és a műveltségi nevek között jelentős különbségek mutatkoznak a nevek **k e l e t k e z é s e** szempontjából.

4.1.1. A legkorábbi kronológiai rétegbe tartozó természeti nevek körében lényegesen nagyobb arányban vannak **á t v é t e l e k**, mint a műveltségi nevek képviselő korai településnevek között (HOFFMANN 2007: 101). A középkor legnagyobb területű vármegyéjében, Biharban a magyarok mellett ugyan jelentős román, illetőleg szláv népességgel is számolhatunk, a településneveknek mégis csupán alig több mint huszadát alkotják az átvett nevek (vö. RÁCZ A. 2005: 173–4, 222). A víznevek körében a jövevénynevek aránya lényegesen magasabb: az Árpád-kori nevek több mint ötödénél merül fel az átvétel lehetősége (GYÖRFFY 2004: 143).

Meg kell azonban említenünk, hogy az idegen eredetű neveknek a magyar névrendszerbe kerülése a természeti nevek csoportján belül jobbra csak a makrotoponimák körében állapítható meg egyértelműen: a nagyobb vizekre, kiemelkedésekre jellemző, hogy megnevezésükre a magyarok a Kárpát-medencébe kerülésüket követően a már meglévő, az itt élő lakosság által használt neveket alkalmazták. A *Pilis, Mátra, Zobor* hegynevek ilyen módon, szerkezeti változás nélkül váltak a magyar névrendszer részévé és a magyar névhasználók között is széles körben ismertté. Az átvétel időpontja és egyéb körülményei ugyanakkor esetükben is nehezen határozhatók meg.

A mikrotoponimák körében a névátvétel tényének megállapítása jóval problémásabb. A csak egy település határain belül használt mikrotoponimák természetesen javarészt a települést alapító etnikum nyelvében keletkeztek. Szláv alapítók esetén a határnevek szláv eredetűek, melyeket a településre vagy a település szomszédságába betelepülő magyarság — mint-

a környezetében lévő objektumokat alapvetően kétféle típusba sorolja: a maguktól nem mozgó passzív objektumok, illetve az önálló mozgás képességével rendelkező aktív objektumok kategóriájába (MIKLÓSI 2005: 53). Az utóbbi csoportba tartozó fajtársak és nem-fajtársak elkülönítése és megjelölése a passzív objektumok mellett a passzív objektumokhoz kapcsolódó térbeliség, a hely szintén az emberi gondolkodás alapvető kategóriája. A különböző kategóriaelemeknek, köztük a térbeli objektumoknak a megnevezése tehát az ember alapvető viselkedési jegyeként értelmezhető. A tulajdonnévi kategória általános, ám logikailag nem szükségszerű volta alapján SZÉPE GYÖRGY is hasonlóképpen vélekedett: „a név (tulajdonnév) nyelvi vonatkozású antropológiai univerzálé”, ennek megfelelően a „névadási funkció nem tisztán nyelvi (kommunikációs) funkció, hanem a nyelv segítségével gyakorolt antropológiai funkció” (1970: 308–9).

hogy a kommunikációs helyzetekben szüksége van helynevekre — átvehetett. Nyelvi kölcsönzésekkel azonban — a kérdéssel foglalkozó kutatók szerint — csak a kétnyelvűség valamilyen fokán lévő beszélőközösségekben számolhatunk (vö. KONTRA 1981: 6, SÁNDOR K. 1998: 7). A két nyelv érintkezésének kezdeti — passzív — szakaszát jellemző kölcsönzések eredményeképpen átvett elemek ugyanakkor gyakorta módosulnak az átvevő nyelv sajátosságainak megfelelően. Ezt mutathatja például a *Zsarnó hegye* (1321: *Zarnohygy*, Gy. 1: 153) névforma, melyben az elsődleges szláv névhez (vö. *Žarnov*) magyar földrajzi köznév kapcsolódott. Ám a szláv eredetű mikrotoponimákhoz az átvételt követően természetesen nem mindig járul magyar névrész, e nevek esetében esetleg más nyelvi (pl. hangtani) változások utalhatnak az átvételre. A *Zsarnó hegye* esetében a név előtagja is magyar névhasználatról árulkodik, mivel vokalizálódott benne a szláv név eredetileg képzőként funkcionáló szóvégi *v* ($> \beta$) hangja. PÓCZOS RITA azonban mai névállományt vizsgálva rávilágít arra, hogy a nevek gyakran egészen minimális hangtani változással kerülnek be az átvevő nyelv rendszerébe, s minthogy a korabeli iratok készítői az ilyen jellegű változásokat nem tudták és talán nem is kívánták jelölni (vö. 2008: 205), sok esetben semmiféle jele nincs az átvételnek. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a magyar és a szláv nyelvű közösségek tartós egymás mellett élése révén számolhatunk az ún. aktív kétnyelvűség kialakulásával is, amikor a két nyelvi közösség beszélői a mindennapi életben egyformán használják mindkét nyelvet. Az aktív kétnyelvű közösség tagjai természetesen a két névrendszer elemeit is formai változtatás nélkül veszik használatba.⁵ A szláv eredetű nevekről tehát sok esetben nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy névhasználói körük szláv, magyar vagy kétnyelvű lehetett-e, vagyis nem tudni, hogy esetükben valóban a magyar névrendszerbe bekerült névformával van-e dolgunk.

4.1.2. A természeti nevek körében szintén nem ritka névalkotási mód a *j e l e n t é s h a s s a d á s*, míg a műveltségi nevek körében csak elvétve találunk pusztán földrajzi köznévből alakult neveket (vö. HOFFMANN 2007: 101). Az átvétellel szemben azonban a természeti nevek között jelentéshasadással jobbra mikrotoponimák keletkeznek, könnyen belátható ugyanis, hogy az ilyen módon létrejövő nevek többnyire csak szűk névhasználói körön belül funkcionálnak jól, azaz egy *Hegy*, *Patak*-féle név csak kis körzetben tölti be azonosító funkcióját a különféle kommunikációs helyzetekben. Ebből persze az is következik, hogy az ilyen név egy elnevező közösségen belül több hasonló földrajzi elem esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LŐRINCZE 1947a: 7). A Veszprém megyei Rigácson például a falu belterületén lévő kiemelkedést egyszerűen *Domb*-nak hívják, a határban emelkedő kiemelkedések nevei viszont jobbra kétrészesek: *Kopasz-domb*,

⁵ A nyelvi kölcsönzések fonológiai vonatkozásaihoz lásd KENYHERCZ 2008.

*Kis-szöllő-domb, Keszei-hegy ~ Keszei-domb, Marton-hegy, Ülő-domb, Szöllőhegy ~ Hegy,*⁶ *Csuri-domb* (VeMFN. I, 29–30). GOMBOCZ ZOLTÁN ezt a névadói-névhasználati jellegzetességet a tulajdonnevekkel kapcsolatban általánosan fogalmazza meg, miszerint ha a tulajdonnév azonosító „céljának nem felel meg, új identifikáló jegy hozzátoldása válik szükségessé” (1934: 4). Vélhetően ezzel is magyarázható — a névadás társadalmi motivációinak dominanciája mellett —, hogy a műveltségi nevek között igen ritka a jelentéshasadással való alakulás, a településneveknek ugyanis általában jóval kiterjedtebb a használati köre, tehát a fent leírt névhasználati jellegzetesség jóval nagyobb területen, akár a nyelvterület vagy ország egészére kiterjesztve érvényesül. A jelentéshasadással keletkezett nevek megoszlása szempontjából emellett az is meghatározó, hogy ez a névalkotási mód kevésbé tudatos, azaz — amint HOFFMANN fogalmaz — „e neveket nem annyira »adják«, hanem inkább csupán »névvé válnak«” (2007: 101), ez pedig nem egyeztethető össze a településnevekkel szembeni elvárásokkal, a társadalmi, földrajzi stb. vonatkozások tükröztetésének fokozott igényével.⁷

4.2. A nevek s z e r k e z e t é b e n — meglátásom szerint — ugyancsak mutatkoznak lényeges eltérések a két kategória elemei között.

A természeti nevek körében a műveltségi nevekhez képest sokkal gyakoribb a földrajzi köznévi utótagú kétrészes név. A természeti nevek között ugyanis egyrészt igen jelentős a sajátosságot kifejező előtag és földrajzi köznév összetételével alakult nevek aránya, a vízneveknek például több mint harmada jött létre ilyen módon (vö. GYÖRFFY 2004: 143). Az összetétellel való alakulás elterjedt voltát az magyarázhatja, hogy a természeti nevek közelebb állnak a köznévi jelentésben használt jelzős megnevezésekhez. A műveltségi nevek között az ilyen módon létrejött nevek lényegesen ritkábbak: Bihar vármegyében például a településnevek alig több mint egyhatoda ilyen szerkezetű (vö. RÁCZ A. 2005: 150). A természeti nevek között még az átvett nevek is gyakran kapnak földrajzi köznévi utótagot. Ez utóbbi névalkotási mód a műveltségi nevekre egyáltalán nem jellemző, RÁCZ ANITA éppen erre hivatkozva tartja valószínűtlennek a Bihar vármegyei *Szentelek* településnév előtagjának szláv származtatását: „Ezt az elképzelést a név tipológiai jellege, *-telek* [azaz földrajzi köznévi: R. K.] utótagjának megléte kevésbé támogatja” (2007: 260). Ez a szerkezet vélhetően a természeti nevek

⁶ A *Hegy* névváltozat kialakulása rövidüléssel (névelemelhagyással) és jelentéshasadással is magyarázható, és mindkét alakulásmódot egyformán valószínűnek tarthatjuk még annak ismeretében is, hogy ezen a vidéken a *hegy*-nek ’szőlőhegy’ jelentése is van.

⁷ Hozzájárul ehhez nyilván az is, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevek funkciója csupán a hely fajtájának a megjelölése, a településeknél azonban ez a szemantikai tartalom nem működik a többi helynévtől való elkülönítő jegyként. Ha találunk is elvétve ilyen alakú településnevet, az többnyire ellipszissel alakult. „Másodlagos” névként (pl. a szlengben) is elképzelhető ilyen névkeletkezés: például a finn *Stadi* ’Helsinki’ így alakult a svéd ’város’-ból, s a prototipikus várost jelölik meg vele (vö. még New York *the City* neve is).

körében sem egyforma gyakoriságú, ennek megvilágításához azonban a névfajták összevető vizsgálatára van szükség.

A településnevek között ugyanakkor igen gyakori, hogy — ha valamely név önmagában minőségjelzős szerkezetet alkot is — a jelzői előtag csak valamely másik helyhez viszonyítva értelmezhető, TÓTH VALÉRIA példájával: „a *Kishecse* név nem arra utal, hogy a település abszolút értelemben kicsi, hanem arra, hogy a több azonos nevet viselő település közül a kisebb. Különösen jól értelmezhető ez a viszonyítási rendszer a névpárok esetében: a *Kishecse* — *Nagyhecse*, *Kisapáti* — *Nagyapáti*, *Kisida* — *Nagyida* előtagja egymással való korrelatív kapcsolatban érthető igazán” (2001a: 168). E differenciált⁸ településnevek a birtoklás- vagy népességtörténeti okokból bekövetkező faluosztódás történeti folyamatát dokumentálják, s ugyanez a jelenség húzódik meg az *al-* ~ *alsó*, *fel-* ~ *felső* és a *közép* előtagú településnevek mögött is (vö. 2001a: 169, ehhez lásd még 2005b: 138, 2006: 35–6). A természeti nevek körében természetesen nem számolhatunk ezzel a társadalmi folyamattal. A névdifferenciálódás azonban e neveket is érintheti: mivel az általuk jelölt helyek kapcsán is természetes folyamat, hogy az elsődlegesen egy névvel megnevezett hely birtoklástörténeti okokból vagy egyszerűen csak a könnyebb azonosíthatóság, pontosabb lokalizáció végett több — esetleg földrajzilag eredendően is elkülönülő — részre tagolódik, és ezt differenciáló szerepű előtagokkal a névhasználatban is jelölik. A korai időkből azonban mégis meglehetősen ritkán adathozhatóak efféle jelenségek. Jobbára csak a víznevek körében, s közöttük is leginkább az átvételekre jellemző, hogy egy adott név által jelölt folyók, patakok részeinek a megjelölései kiterjedt névbokrot alkotnak, például a *Duna* utótagú nevek: *Holt-Duna* ([1322 u.]: *Hold duna*, Gy. 1: 710), *Kis-Duna* (+1202: *Minorem Danubium*, Gy. 2: 208, 285), *Lassú-Duna* (1192/1374/1425: *Losiuduna*, Gy. 1: 201, 236–7), *Nagy-Duna* (+1202/[1221 u.]: *Magni Danubii*, Gy. 2: 256). A hegynevek körében elenyésző számban találkozunk ilyen szerkezetű nevekkel. A Borsod vármegyei *Galya* — *Kis-Galya* — *Nagy-Galya* hegynevek (KMHsz. 1.) esetében valószínűsíthető ugyan, hogy a jelzői előtagok egymáshoz viszonyítva értelmezhetők, a névdifferenciálódás folyamata mégsem egyértelmű, minthogy e nevek esetében még az sem világos, hogy a *Galya* a *Kis-* vagy *Nagy-Galya*-val volt-e azonos, vagy inkább a két hegy összefoglaló neveként használták. A régi névrendszer kis számú és bizonytalan adataival szemben a mai névrendszerben igen jelentős a névdifferenciálódással létrejött természeti nevek aránya. Különösen a dülőnevek körében jellemző ez az alakulásmód: az *Émen-tető* nevű

⁸ INCZEFI a differenciálódás két típusát különíti el: a nagyobb tájegység korábban megnevezetlen részének az egészhez való tartozást kifejező megjelölése mellett (belső differenciáció, pl. *Ányás*, *Alsóányás*, *Belsőányás*, *Külsőányás*) a differenciálódás körébe sorolja a távolabb fekvő azonos nevű helyek (települések) nevének — az egyértelmű identifikációt biztosító — jelzői elemmel való bővülését (külső differenciáció, pl. *Székesfehérvár*, *Gyulafehérvár*) is (vö. 1970a: 65–9; ehhez lásd még BÖLCSKEI 2006: 47–8, TÓTH V. 2008: 31–40).

dülő magasabb részét *Nagy-Émen-tető*-nek nevezik, szemben a *Kis-Émen-tető*-vel, emellett elkülönítik a terület *Belső-Émen-tető* és *Külső-Émen-tető* nevű részeit is. Hasonló elkülönülést mutat a *Kánya-föld* — *Alsó-Kánya-föld* — *Felső-Kánya-föld* névcsoport is. A dülőnevek mellett más névfajták körében is találunk példákat a névosztódásra, pl. *Béda-erdő* — *Felső-Béda-erdő* — *Külső-Béda-erdő*; *Bakics* ~ *Bakics-hegy* — *Felső-Bakics* (vö. BMFN.). Megbízható korai adatok híján azonban a mai előfordulások alapján csak feltételezhetjük, hogy az említett *Galya* — *Kis-Galya* — *Nagy-Galya* és más bizonytalan denotátumú névcsoportok létrejötte valóban névdifferenciálódással magyarázható, vagyis hogy a régiségben a településnevek mellett a természeti nevek körében is számolhatunk ezzel az alakulásmóddal.

4.3. A névalkotási módok és a névszerkezet terén megmutatkozó különbségek mellett a névadás m o t í v á c i ó j á b a n is jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a természeti és a műveltségi nevek között, amely különbségek aztán a névfajták történettudományi hasznosíthatóságát is alapvetően meghatározzák.

HOFFMANN szerint — minthogy a települések maguk is emberi tevékenység eredményeképpen jöttek létre — azok a motívumok, amelyek a település keletkezésében, történetében szerepet játszottak, megjelenhetnek a település nevében is. A műveltségi nevek körében ezért igen jellemző, hogy a tulajdonviszony magában a névben is kifejeződik, a szóbeliség körülményei között ugyanis „a föld, a hely birtoklása kifejezésének fontos eszköze lehetett maga a megnevezés is” (2007: 104).

A természeti nevekben a birtoklás mozzanata szintén megjelenik ugyan, de sokkal kevésbé hangsúlyosan: a településnevekre jellemző pusztá személynévből alakulás itt például csak meglehetősen ritkán és bizonytalanul merül fel, s a pusztá személynévi eredetűnek látszó természeti nevek esetében számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy ezek településnévi közvetítéssel váltak a hely (víz, hegy stb.) nevévé, tehát többszörös (pl. személynév > településnév > tájrésznév) metonímiával van dolgunk (vö. GYÖRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165). A személynév jóval gyakrabban földrajzi köznévvvel összekapcsolódva válik a tájrész nevévé. A birtoklás kifejezése szempontjából ugyanakkor a természeti nevek körébe tartozó helyfajták között is találunk aránybeli eltéréseket: inkább a halastavak kaphatták a nevüket a halászsó jog egykori birtokosáról, a folyóvizek esetében jóval kevésbé jellemző ez a névadási motívum (vö. GYÖRFFY–RESZEGI 2003: 201), s esetükben a birtokos jelzős szerkezet arra is utalhat, hogy a víz a megnevezett személy földjén folyik át (vö. GYÖRFFY 2004: 137). A tájnevek körében — érthető módon — periferikus ez a névadási indíték (vö. JUHÁSZ 1988: 27). A hegynevekben ugyanakkor viszonylag nagyobb számban találunk személynévet (pl. *Balog Péter halma*: 1343: *Balugpeturhalmya*, AO. 4: 377; *Pata halma*: 1336/1338/1411: *Pataholma*, AO. 3: 305, vö. ÁSz. 615; *Encse-bérc*: 1293: *Encheberch*, ÁÚO. 12: 543, vö.

ÁSz. 287; *Ruben hegye*: 1341: *Rubenhyge*, AO. 4: 144, vö. ÁSz. 682; *Bátony havasa*: 1231: *Butunhouosa*, ÁÚO. 11: 233, vö. ÁSz. 149), s bennük talán egykori birtokosok nevét sejtjük. A kiemelkedések — és általában a tájrészek — esetében persze kevésbé egyértelmű a birtokosi viszony megítélése, mint a településneveknél: méreteiknél, jellegükénél fogva ugyanis alig hihető, hogy például a nagyobb kiterjedésű hegyek egyetlen személy birtokába tartoztak volna. Esetükben azzal is számolhatunk, hogy a nevükben szereplő személynév a hegyen lévő erdők, legelők stb. birtokosának a neve lehetett, vagy éppen ott lakott, történt vele valami, stb. A természeti nevek közé sorolt névfajták ezek alapján — a településnevektől eltérően — csak meglehetősen nagy körültekintéssel használhatók fel birtoklástörténeti mozzanatok megvilágítására.⁹

A természeti nevek körében emellett a (személynevekkel rokon) nemzetségnevek szintén meglehetősen ritkán válnak névalkotó elemmé, s csak bizonytalanul értelmezhetők, amint ezt a *Szalók* víznév kapcsán megmutatkozó bizonytalanság is mutatja: a *Szalók* lexéma nemzetségnévből való származtatása mellett (vö. BENKŐ 2003: 61) felmerül az is, hogy a névben magyar személynév (vö. 1310: *Zolouk* szn., FNESz.) rejlik (vö. GYÖRFFY 2004: 132). A műveltségi nevek körében ugyanakkor meglehetősen gyakori a nemzetségre való utalás (például *Bél*, *Koppány*, *Lippó*, *Vezekény*, vö. FNESz.). A nemzetségnévre visszavezethető *Hanva* víznév és településnév esetében éppen ez alapján valószínűsíti GYÖRFFY ERZSÉBET a víznév másodlagosságát, vagyis a nemzetségnév > településnév > víznév irányú alakulást (2004: 132).

A birtokosra utalás funkciójához hasonló szemantikai tartalmat fejeznek ki azok a nevek is, amelyek az adott helyen élő emberek csoportját jelölik meg. E típusba tartoznak a törzsnévből alakult helynevek, melyek jellegzetes (korai) típusát alkotják a településneveknek. A természeti nevekben ez a motívum nem jelenik meg. A *Keszi* víznév és településnév esetében ezért a településnevet tarthatjuk elsődlegesnek (vö. GYÖRFFY 2004: 132). Az alapítók, a lakosok foglalkozására szintén a műveltségi nevek utalnak nagyobb arányban (pl. a Bars vármegyei *Lovász* eredetileg királyi szolgálatban lévő lovászok földje volt, *Szakácsi*-ban pedig királyi szakácsok élhettek, vö. TÓTH V. 2001b; a Bihar vármegyei *Kovácsi* falvak neve arra utal, hogy a település lakói királyi vagy várhoz tartozó kovácsok voltak, vö. RÁ CZ A. 2005: 85), és noha a természeti nevek körében is találunk foglalkozásnévből alakult neveket, ezek vélhetően egyetlen személy, talán a birtokos foglalkozását jelölhették inkább meg.

4.4. A névrendszer változása szempontjából a *s z i n o n i m f o r m á k* megoszlását is érdemes a két névcsoporton belül megvizsgálni.

⁹ A birtoklást kifejező nevekkel kapcsolatban ugyanakkor azon is érdemes elgondolkozni, hogy természeti névnek tekinthetők-e egyáltalán.

4.4.1. A többnevűség aránya a régiségben az adatok alapján általában véve lényegesen kisebb, mint a jelenkori helynévállományban.¹⁰ Ez összefüggésben lehet a korabeli oklevelezési gyakorlattal: az írnok az iratok készítése során az azonos jelentésű nevek közül csak egyet emelt be a szövegbe, az oklevelekben szereplő helynevek ugyanis a variánsok felsorolása nélkül is pontosan azonosították denotátumukat (vö. PÓCZOS 2008: 183). A történeti névanyagban ugyanakkor a természeti neveket a műveltségi neveknél is kevésbé jellemzi a többnevűség.¹¹ Elenyésző azoknak az oklevélbeli adatoknak a száma, amelyek azt mutatják, hogy például egy víznek vagy tájrésznek több neve is használatban volt, pl. 1317: *fluvius Arany*s, *quod alio nomine Mezespatak* appellatur (Gy. 1: 40), 1234 k./XV.: *Vallis S. Joannis Baptiste*, *que alio nomine dicitur Turna* (Gy. 1: 96), +1269: *Popmal* seu *Pyspukmal* (Gy. 4: 585, 634, 682), 1377: *montem Wegsaghauasa* alio nomine *Nedele* (KNIEZSA 1943–44/2001: 188).¹² HOFFMANN ISTVÁN ezt a nevek kommunikációs funkciójával magyarázza: a kommunikációs helyzet ugyanis nem igényli, s nem is igen kedveli a szinonim formák létrejöttét (2007: 102). A birtokosváltás például a települések, birtokok nevében gyakran megjelenik, a határukban lévő tájrészek esetében azonban általában nem jár együtt új név létrehozásával. Ha pedig mégis kialakult a többnevűség, ennek — amint említettem — a legritkább esetben maradhatt írásos nyoma. E ritka példák egyike a Szepes vármegyei Sztragar és Feketeerdő birtokok határjárása, melyből kitűnik, hogy az egyik kiemelkedés tulajdonjogát annak neve alapján igyekeztek a felek a maguk számára biztosítani: 1344: *montem quem idem Johannes prior Jawurhegye vocari ... Arnoldus ipsum montem non Jawurheg sed dictam silvam Feketeerdeu ibi nominasset* (AO. 4: 473). A névadó érdekei mellett a természeti nevek esetében a szinonim névformák együttes említésének oka az is lehet, hogy az adott helyet két (vagy több) különböző névhasználói közösség több néven ismeri (vö. PÓCZOS 2008: 184).

Noha az ismertett kommunikációs meghatározottság a műveltségi neveknél is fennáll, mégis lényegesen nagyobb arányban találunk többnevű településeket, ami pedig elvileg akár kommunikációs nehézségeket is eredményezhetne. A településneveknél ezért minden bizonynyal további olyan — társadalmi, lélektani stb. — tényezőkkel is számolnunk kell, amelyek gyakorta felülírják a kommunikációs elvárásokat. Nagy számban találhatunk utalást például arra, hogy a birtokos személyének változása a település korábbi neve mellé új formák kelet-

¹⁰ Baranya megye jelenkori névanyagában 36% a két- vagy többnevű nevek aránya, míg a korai ómagyar kori Abaúj vármegyében a többnevűség mutatója alig haladja meg a 10%-ot (vö. PÓCZOS 2008: 183–4).

¹¹ A többnevűség hasonló megoszlását tárta fel PÓCZOS RITA a mai névrendszert vizsgálva (2008: 185–7).

¹² Jól mutatja a szinonim alakok névfajták szerinti megoszlását a tizenöt vármegye helynévi adatait tartalmazó KMHsz. 1. kötete, amelyben az *alio nomine*-s szerkezeteknek a településnevek közötti előfordulására mintegy hétszer annyi adat van, mint a természeti nevek között.

kezését is előidézheti (a példákat lásd HOFFMANN 2007: 104–10). Az új név létrehozását általában a névadó érdekei magyarázzák.

Szintén tudatos, egyházi irányítással elterjesztett formák a patrocíniumi eredetű helynevek (vö. TÓTH V. 2007: 412),¹³ s ezt többek között épp az mutatja, hogy e névformáknak feltűnően sok esetben van párhuzamos használatú variánsa, vö. pl. 1441: *Kysfalud* al. Nom. *Zenthgywrgh* (416). Árulkodó továbbá az is, hogy maguk a patrocíniumok is gyakran saját szinonimáikkal váltakozva (*Szentmária ~ Boldogasszony*) szerepelnek a települések neveként (413).

4.4.2. A szinonim nevek kevésbé jellemző voltával összefüggésben a természeti nevek között — a kommunikációs elvárásoknak megfelelően — igen ritkák a szemantikai típusváltások is. A kercsedi tó a kiszáradását követően a *Tóhely* nevet kapta, ám ez utóbbi forma azt követően is használatban maradt, hogy a meder újra megtelt vízzel (vö. LÖRINCZE 1947a: 20). A természeti nevek körében a névadás alapjául szolgáló sajátosság megváltozása tehát nem feltétlenül jár együtt a név megváltozásával. A körükben jelentkező változások jobbára nyelvi indítékúak, s — például a jelöltség vagy a jelöletlenség változása révén — csupán a nevek szerkezetét érintik.

4.5. HOFFMANN ISTVÁN a fenti tényezőket mérlegelve a természeti és műveltségi neveknek eltérő nyelvtörténeti és történettudományi *h a s z n o s í t h a t ó s á g o t* tulajdonít.

A természeti nevek szerinte a körükben feltárható nyelvi változások révén a korai nyelvállapot, illetőleg a nyelvi folyamatok feltárásában a településneveknél eredményesebben használhatóak. A természeti nevek emellett a nyelvjárástörténetnek is a leginkább megbízható forrását képezik. Különbséget kell azonban e tekintetben is tennünk a mikro- és a makrotoponimák között. A természeti nevek zömének ismertsége a régiségben is — akárcsak napjainkban — csak kis körzetre, egy-egy, esetleg néhány szomszédos település határára terjedt ki. E nevek oklevélbeli nyelvi megjelenése tehát nagy valószínűséggel az adott terület nyelvjárását tükrözi, s a nyelvjárás-történeti kutatásokban bátran támaszkodhatunk rájuk. A széles körben használt természeti nevek esetében ellenben sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nevet az oklevél lejegyzője maga is ismerte, s az oklevélbeli adat nyelvi formája nem (vagy nemcsak) a helyi névhasználók nyelvhasználatát jellemzi, hanem esetleg az írnokét.¹⁴ A kiterjedt használatú településnevek nyelvi vonatkozásai kapcsán szintén hasonló nehézségekkel számolhatunk (vö. HOFFMANN 2007: 102–3).

¹³ Létrejöttükben vélhetően leginkább a helyi egyházi személyek, előljárók játszottak szerepet (TÓTH V. 2007: 411).

¹⁴ HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy az oklevélbeli adatok nyelvi elemzését, azaz a névhasználók nyelvi azonosítását okvetlenül külön kell választanunk a név etimonjának megfejtésétől, tehát a

A természeti nevek az etnikai vizsgálatokban is eredményesen alkalmazhatók.¹⁵ A mikro- és makrotoponimáknak azonban — szintén névhasználói körök eltéréséből fakadóan — az etnikai azonosító erejük is különböző. A mikrotoponimák a használati körzetükre vonatkozóan alkalmasak népességi vizsgálatokra,¹⁶ etnikai vonatkozásaik azonban a tágabb környezetre nem terjeszthetők ki. Nehezebb a helyzet a nagyobb hegyek és folyók szélesebb körben ismert neveivel, bár körükben — mint már utaltam rá — igen szép számmal találunk idegen eredetű neveket, ezeknél azonban az esetek többségében nem állapítható meg, hogy a hegység vagy folyó mely részére vonatkozhatott először az elnevezés. E neveket az átvétel helyének ismerete híján az etnikai viszonyok feltárásában igen körültekintően lehet csak felhasználni. A műveltségi nevek ilyen irányú hasznosításakor szintén differenciáltan kell kezelnünk az egyes névtípusokat (pl. a személynévből, népnévből, természeti névből stb. alakult településneveket), hiszen névszociológiai szempontból közöttük is jelentős különbségek mutathatók ki, s ebből adódóan nyelvi-etnikai azonosító szerepük is eltérő lehet (vö. HOFFMANN 2007: 104–13).¹⁷

5. A természeti és a műveltségi nevek elkülönítése a vázolt szempontok alapján megalapozottnak tűnik. Ám ezek a csoportok is — ahogy ezt igyekeztem jelezni — tovább differenciálhatók. Az ilyen irányú analízisek alapját a helyfajtaának megfelelő névfajta pontos elkülö-

névadók kilétének nyelvi-etnikai feltárásától. S ez utóbbi csak akkor lehet eredményes, ha a név keletkezésének, illetve átvételének kronológiai viszonyait is fel tudjuk deríteni (vö. 2007: 122).

¹⁵ KRISTÓ GYULA a helynevek történettudományi, ezen belül népességtörténeti hasznosíthatóságával kapcsolatban többször is szkeptikusan fogalmazott (vö. pl. 1976: 14). A középkori Magyarország nem magyar népeinek áttekintése kapcsán is a történettudományi módszerek megbízhatóbb voltát hangsúlyozza a nyelvi tényekkel szemben: „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségéről szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott), az írott forrás tanúságtételére alapozva viszont pontos időponthoz köthető bizonyosságról beszélhetünk” (2003a: 15). Ugyanakkor nem zárja ki teljességgel a helyneveket az etnikai viszonyokat megvilágító vizsgálatokból, e téren azonban meglátása szerint nagyfokú önmérsékletet kell tanúsítaniuk a kutatóknak (2003a: 19).

¹⁶ A többnevűséget vizsgálva PÓCZOS RITA is arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi-etnikai viszonyokat a nevek lejegyzésének idejére vonatkozóan a mikronevek a településnevekhez képest reálisabban mutatják (2008: 204).

¹⁷ A természeti és a műveltségi nevek nyelvtörténeti és történettudományi hasznosíthatóságának bemutatásával HOFFMANN finomítja BENKŐ LORÁNDnak a névtípusokra vonatkozó korábbi megállapításait. BENKŐ szintén a nevek két típusát különíti el, s — bár azokat nem nevezi meg — a típusok jellemzése alapján a HOFFMANNÉHOZ hasonló felosztást gyaníthatunk nála. (BENKŐ a típusok elkülönítésekor nem is helynevekről beszél, egyszerűen csak nevekről, s talán a személynévekkel együtt érti a két típust, ezt támogatja, hogy könyvében „hely-, személy- és népnévmagyarázatok együttese”-t adja közre. A típusok azonban így is értelmezhetők a természeti és műveltségi nevek csoportjaként.) BENKŐ azt is hangsúlyozza azonban, hogy a műveltségi nevek „kortörténeti, anyagi és szellemi műveltségbeli ismereteket” hordoznak, kutatásuk így tágabb horizontú vizsgálatokat igényel. Meglátása szerint „az emberi gondolkodás és műveltség szokványos elemei”-t megnevező természeti nevek kutatásától ugyanakkor nem várhatunk komoly nyelvészeti és történettudományi tanulságokat, e nevek inkább csak tipológiai és statisztikai vizsgálatokba vonhatók be (2003: 7). HOFFMANN ennek kapcsán arra figyelmeztet, hogy másutt maga BENKŐ mutat példát arra (vö. BENKŐ 2003: 26), hogy az ilyen nevek szóföldrajzi, hangtörténeti, etimológiai vizsgálata igenis jelentős nyelvtörténeti és történettudományi haszonnal járhat (vö. HOFFMANN 2007: 102).

nítése adja.¹⁸ S noha a névfajták elkülönítése nem könnyű feladat,¹⁹ a névfajták szerinti névelemzés jelentőségét és szükségességét mégis többen is hangsúlyozzák: a finn helynévrendszer leírása kapcsán KIVINIEMI (1990, idézi HOFFMANN 1993: 35), a magyar helynevek vizsgálatában pedig HOFFMANN ISTVÁN sürgeti leginkább az elemzésnek ezt a vonalát (1993: 34–5).

Napjainkban azonban a nevek ilyen irányú feldolgozása még nem teljes. Igaz ugyan, hogy a településnevekre jellemző névadási normáknak a korai időszakra vonatkozóan bőséges szakirodalma van, s a tájnevekről JUHÁSZ DEZSŐnek köszönhetően szintén átfogó ismeretek állnak a rendelkezésünkre (1988), a víznevek ilyen szempontú értékelése pedig a korábbi etimológiai irányultság mellett GYÖRFFY ERZSÉBET dolgozataiban egyre inkább rendszertani szempontokkal is gazdagszik, más névfajták — köztük a kiemelkedések nevei is — azonban eddig még nem részesültek ilyen jellegű szisztematikus feldolgozásban.

2. A hegynevek kutatásának története

1. A hegynevek feldolgozása kapcsán megmutatkozó hiányt leginkább talán a névkutatás kezdeti céljai magyarázzák: a névkutatás megindulását követően a szakemberek ugyanis igen sokáig a tudományterület egyik végső céljának a Kárpát-medence honfoglalás kori és honfoglalás utáni nyelvi-etnikai viszonyainak megvilágítását tartották. Ehhez az esetleges történelmi és régészeti bizonyítékok mellett a legmegbízhatóbb forrást kétségkívül a helynevek jelentik. Vizsgálatuk során egyrészt a nevek etimológiai származására, másrészt a magyar eredetű helynevek kormeghatározónak tekintett nyelvi jellegére, illetőleg szemantikai tartalmára építenek, minthogy azonban az effajta rendszerezést a településnevek, illetőleg a víznevek körében alkalmazták a legeredményesebben (vö. ehhez HOFFMANN 2003a: 169), a többi névfajta, köztük a kiemelkedések nevei is a kutatások perifériájára szorult. A hegynevek kutatása tehát azért nem alkotta a korábbiakban a kutatások központi részét, mert a szakemberek úgy vélték, hogy e viszonylag fiatalabb névfajta vizsgálatának a magyar névtudomány, illetve általában a nyelvtörténet és a településtörténet számára kevesebb hozadéka lehet. A hegynevek zöme ugyanis — a víznevekkel való összevetésben — viszonylag fiatal, újabb keletkezésű, létrejöttük szorosan összefügg a magyarság Kárpát-medencebeli megtelepedésének folyamatával. A

¹⁸ A helynévfajták objektumtípusoknak megfelelő osztályozásához lásd HOFFMANN 1993: 36–7.

¹⁹ Az elkülönítés nehézségeiről a hegynevek kapcsán *A hegynév fogalma* című alfejezetben részletesebben is szólok.

letelepedés ugyanis először a nagyobb folyók, majd a mellékvölgyek vidékén ment végbe, s csak ezt követően érte el a magasabban fekvő területeket, a hegyvidékeket. Miként KISS LAJOS fogalmaz akadémiai székfoglalójában: „az emberek, még néhány száz évvel ezelőtt is, a magas hegyekben [...] különös, titokzatos világot képzeltek el, ahol sárkányok, óriások, törpék őriznek hatalmas kincseket, s kőgörgeteget, hólavínát zúdítanak a kincskeresőkre. De a vadászok és a vadorzók egyre beljebb merészkedtek a hegyek közé, és a legendák fokozatosan megkoptak.” (2001: 2).²⁰ Az emberek tehát csak viszonylag későn vették birtokba ezeket a régiókat, s ezért a hegynévadás is viszonylag később indult meg. A hegynevek későbbi voltára vonatkozó általános megállapítás azonban csak részben helytálló, egyes hegyneveink ugyanis már az ókorból adatolhatóak, más, a megtelepülő magyarság számára valamilyen szempontból fontos hegyek (pl. határhegyek vagy gazdag ásványkincset rejtő hegyek) nevei pedig már a középkorban szintúgy jól ismertek voltak (KISS L. 2001: 3). A betelepülő magyarok tehát összességében már nyilvánvalóan a legkorábbi időktől kezdve ismerték és megnevezték a hegyeket, még ha egyes részeit csak fokozatosan ismerték és nevezték is meg.

2. A hegynevekkel való foglalkozás mindezek ellenére máig nem tartozik a névkutatás fő sodrába, ez azonban nem jelenti azt, hogy a névtani tárgyú írásokban nem is találkozhatunk e névtípus elemeivel. Minthogy dolgozatomban — többek között — azt kívánom bemutatni, hogy a hegynevek vizsgálata milyen haszonnal járhat a névkutatás számára, kiindulásként érdemes röviden összefoglalni azt, miként is jelennek meg a hegynevek a névtani, névtörténeti szakmunkákban a legkorábbi tudományos írásoktól kezdve napjainkig.

2.1. A helynevek a XIX. században kerültek a tudományos érdeklődés középpontjába. 1837-ben a Magyar Tudós Társaság nyolcadik nagygyűlésén pályázatot írtak ki többek között a helynevek megfejtésére (szövegét idézi SZABÓ T. A. 1944: 14), s habár tudományos eredményeket nem igazán hozott, mégis mutatja, hogy ekkorra felismerték a helyneveknek a szókincsbeli jelentőségét. 1853-ban az Akadémia újabb helynévgyűjtésre szóló felhívást tett közzé az *Új Magyar Múzeum*-ban, ám jelentős eredményeket ez a pályázat sem hozott.

Az első tudományos eredmények RÉVÉSZ IMRE nevéhez köthetők (1853, közreadja: É. KISS 1981), aki a helyneveknek nem pusztán az összegyűjtését és lexikográfiai feldolgozását sürgette, hanem rámutatott történeti és nyelvtörténeti forrásértékükre is: „Mit nyerne nyelvünk annak képzése csak azáltal, ha minden hegy, domb, völgy, patak, dűlő, szóval minden tájnak divatos neveit leírnók. Mily fel nem fedezett nyelvi, sőt történeti kincs is fekszik még itt ki-

²⁰ KISS LAJOS a hegyekhez kapcsolódó mítoszokat az ókortól napjainkig összegyűjtötte (ehhez l. 2001: 7–9). A Magas-Tátra csúcsaihoz kötődő hiedelmekről SCHEIRICH LÁSZLÓ munkájában (2004) olvashatunk, könyvében emellett — elsődleges céljának megfelelően — ismerteti a Magas-Tátra történelmi eseményeit, földrajzi neveinek kialakulását.

használatlanul, s mily tájékoztatást nyújtana ez a nyelvbúvárnak nyelvünk eme ismeretlen tömkelegében” (vö. É. KISS 1981: 3). Írásaiban nem tett különbséget a névfajták között, amit jól mutat az is, hogy helynévtárában valamennyi helyfajta — köztük a kiemelkedések — nevei helyet kaptak, többek között például: *Csetehalom*, *Danáné halma*, *Gatyaszár*. RÉVÉSZ helynévtárában elvétele névmagyarázatok is találunk, például „Gatyaszár: Szöllőhegy, mely ollyformán nyulik el mint valamely gatyaszár. Félegyháza, Bihar.” (vö. É. KISS 1981: 27). Munkáinak hatására a század második felében megindult a helynevek rendszeres gyűjtése, szótárakban való közzététele.

1864-ben PESTY FRIGYES kezdeményezésére a Helytartótanács utasítást adott az akkori Magyarország összes helységének, hogy gyűjtsék össze a határukban ismert helyneveket, illetve a hozzájuk kapcsolódó hagyományokat. Az adatgyűjtést segítő útmutatóban PESTY részletesen kitért arra, hogy a domborzati formák („hát, halom, domb, csucs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylány, szikla, bérc”) nevére is ki kell terjeszteni az összeírást. Ennek megfelelően a gyűjteményekben szép számmal találunk hegyneveket, sőt gyakran a név eredetére vonatkozóan is találunk információkat, például Békés megyéből Gyulavári község határából: „Zsiros halom, mint hajdanában legelő tér, bőv legelőt adott, másként pedig a monda szerint az akkori jószágot tartó emberek pásztorai zsiros ruházatairól vette elnevezését”, „Csapózó domb, a vadak fogására ott használt úgy nevezett fa csapókról” (vö. PESTY, Békés: 58).

RÉVÉSZ IMRE és PESTY FRIGYES munkássága ösztönözte BALKÁNYI SZABÓ LAJOST Debrecen — a város és a birtokában lévő puszták — helyneveinek összegyűjtésére és közülük száz nevezetesként tartott névalakulat magyarázatának közzétételére (1865). Munkájában kiemelkedések nevének megfejtéseit is közli, azonban például a *Debrecen* vagy a *Dunahalom* név magyarázata óvatosságra int a többi névfeltétel kapcsán is: az utóbbi hegynév előtagját ugyanis BALKÁNYI SZABÓ magyar eredetűnek tartja, s egy magyar *Duna* ~ *Tana* ’egész népek telepelye, országa’ formára vezeti vissza (14–6). A *Basahalma* és a *Nagy Sándor halma* neveket ugyanakkor KISS LAJOS is hozzá hasonlóan magyarázza (vö. FNESz.).²¹

2.2. A nevek vizsgálatában a századfordulót követően általános történeti irányultság érvényesült, amely a XIX. század utolsó harmadában uralkodó újgrammatikus iskola szemléletében gyökerezett. A helynevekre mint a régi korok nyelvi-etnikai viszonyainak rekonstruálásához nélkülözhetetlen eszközre tekintettek, s ebből a szempontból a különböző helyfajták neveit egyenértékűnek tartották, azaz a népességtörténet megvilágításában egyenlő azonosító erőt tulajdonítottak nekik, így érthető, hogy a feldolgozásokban a névfajták között csupán mennyiségi különbségeket találunk. Jól tükrözi ezt MELICH JÁNOSnak a Kárpát-

²¹ BALKÁNYI SZABÓ LAJOS munkájának értékeléséhez lásd SZABÓ T. A. 1944: 16–8.

medence honfoglalás kori népességének összetételét bemutató munkája (*A honfoglalás-kori Magyarország, 1925–29*), amely jobbra települések és nagyobb vizek neveinek alapos etimológiai és nyelvtörténeti elemzésére támaszkodik, nyilván azzal összefüggésben, hogy körükben nagyobb számmal találhatunk a honfoglalás előtti időkben keletkezett neveket. E két névtípus mellett azonban MELICH a régi hegynevek népességtörténeti vonatkozásait is felhasználta: utalt a *Tátra, Magura, Munuhpest, Mincsol, Dél* stb. nevek eredetére, a *Zobor* hegynév etimológiáját pedig akár önálló tanulmánynak is beillő terjedelemben fejtette ki, s ebben megerősítette Anonymus névmagyarozatát, mely szerint a hegy a vidéken uralkodó szláv fejedelem nevéből alakult (347–52). A GOMBOCZ–MELICH-féle etimológiai szótárban is találhatunk hegynévi adatokat, sőt egy-egy hegynévről önálló szócikk is készült, pl. *Akastyán-hegy, Badacsony, Bakony, Fátra, Fruskagora* stb. MELICH a későbbiekben is visszatért ehhez a helynévfajtához, s a *Dolgozatok* című munkájában (1963) terjedelmes hegynévelemzéseket írt.

KNIEZSA ISTVÁN a XI. század etnikai összetételének megvilágítása során (*Magyarország népei a XI. században, 1938*) MELICHhez hasonló módon egyenértékűként kezelte a különböző névfajtákat. Az Erdély és peremvidékeinek etnikai viszonyait feltáró *Keletmagyarország helynevei* című tanulmánya (1943–44) azonban a településnevek történeti tipológiájának felállításával mellett épp ebből a szempontból hozott újat: rávilágított ugyanis arra, hogy a különböző névfajták — névhasználati körük kiterjedtségétől függően — igen eltérő állandósági értékkel bírnak. Legszívósabbak és legősibbek a nagy folyók nevei,²² az emberi települések már kevésbé állandóak, míg a legkisebb állandóság a csupán egy helység határain belül ismert helynévanyagot, az általa összefoglalóan dülőnévnek mondott állományt jellemzi. E nevek körében a település elpusztulása mellett a tulajdonosváltás is sokkal könnyebben eredményez névváltozást. Ebbe a körbe a kisebb hegyek és dombok nevei is beletartoznak, minthogy általában ezek ismertsége is csak kis körzetre terjed ki. A változékonyság alól csupán a kiterjedtebb használati körű nagyobb hegyek és hegységek nevei képeznek kivételt, köztük találhatunk a régi múltba visszanyúló neveket is (ehhez bővebben lásd még KNEZSA 1944: 36). A dülőneveket azonban — a névanyag feldolgozatlansága miatt — KNEZSA nem tudta elméleti megállapításainak megfelelő rétegzettségükben bemutatni, amint azt a nagyobb vizek és hely-

²² Ez a gondolat már a XIX. században megjelent. RÉVÉSZ IMRE a helynevek történeti jelentőségének hangsúlyozásában még nem tett különbséget a helyfajták között: „a magyar helynevek nagyrészen úgy tekinthetők, mint nemzetünknek e földön megtelepülése korábbi maradványok” (1853, idézi SZABÓ T. A. 1944: 11). HUNFALVY PÁL viszont már csak a nagyobb folyók és patakok nevére támaszkodott a Magyarország etnikai viszonyairól írott munkájában, szerinte ugyanis „a folyók legnagyobb jelentőségük nemcsak a költözködő nomádokra, hanem a megtelepedett szántó-vetőre nézve is: azért legállandóbbak a már egyszer felkapott folyónevek, bármennyire váltják is fel egymást a jövő-menő népek” (1876, idézi SZABÓ T. A. 1944: 28).

ségek neveivel tette. A dülönevek feldolgozásának módszertani vonatkozásai ugyanakkor napjainkban is eligazítást nyújthatnak a hasonló jellegű vizsgálatok számára.

A történelmi vonalba tartozó későbbi munkák (GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának egy-egy vármegye leírását bevezető fejezetei, illetve ehhez kapcsolódóan KISS LAJOS tanulmányai, 1988, 1999a), úgy tűnik, a vizsgálatok során etnikai vonatkozásaik szempontjából továbbra is egyenértékűként kezelték a különböző névfajtákat, bár ezek a munkák jobbára csak a kutatási eredményeket mutatták be, az oda vezető lépéseket, azaz a helynevek feldolgozását csak ritkábban.

Arra, hogy a különböző névfajták eltérő névszociológiai jellegűek, s a megnevezési helyzet eltérései alapján ebből kifolyólag különböző mértékű többek között az etnikai azonosító erejük is, HOFFMANN ISTVÁN hívta fel a figyelmet (2007: 93).

A hegyneveknek a népességtörténetben való felhasználhatóságát a szakirodalomban tehát mindvégig elismerték, mégis csak az 1990-es évek közepén került sor e névtípus kronológiai szempontú értékelésére. A történelmi Magyarország hegyneveinek eredetbeli és ehhez kapcsolódóan kronológiai rétegzettségét KISS LAJOS tekintette át (1997a, a kérdést ugyanakkor KISS LAJOS már korábbi tanulmányaiban is érintette: *A Kárpát-medence régi helynevei*, 1996a; *A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében*, 1996b). A néhány ókorból származtatható (*Kárpátok*), illetve Karoling-kori (*Amand*, *Vütöm*) hegynév eredetének és továbbélésének vizsgálatát követően rámutatott arra, hogy e névfajtát főleg középkori nevek képviselik. Hangsúlyozta, hogy körükben a sokféle indítékból keletkezett magyar nevek mellett szlávoktól, közelebbről — az ő megfogalmazásával élve — lengyelektől, szlovákoktól, ruszinoktól, illetve románoktól származó nevek egyaránt találhatók; megoszlásuk azt mutatja, hogy az alacsonyabb dombvidékek és hegységek magaslatait jobbára magyarok, a bükk- és a fenyveserdő határán felüli csúcsokat pedig inkább az ott élő szlávok és románok nevezték el (1997a: 157).²³ A tanulmány nagy számban közli a régi hegynevek első adatait, s kapcsolja hozzájuk etimológiájukat is, a hegynevekre építő népességtörténeti utalásai ugyanakkor meglehetősen szűkszavúak.

2.3. A helynevek vizsgálatában jelentős változást hozott a XX. század közepe: a történet-tudományi megközelítés helyett egyre erőteljesebben kezdett érvényesülni a nyelv-tudományszerű szempon t, amely a nevek nyelvi jellegzetességeinek leíró szemléletű tárgyalásával is összekapcsolódott. Az ilyen irányú vizsgálatok középpontjában elsősorban a helynévállomány fiatalabb rétegéhez sorolt mikrotoponimák álltak, elemzésük révén a kutatók

²³ A hegynevek ilyenfajta megoszlását KNIEZSA ISTVÁN — GLASER LAJOSra hivatkozva — a magyarság életmódjával magyarázta: a halászatnak és állattenyésztésnek a sűrű, füves aljnövényzet nélküli bükk- és fenyőerdők nem kedveztek (1938: 374).

a helynévrendszer leírásához megfelelő kategóriák kialakítására törekedtek. Munkáikban a hegyneveket — a helynévrendszer szerves részének tekintve — a többi névfajta elemeivel együtt vizsgálták. E módszertani eljárásból természetesen adódik, hogy az egyes névfajták nyelvi felépítésében meglévő hasonlóságokra és az esetleges különbségekre sem a jelenkori (BENKŐ LORÁND: *A Nyárádmente földrajzi nevei*, 1947), sem a történeti névanyagot is tárgyaló munkák (KÁZMÉR MIKLÓS: *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*, 1957; INCZEFI GÉZA: *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata*, 1970) nem világítanak rá. A későbbi, HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modellje alapján elvégzett rendszertani vizsgálatok természetükből és céljaikból adódóan — minthogy ezek vagy egy adott terület teljes névanyagát vizsgálták rendszerszerű egységben (TÓTH VALÉRIA: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban* [Abaúj és Bars vármegye helynevei], 2001), vagy csak a településnevek elemzésére vállalkoztak (BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*, 1998; PÓCZOS RITA: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*, 2001; RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*, 2005) — szintén nem mutatnak rá a hegynevek sajátosságaira. A településneveket elemző munkák ugyanakkor jó alapot nyújthatnak egy a hegyneveket más névfajtákkal összevető vizsgálathoz.²⁴

A nevek kutatásának önállóságát megfogalmazó névélettani szemlélet a névadói-névhasználati kérdésekre, a nevek keletkezésének és változásának körülményeire irányította a figyelmet. A nevek változási sajátosságaival kapcsolatban máig axiómaként él LŐRINCZE LAJOSnak az a megállapítása, mely szerint a nagyobb folyók, kiemelkedések nevei sokkal állandóbbak, mint a kisebb térszíni formák, források stb. nevei (vö. 1949: 14).²⁵ Mindezt azonban az egyes névtípusokra vonatkozóan konkrét, a részleteket is érintő vizsgálatokkal máig senki sem igazolta. Névhasználati kérdéseket érintett KÁLMÁN BÉLA is a magyar névtan eredményeinek első tudományszerűsítő összefoglalását adó *A nevek világa* című könyvének a hegynevekkel foglalkozó fejezetében: a névadás mögött elsősorban gazdasági indítékokat gyanítva úgy tartotta ugyanis, hogy a beszélők csak a gazdaságilag hasznosítható hegyláncokat nevezik el, a „hasznavehetetlen” helyek csak egyetlen összefoglaló nevet kapnak (1989: 133).

A helynevek nyelvi alapú megközelítése meghatározó volt ugyan az utóbbi évtizedek kutatásában, ám ennek ellenére e szótípust a nyelvi folyamatok megvilágítására mindezidáig általában kevésbé használták fel.²⁶ Habár a helyneveknek a magyar nyelvtörténet korai szakaszai-

²⁴ Az összevető vizsgálatokhoz — minthogy egy önálló névfajta tárgyal — nagy segítséget nyújthat továbbá JUHÁSZ DEZSŐ *A magyar tájnévadás* (1988) című munkája is.

²⁵ LŐRINCZE megállapítása — mint láttuk — nem előzmény nélküli.

²⁶ Kivételt képez ez alól KISS LAJOS *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése* (1995) című munkája, melyben a szerző a helynevek nyelvi változásait vizsgálja oly módon, hogy e folyamatot a közszavak fejlődésével is összeveti, s

ra vonatkozó kiemelkedő forrásértéke általánosan elfogadott kiindulópontja a kutatásoknak, s ma már az oklevelek szórványainak feldolgozottsága is meglehetősen gazdagnak és megbízhatónak tekinthető, ennek ellenére — miként KENYHERCZ RÓBERT a hangtörténeti változások vizsgálatai kapcsán megjegyzi (2008) — a nyelvtörténeti folyamatok megrajzolásában a helynevek mindeddig nem foglalták el az őket joggal megillető helyet. A legújabb magyar nyelvtörténeti tankönyvet (*Magyar nyelvtörténet*, MNyt.) áttekintve kitűnik, hogy a helyneveknek a kutatásban elfoglalt periferikus helyzetét a hangtörténet fejezetei mellett a nyelv további — helynevekkel egyébként jól megvilágítható — szintjeinek (mint a morfológia vagy a szókészlet) bemutatásában is megfigyelhetjük. Pedig a helynevek két szempontból is előnnyel rendelkeznek a közszókhoz képest: egyrészt a legkorábbi írásos forrásokkal dokumentálható időktől kezdve folyamatosan dokumentálva támaszkodhatunk rájuk, másrészt területi kötöttségük révén névkörnyezetükkel együtt vizsgálhatók. KENYHERCZ RÓBERT ugyanakkor óvatosságra is int a helynevek és a közszók egybevetésével kapcsolatban, s a két szócsoport viszonyának megvilágításához a mai nyelvállapotra irányuló vizsgálatokat sürgeti, melyek révén a két szócsoport a korai időkre vonatkozóan is megnyugtatóbb módon lenne felhasználható.

A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.) köteteiben helyet kaptak a helynevek is: a közszóktól elkülönítve önálló fejezetet szenteltek nekik a szerkesztők. A korai ómagyar korral és előzményeivel foglalkozó I. kötet részletesen tárgyalja a belső keletkezésű helynevek szerkezeti felépítését (SZEGER 1991: 253–5, ZELLIGER 1991a: 540–52), s a korabeli földrajzi nevek, ezen belül a hegynevek szerkezetét ugyanolyan jellegűnek tekinti, mint a közszavakét, csupán aránybeli eltéréseket feltételez a különböző összetételi típusok között. Ennek megfelelően elkülöníti a mellérendelő és az alárendelő összetett helyneveket, a legjellemzőbbnek a minőség- (*Szőlő-mál*), a mennyiség- (*Három-hegy*) és a birtokos jelzős (*Filip köve*) szerkezetű neveket tartva. E névkategóriák között tárgyalja a domborzati nevek sajátosságait is. A TNyt. kései ómagyar kori, morfológiával foglalkozó II/1. kötetének a helynévképzésről szóló része (LÖRINCZI 1992) további értékes információkkal szolgál a hegynevekre vonatkozóan is.²⁷ Megfogalmazódik az a már-már névtörténeti közhelynek számító megállapítás, hogy a kései ómagyar kor kezdetére a helynévképzők használata nagy mértékben visszaszorult, a formánysok produktivitása kimerült, s szerepét egyre inkább az összetétellel való névalkotás vette át. A helynevek lexikális felépítése szempontjából a TNyt. következetes rendszerezés, még ha

ezáltal a szókincs e két részének egymáshoz való viszonyát igyekszik megvilágítani. Ide tartoznak azok a névtani indítatású munkák is, melyekben a szerzők egy-egy vármegye helyneveinek hangtörténeti fejlődését mutatják be (TÓTH V. 2001a, RÁCZ A. 2005), illetőleg a helynevek archaikus–neologikus jellegét feszegetik (TÓTH V. 2004).

²⁷ A hegynevek struktúrájához kapcsolódó kérdéseket B. LÖRINCZY ÉVA is tárgyalt az *-s ~ -cs* képzővel alakult ómagyar kori földrajzi nevekről szóló monográfiájának (1962) megfelelő fejezetében (*A képzővel és bokraival alakult földrajzi nevek*, 78–97).

módszerük a helynevek névstruktúrájának (vagyis a névrészek közötti funkcionális-szemantikai viszonyának) a megvilágítására nem is igazán alkalmas.²⁸

A hegynevek felépítésében — az összetétellel való névalkotás elterjedésével párhuzamosan — egyre jelentősebb szerepet kaptak a hegyrajzi köznevek. A szókincsnek ezt a meglehetősen gazdag rétegét, a hozzá kapcsolódó névhasználati szokásokra is utalva elsőként RÉVÉSZ SAMU tekintette át még a XIX. században (1878). Írásában azonban nem pusztán leírni szándékozta a hegyrajzi közneveket, hanem nagyrészt önkényesen ki akarta jelölni az irodalmi nyelv számára ezek jelentését. HEFTY GYULA ANDOR *A térszíni formák nevei a magyar nyelvben* (1911) című munkájában a teljes magyar nyelvterületről igyekezett áttekinteni a kiemelkedéseket megjelölő köznevek mellett a völgyet jelentő szavakat is. Az összegyűjtött mintegy nyolcvan köznevet egyrészt eredetük szerint, másrészt a földrajzi köznevek által jelölt térszíni formák jellemző jegyei alapján vizsgálta, s megkísérelte bemutatni a használati körüket is. Ezt követően már jobbra csak kisebb területi egységeként dolgozták fel ezt a szócsoporthoz. ÁRVAY JÓZSEF a barcasági Hétfaluban és Kalotaszegen végzett gyűjtéseket (1941, 1942). TAMÁSÉ SZABÓ CSILLA Székelyhodos helynévanyagában gyűjtötte össze a domborzati formák nevében szereplő, de a névhasználók számára már teljesen elhomályosult jelentésű, valamint a ma is használatban lévő földrajzi közneveket (1997). A földrajzi közneveket helyfajta szerint csoportosítva a korábban már idézett rendszerező munkák (BENKŐ 1947a, LÖRINCZE 1947a, KÁZMÉR 1957, INCZEFI 1970a) is bemutatják, s ezekből az is kitűnik, hogy a vizsgált területeken más földrajzi lexémákhoz viszonyítva milyen változatos a hegyrajzi köznevek állománya.²⁹ Több írás egy-egy hegyrajzi köznévvizsgálására vállalkozik. Jól példázza ezt LÖRINCZE LAJOS *Bérc ~ Börc* című, 1946-ban megjelent tanulmánya, melyben a szerző a két szó hangalakja és jelentésbeli különbségeit vizsgálja (a két lexémát feldolgozzák újabb etimológiai szótáraink is, vö. TESz., EWUng., lásd még KNIEZSA 1955: 596). Mivel a hegyrajzi köznevek elemzését dolgozatomban önálló fejezetben végzem el, ezért a további tanulmányok eredményeit ott részletezem.

A hegyrajzi köznevek nemcsak a nevekben való felhasználásuk szempontjából vizsgálhatók, hanem szóföldrajzi vonatkozásban is. Ehhez kaphatunk támpontokat TÓTH VALÉRIA *Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban* című írásából (1997a), melyben a szerző hangsúlyozta, hogy a domborzatra utaló földrajzi nevek megoszlása részben szükségszerűen nyelven kívüli tényező függvénye, mivel „az ilyen típusú nevek

²⁸ A TNyt. egyes példáihoz MEZŐ ANDRÁS fűzött alapvető, elsősorban kételyeket megfogalmazó megjegyzéseket, illetőleg kiigazításokat (1996).

²⁹ A térszíni formákat jelölő köznevekkel kapcsolatos munkák eredményeit részletesen taglalja ÁRVAY JÓZSEF (1941: 39–40, 1942: 3–5), a kérdés összefoglalását újabban PÉTER SÁNDOR munkáiban olvashatjuk (1970, 2008: 12–23).

területi szempontjait nagy mértékben meghatározzák a földrajzi viszonyok, a terület domborzati jellege” (264).

2.4. A helynevek nyelvészeti elemzéséhez és a történettudományi hasznosításához egyaránt a nevek nyelvi eredetének feltárásán keresztül vezet az út. Az etimológiai kutatások az egyik vonulata éppen a minket közelebbről érintő kiemelkedések neveinek megfejtésére irányult. Minthogy e munkák nagy többségükben dolgozatom további részeiben sorra előkerülnek, részletezésüket e helyütt nem tartom szükségesnek, közülük — az ilyen céllal készült írások képviselőjében — csupán néhány munkára utalok. Az etimológiai szótári feldolgozások (EtSz., TESz.) hegynévi vonatkozásaira fentebb ki-kitértem, ezért e munkákat sem részletezem a továbbiakban.

CZIRBUSZ JÁNOS önálló dolgozatot szánt a helyneveknek, *A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei* (1908) című munkájának névfejtései között azonban — miként erre már MELICH JÁNOS rámutatott (1909) — alig van tudományosan helytálló magyarázat. MELICH — mint már utaltam rá — több hegynevünk (*Fátra, Mátra, Somlyó* stb., 1963) nyelvi eredetének megbízható magyarázatát adta, a neveket — fontos módszertani elvként — mindig teljes rokonsági rendszerükben vizsgálva. REUTER CAMILLO (1983) és HEGEDŰS ATTILA (1992) a *Monymulató* és *Mulató-hegy* neveket igyekeztek megmagyarázni. DÉNES GYÖRGY egyik tanulmányában a *Munuhpest* földrajzi nevünk etimológiáját vizsgálta, valamint a *pest* köznév jelentését kutatta sziklák és hegyek nevében (1997). Hasonló jellegű munkában olvashatunk még többek között például a *Hegymagas*-ról (ZELLIGER 1991c, ehhez lásd még KISS L. 1995: 21) vagy az *Osztrovszki-hegység* nevéről (KISS L. 1986b) is. KISS LAJOS a helynevek elemzésekor nagy hangsúlyt helyezett az analógia, a névrendszertani szempont érvényesítésére. Hegynév-etimológiáinak egy részét a területi összetartozás alapján együtt közölte: széleskörű kutatásokat végzett például a Szilágyság és Heves megye domborzati neveinek körében, ezek eredményeit foglalta össze a *Szilágysági hegynevek* (1981), illetőleg a *Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből* (1991) című munkáiban.³⁰ A *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (1978; negyedik, bővített és javított kiadása: 1988) című művének elsődleges célja a magyarországi helynevek, főleg a településnevek és a makrotoponimák etimológiai vonatkozásainak összefoglalása volt, s ennek megfelelően szép számban előkerülnek a szótárban hegynevek is: több mint ötszáz kiemelkedés nevének régi és/vagy mai adatát közli, köztük például a *Mátra, Börzsöny, Badacsony* stb. nevének magyarázatát is. A FNESz. jelentőségét

³⁰ Magam is a területi összetartozás elvét érvényesítettem egy korábbi írásomban, melyben Gömör vármegye Árpád-korból fennmaradt hegyneveit mutattam be etimológiai rétegek és szemantikai típusok szerint feldolgozva (2002).

elismerve KÁLMÁN BÉLA azonban a KISS LAJOS által pusztá személynévi eredetűnek magyarázott hegynevek kapcsán kételyeinek is hangot adott (1979).

2.5. KISS LAJOSnak a hegynevek iránti figyelmét jól mutatja, hogy akadémiai székfoglalójában (2001) e névtípus jelentőségének és használatának kérdéseivel igyekezett megismertetni közönségét. Előadásában a szomszédos országok, sőt távoli kontinensek egy-egy hegynevét is beemelte az elemzésbe azzal a céllal, hogy szélesebb összefüggésekben is láthassuk a magyar hegynevek jellegzetes vonásait. A hegynevek használatából kiindulva egy új kutatási irányt, a hegynevek stilisztikumának vizsgálatát is felvetette. A magasabb hegyek neve ugyanis stilisztikai szerepet is betölthet, hiszen kiválóan használhatók a túlzás, nagyítás, hiperbola eszközeként. Példaként idézte többek között a sokáig a világ legmagasabb csúcsának tartott dél-amerikai *Chimborazo* vulkán nevét, melynek átvitt értelmű használata a magyar mellett a német, cseh és horvát nyelvben is ismeretes (10–1).

3. A fentiekből kitűnik, hogy a hegynevek teljes körű feldolgozása mindezekig hiányzik a magyar névkutatás eredményei közül. A kiemelkedések neveit is érintő részletkutatások viszont kevésbé használják ki e névfajta előnyös tulajdonságait, például azt, hogy a hegynevek — természeti nevek lévén — igen eredményesen használhatók fel a történettudományi és a nyelvtörténeti vizsgálatokban egyaránt.

A hegynevek kutatása során arra is építhetünk, hogy az e nevek által jelölt denotátumok többnyire jól lokalizálhatók. A helynevek nyelvi rekonstrukciójának egyik fontos feltétele ugyanis a denotatív jelentésük meghatározása, vagyis a nevek helyhez kötése (vö. HOFFMANN 2007: 92). Az egyes helynévfajtáknak azonban a régi korokra vonatkozóan nagyon eltérő a lokalizálhatóságuk. Az erdők esetében például a terület művelés alá vonása után nehéz eredeti helyüket meghatározni, a kisebb vizek kiszáradása is megnehezítheti nevük pontos helyhez kötését, a kisebb megművelt földterületek nevét más fogódzók híján szintén nem mindig lehet lokalizálni. A nagyobb vizek és kiemelkedések esetében azonban — az objektumok viszonylagos állandóságából adódóan — talán könnyebb a nevek jelöltjének a megállapítása, s általuk a környezetükben említett helyek is pontosabban lokalizálhatók. Jól szemlélteti ezt GYÖRFFY GYÖRGYnek a tihanyi alapítólevélbeli földrajzi nevek azonosításához (1956) alkalmazott eljárása is. GYÖRFFY Kolon birtok korábbi — BÁRCZI és KNIEZSA által is elfogadott — lokalizációját a vízrajzi és domborzati kép alapján tévesnek tekinti, és újat ad, melyben elsősorban a nagyobb vizek, halmok, hegyek újabb kori s részben mai terepviszonyok alapján történő meghatározására épít, minthogy a domborzati és vízrajzi viszonyok állandóságát a 18. századig nincs okunk megkérdőjelezni. A vizekhez, kiemelkedésekhez viszonyítva aztán a többi helyfajta is nagyobb valószínűséggel lokalizálható. GYÖRFFYnek a kiemelkedésekre vonatko-

zó megállapítását pedig, mely szerint természetes, hogy „a kisebb homokhalmok az idők során megváltoztak. A 10 méteres szintvonalakban is kifejezhető nagyobb homokalakulatok viszont eredményeink szerint nagy állandóságot mutatnak” (412), megfelelő körültekintéssel persze, de talán a Kárpát-medence egész területére vonatkozóan alkalmazhatjuk módszertani elvként.

3. A hegynév fogalma

1. A hegységekkel foglalkozó kutatónak munkája első lépéseként a vizsgálat tárgyául szolgáló tulajdonnévfajta, azaz a *h e g y n é v* terminusnak a meghatározását kell megadnia. Az első ránézésre magától értetődő definíció, mely szerint hegynévnek tekinthető minden olyan tulajdonnév, amely hegyet nevez meg, további magyarázatokat igényel, hiszen megköveteli egyrészt magának a *hegy* szó pontos jelentésének az értelmezését, és feltételezi emellett azt is, hogy a kiemelkedés jelölésére használt nyelvi alakulat megfelel a tulajdonnéviség kritériumainak.

1.1. Bár a hegységek — mint jellegzetes tulajdonnévfajta — a nyelv elemei, sokszor mégsem áll rendelkezésünkre a hegységek és az általuk megjelölt objektumok azonosítására semmiféle nyelvi fogódzó, számos esetben például nem szerepel a kiemelkedés nevében hegyrajzi köznév (*Kékes, Pilis*), és ráadásul az sem szokatlan, hogy egy hegyrajzi köznevet tartalmazó név másik helyfajta elemét jelöli meg (pl. a *Hegyeshalom* településnévként).³¹ Minthogy ilyenkor — nyelvi támogatás híján — a hegységeknek a többi névfajtatól való elkülönítéséhez pusztán az általuk jelölt denotátumok entitásbeli különbségeire hagyatkozhatunk, szükségesnek látszik a hegységek, a „*h e g y s é g*” lényegi vonásainak a megragadása.

A *Földrajzi fogalmak szótára* definícióiban például azt találjuk, hogy a különböző kiemelkedésfajtákat egymással próbálja meghatározni a szótáríró: a *hegy* 'a Föld felszínén a dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb, kőzetekből felépülő magányos kiemelkedés', a *domb* 'a hegy kategóriájába tartozó, kis területű, minden oldalról zárt, kifelé néző lejtőkkel határolt, környezeténél 200 méternél nem magasabb térszíni kiemelkedés', 'a dombnál alacsonyabb, szelíd hajlású, kiemelkedő térszíni formák' neve pedig a *halom* (LECH-

³¹ A hegységeknek egyéb helyfajta (ország, tartomány, táj és helység) megnevezésére való használatát KISS LAJOS magyar és nemzetközi példákon keresztül mutatta be, emellett arra is rávilágított, hogy hegynévből köznév is alakulhat, például a fennsík jellegű *Karszt* hegység jellegzetes földfelszíni és felszín alatti formáinak együttese alapján a hasonló alakulatokat *karszt*-nak nevezik (2001: 4–6).

MANN–VUICS 1999). És ráadásul — amint ezt KISS LAJOS is megfigyelte — a helynevekben ezek a domborzati nevek nem mindig köznyelvi jelentésüknek megfelelően jelentkeznek, hanem akár fel is cserélődhetnek egymással: a Gömör-Szepesi-érchegységben Stósz felett egy 1063 méter magas hegynek például *Fecske-domb* a neve (2001: 4, HEFTY 1911: 164); a budapesti *Ferihegy* legmagasabb pontja viszont alig haladja meg a 155 métert (KISS L. 2001: 4).

LŐRINCZE LAJOS is megjegyzi, hogy a talajkiemelkedéseket, hegyféléket jelölő természeti nevek jelentése viszonylagos, hiszen ugyanaz a földrajzi köznév (a *hegy*) a nyelvterület bizonyos részein csak magas és nagy kiterjedésű földfelszíni formákat jelölhet, másutt azonban olykor alig szembetűnő kiemelkedések megnevezésére is szolgálhat.³² Tanulmányában ugyanakkor arra is utal, hogy ugyanaz a domborzati forma az ország különböző vidékein más-más nevet visel. „Az Alföldön pl. a *halom, domb, hegy* névvel jelölt felszínalakulatok legmagasabbja is csak néhány méter, a Bakony-vidéken vagy a Kárpátokban pedig csak a legnagyobb kiemelkedéseket jelölik *hegy* névvel” (1947a: 5–6, vö. még KRISTÓ 2003b: 37). Az emberek tájszemlélete hasonlóképpen működött a régiségben is, ezt mutatja, hogy Anonymus egyaránt hegyként (*mons*) említi a Tátrát (*montes turtur*) és az Alföldön a Szolnok melletti Tetétlent (*mons Teteuetlen*; vö. KRISTÓ 2003b: 37).

Én magam ezért a földrajztudomány meghatározásától eltérően jóval tágabban értelmezem a hegyek, s ezzel összefüggésben a hegynevek kategóriáját is. Úgy gondolom, hogy a hegynek tartott kiemelkedések neveire is ki kell terjeszteni a hegynév terminust, az összetétel *hegy* előtagja tehát a legtágabb ’földfelszíni kiemelkedés’ jelentésben szerepel. A földrajztudományban objektív szempontok alapján elkülönülő csoportok ugyanis egy közös nagyobb osztályba tartoznak, a földfelszíni kiemelkedések közé, s amint láttuk, a megnevezőknek, a névadóknak a földrajzi környezetük által meghatározott szemléletétől függ, hogy mit tekintenek dombnak és mit hegynek, illetve, hogy mit tartanak egyáltalán kiemelkedésnek (HOFFMANN 1993: 38).³³

1.2. Az egyes helyfajták ugyanis — köztük a hegynevek csoportja is — tulajdonképpen a világról való mindennapi tudásunknak a kategóriái. Ennek megfelelően a hegyek osztályát is a hozzá kapcsolódó szemléleti vonatkozások alapján, azaz a kognitív nyelvészeti megközelítés szellemében lehet a legeredményesebben meghatározni. A kérdés megvilágításához ezért

³² A jelentés viszonylagos voltát s ebből adódóan definiálásának nehézségeit O’GRADY is megerősíti: „Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nyelvünkben lévő szavakhoz és kifejezésekhez konkrét, precíz jelentést és egyértelmű határokat rendeljünk, melyek megkülönböztetik őket a többi szó és kifejezés jelentésétől. Csakhogy a sajátosságok nem alkotnak kicsi, jól körülhatárolt osztályt, nagyon sokszor nehéz is lebontani a szójelentést kisebb részekre” (1993, idézi: POLGÁRI 2007: 32).

³³ A *hegynév* terminus talán nem tűnik a legszerencsésebb választásnak, hiszen előtagját hegyrajzi köznévként ’magasabb földfelszíni kiemelkedés’ értelemben is használjuk, a jelentés vázolt relativitása mellett azonban az is támogatja a döntésemet, hogy a névtani szakirodalomban ennek hagyománya van.

mindenképpen a helyet megnevező egyént, az embert kell a vizsgálódás középpontjába állítanunk.

Az ember olyan, a környezetét modelláló lényként fogható fel, akinek névadási és névhasználati viselkedését gondolkodásbeli kategóriák irányítják. A megnevezéssel végződő megismerési folyamat mindenkinél ugyanazt a vonalat követi. Bármely objektum felismerésekor, azonosításakor és besorolásakor az egyén mint a közösség tagja sajátos, minden más emberre jellemző percepció, kódolási, besorolási és osztályozó folyamatokat hajt végre. A percepció folyamat kezdeti szakaszai magukban foglalják az érzéki észlelést, s ebben a tekintetben ezek a fázisok minden ember számára egyformák, tehát univerzálisnak tekinthetők. Azok a kulturális, pszichológiai és szociológiai aspektusok viszont, amelyek a percepció és a fogalmi struktúrák közötti szakaszban jelennek meg, és hatnak, nem univerzális jellegűek. Az univerzális, valamint a nem univerzális tényezők együttesen teremtik meg azt a keretet, amelyben az objektív valóságról szerzett tapasztalatok — feldolgozásuk során — az ember szubjektív interpretációjává válnak (BAŃCZEROWSKI 2000: 37, TOLCSVAI NAGY 2008). Azonos érzékszervek és azonosan működő agyi tevékenység mellett a megismerési folyamat eredménye tehát mutathat különbséget.

A helyek esetében az információfeldolgozás kognitív folyamatát az adott objektumok külső megjelenése generálja, azaz a megismerési folyamat első lépése a vizuális jegyek — mint a kiterjedés, magasság, alak — befogadó elemzésével a megnevezendő entitás azonosítása. Ennek eredményeként létrejön a tudati reprezentáció vagy leképeződés.³⁴ Több eltérő kép esetén az ember ezeket a mentális reprezentációkat általánosítja, s gondolati kategóriákat hoz létre. Először a prototípus kategória jön létre, a prototípus funkcióját az a legjellegzetesebb példány töltheti be, amely képviseli az adott kategóriát, de egy séma, azaz bizonyos jegyállomány is szerepelhet ebben a pozícióban, amely jól jellemzi a kategória tipikusnak tartott elemeit (EYSENCK–KEANE 2003: 280–1, BAŃCZEROWSKI 2000: 37, 1999: 82, TOLCSVAI NAGY 2008).³⁵ Ennek birtokában az egyén minden új denotátum esetében először összeveti annak képét az elméjében tárolt többi mentális képpel, vagyis analizálja a kategorizálni kívánt jelenség tudati leképeződését, felbontja prototipikus és kevésbé prototipikus jegyekre, majd a tipikus jegyek alapján besorolja a hozzá legközelebb álló prototípus kategóriába (vö. KOTHENCZ 2007: 432). Ezt követően kerül sor a mentális, majd a verbális használatba vételre, azaz a

³⁴ A témával foglalkozó szakemberek szerint elménk a megértés folyamatában ténylegesen képi sémákban jeleníti meg az információkat (vö. KOTHENCZ 2007: 432).

³⁵ A prototípuselmélet elsődlegesen nem a jelentésre, hanem a fogalmakra lett kidolgozva: lehetővé tette a fogalmak árnyaltabb megközelítését. Újabban azonban a kognitív nyelvészetben is nagy népszerűsége lett (vö. SZILÁGYI N. 1997: 44), ennek alapja az a feltevés, hogy a nyelvi reprezentáció — s így a jelentés — sajátosságai nem a nyelvre, hanem egy attól függetlenül is kifejlődő általános megismerési mechanizmusra, mentális világra vezethetők vissza (vö. SZÉCSI 2003: 15–6).

gondolatnak a nyelvre való átültetésére, melynek során — amint már utaltam rá — igen fontos szerepet játszanak az individuális, közösségi, történelmi, ideológiai és kulturális tényezők (BAŃCZEROWSKI 2000: 37). Tehát a percepción és a mentális leképeződésen túl, a vizuális jegyek feldolgozása után a jegyek besorolását és a megnevezés, a névalkotás aktusait már az ember kapcsolatrendszere és a közösségi igények kielégítésének vágya, a társas viszonyok irányítják (mindehhez lásd még POLGÁRI 2007, SZILÁGYI N. 2000: 102–3).

SZILÁGYI N. SÁNDOR szerint ugyanakkor a megnevezést és magát a nyelvhasználatot nemcsak a kognitív folyamatok határozzák meg, legalább ilyen fontos szerepet tulajdoníthatunk annak is, hogy az ember kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul a környezetéhez. SZILÁGYI e struktúrák összességét „nyelvi világmodell”-nek nevezi, ami lényegében a világra vonatkozó, ám a nyelvbe beszerkesztve létező, teljesen implicit elméletet takar, s ez az, ami a beszélő számára megszabja, hogy „beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhet” (1997: 59). Maga a nyelv ugyanis a nyelvi kategorizáció révén sajátos értelmezési hálóként érvényesül a kimondandó világra vonatkozóan. Az egyazon nyelvi kategóriába tartozó elemek körét az határozza meg, hogy nyelvi szempontból mely elemek minősülnek azonosnak, ezt pedig csak bizonyos mértékig szabják meg a minősített dolog tulajdonságai. SZILÁGYI elmélete szerint tehát ahhoz, hogy „valamit egyáltalán megnevezhessünk, mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az implicit elmélet [a nyelvi világmodell] szerint az a valami nyelvi szempontból minek minősül” (39). A nyelvi minősítettség alapját a dolgok olyan jellemzői szolgáltatják, amelyek nyelvi szempontból kiemelt fontosságra tettek szert, ha egy adott nyelvi kategóriára vonatkozóan ezek az ún. észlelési feltételek egy tárgy/személy észlelésekor — akár csak részben — teljesülnek, akkor az illető tárgyat/személyt az adott kategória nevével nevezzük meg (40–1).

1.3. Nézzük meg, hogyan konkretizálható a kognitív megközelítés a hegyek (és megnevezéseik) esetében! A kiemelkedések megnevezésekor is elsőként a külső jegyek kategorizálását végzi el az ember. A percepción túl a besorolási folyamat a meglévő gondolati rendszer hatására azonban különböző eredményeket hozhat. Ez magyarázza, hogy akár a földrajztudósok által definiált földrajzi egységek is minden további nélkül kaphatnak másféle besorolást és megnevezést is az ott élőktől. Ha például az abszolút magasság a hegy kategória prototipikus jegye lenne, akkor az alföldi falvak határában magasodó kiemelkedéseket legtöbbször a legnagyobb jóindulattal sem lehetne még dombnak sem nevezni. Hogy miért nevezheti meg ezeket a közösség mégis hegyrajzi köznévvvel, akár *hegy*-nek is? A megnevezőknek, a névadóknak a szemléletét a földrajzi környezetük határozza meg, a lakóhelyükről való beszédben az emberek mindig a számukra legfontosabb helyhez viszonyítva beszélnek környezetükről, s minthogy a különféle méretű kiemelkedések gyakorta szolgálnak viszonyítási pontként, ezt a

megnevezésben is igyekeznek jelezni. Névhasználati szempontból tehát nem feltétlenül releváns, hogy a hegynek nevezett kiemelkedés hány méter magas. Nem az abszolút magasság, hanem a táj jellege a döntő az elnevezésben: egyetérthetünk NEMES MAGDOLNÁval abban, hogy az egyes településeken a földrajzi köznevek használata szempontjából a legmeghatározóbb a földrajzi környezet hatása, azaz a hegyek, vizek stb. jelenléte meghatározóan befolyásolja a közösség földrajziköznév-használatát (2005a: 41, 65, 68). Ezzel magyarázható, hogy hegyvidéken több — s köztük nem egy specifikusabb jelentésű — hegyrajzi köznevet használnak, melyekkel pontosabban vissza tudják adni környezetük változatosságát;³⁶ alföldi vidéken a ritkán előforduló kiemelkedéseket viszont a legáltalánosabb hegyrajzi köznevek egyikével nevezik meg. LŐRINCZE szerint ebből a szempontból az is relatív, hogy a különböző vidékeken milyen felszínalakulatok kapnak nevet: „Minthogy a sík vidéken a szemmel alig észrevehető emelkedések, hajlások is tájékozódási pontként szolgálhatnak, ezért ezek legtöbbje külön nevet kap, hegyvidéken viszont csak a szembetűnő kiemelkedéseknek van saját neve” (1947a: 6).³⁷

A jelenkori névanyagot vizsgáló kutatók eredményei alapján tehát belátható, hogy a névhasználók által hegyként (valamilyen hegyrajzi köznévvel) megnevezett kiemelkedések a valóságban igen változatos térszíni formák lehetnek. Ezzel összefüggésben az is egyértelmű, hogy az egyes helynevek hegynévi voltának megállapítása a névhasználók kompetenciájának, ismereteinek függvénye.

1.4. Ezzel kapcsolatban érdemes néhány gondolat erejéig a magyar nyelvtudomány határain kívülre is kitekinteni, hiszen a hegynevek kutatásának a szomszédos szláv és német nyelvterületen is gazdag irodalma van. STANISLAW ROSPOND szerint a szláv kutatásokban az *oronimák* a földfelszín függőleges tagolódásának egy formáját nevezik meg. A pontosabb meghatározáshoz pedig felsorolja, hogy milyen típusú objektumok neveit tekinti ide tartozónak. E felsorolás alapján látható, hogy ROSPOND az oronima terminust ’domborzati formák, térszíni formák megnevezése’ értelemben használja, ugyanis ebbe a kategóriába sorolja — többek között — a síkságok nevét is (vö. 1989: 15). HEINZ-DIETER POHL szerint ugyanakkor a német névkutatásban csak a hegységek, hegyek, dombok, csúcsok, hegyszorosok és hasonlóknak a nevét sorolják az oronimákhoz, a völgyek, síkságok stb. nevét azonban nem (1996: 1525). Ezekben a meghatározásokban — a tartalmi különbségek ellenére — közös tehát, hogy nem a

³⁶ A mocsarakban és vizesésekben gazdag finn vidék névanyagát vizsgálva EERO KIVINIEMI megállapította, hogy a finnben mintegy 120 szó van használatban a mocsarak és 50 a vizesések különböző fajtáinak a jelölésére (idézi: NEMES 2005a: 65). Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy adott településen, egy adott névközösségben valamennyi kifejezést ismerik és használják.

³⁷ Ezt a jelenséget MOÓR ELEMÉR is úgy magyarázza, hogy az alföldi emberek életében a talajkiemelkedések különösen fontos szerepet játszottak egyrészt a tájékozódás megkönnyítésében, másrészt pedig azáltal, hogy árvizek idején menedéket nyújtottak embernek és állatnak (1932: 12).

jellemző jegyeket tárják fel, hanem csupán az adott kategória terjedelmét mutatják be, azaz az altípusokat ismertetik.

2. Minthogy a kognitív folyamatok — a jelenkorban is meglévő, s így történetileg is szükségszerűen jelentkező egyéni eltérésektől eltekintve — a maival azonosak voltak a régiségben is, a közszóval való megnevezésben és a tulajdonnévi elnevezésben is hasonló viszonylagosságot tételezhetünk fel, mint napjainkban. A régi korok vonatkozásában éppen emiatt természetesen a maihoz hasonló hegynév fogalommal kell operálnunk. A korai ómagyar kori hegyszevők állományának összeállításakor ugyanakkor munkánkat különösen megnehezíti, hogy nem támaszkodhatunk a névhasználók nyelvi ismereteire, csupán az okleveles források alapján próbálhatjuk meg rekonstruálni a hegyszevőrendszer egykori állapotát. S a szórványemlékek esetében mindemellett számolnunk kell azzal is, hogy az egyes nevek fennmaradása a forrásokban nagyon egyenetlen és esetleges.

Az oklevelekből a hegyszevők kiemeléséhez elsősorban az oklevél lejegyzője által a nevek mellett feltüntetett latin, esetleg magyar fajtajelölő lexémák nyújthatnak segítséget (pl. „ad montem Noggala”: Gy. 1: 789), valamint a nevekben szereplő magyar hegyrajzi köznévi elemek (pl. 1299/1447: Apáthavasa, Gy. 3: 362; 1331: Hasathkeu [Hasadt-kő], Gy. 1: 40, 100). További fogódzókat adhat az esetek egy részében a nevek továbbélése (pl. a Csittény ma Csittény-hegy: FNEsz., a Jenő-hegy ma Nagy-Jene-tető: FNEsz., Gy. 1: 741). Természetesen minél több oldalról kapunk segítséget egy-egy adat esetében, annál biztosabbra vehetjük, hogy hegy megnevezésével van dolgunk, ezek hiányában azonban sajnos fennáll a lehetősége annak, hogy az adatok egy része nem kerül be a vizsgálatok alapját képező korpuszba.

2.1. Az oklevelekben a kevésbé ismert helyek nevei mellett az oklevélírók gyakorta használtak a pontos megértés érdekében az adott hely jellegére, fajtajára, helynévi osztályára utaló latin földrajzi közneveket (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 45). A hegyszevők mellett szereplő fajtajelölő latin lexémák közül a leggyakoribbak a ’hegy’ jelentésű *mons* és a kisebb kiemelkedést jelölő *monticulus*, *collis*, *colliculus*. Használatosak még a speciálisabb szemantikai tartalmat közvetítő *promontorium* ’előhegy’, az *alpes* ’magas hegy, havas’, a *lapis* ’kő’, a *rupes* ’szikla’ lexémák is. Időnként viszont az általános ’hely’ jelentésű *locus* szó szerepel a magyar hegyrajzi köznevet tartalmazó név mellett, ezt találjuk például a Kakuló-hát, Bodzás-hegy, Apoc halma nevek adatainál (1323: *locus* Kokulouhath, Gy. 2: 323, 439; 1248/1326: *locum* Bozyasheg, Gy. 1: 767, 768; 1261/1323: ad *locum* Apuchholma, Gy. 3: 118). A Kakuló-hát név esetében azonban van olyan adatunk is, amely mellett a *monticulus* szerepel (1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat, Gy. 2: 323, 423, 439), tehát valószínűsíthető, hogy az adat ténylegesen kiemelkedést jelölt. A Bodzás-hegy esetében a hegyrajzi köznévi utótag mellett a név továbbélése erősíti meg a hegyszevi besorolást: egy XVIII. századi térképen Bodzás

tető-ként jelenik meg (Gy. 1: 768). Az *Apoc halma* név mellett viszont csak a *locus* áll, ilyen esetben is megalapozottnak gondolom azonban az adat felvételét, hiszen — lexikális struktúrájából következően — elsődlegesen minden bizonnyal hegyet jelölhetett. A *locus*-szal álló hegyrajzi köznevet tartalmazó adatok hegynévi voltát erősíti továbbá az is, hogy amikor egy hegynév más helyfajta, például település nevévé válik, akkor nagy valószínűséggel a helynek megfelelő latin fajtajelölő köznév áll az okleveles említése mellett, pl. 1290: *terra Budholma* (Gy. 1: 714), 1338/1439: *piscine* Dunahegy (Gy. 1: 719). Arra csak nagyon ritkán találunk példát az oklevelekben, hogy a hegynévből alakult másodlagos helynév mellett a *locus*-t tünteti fel az oklevél szövegezője (lásd mégis a *Feketehalom* várnév *castrum*-mal álló adatai között: 1270: *ad locum*, qui Feketeuhalm dicitur, Gy. 1: 828). Természetesen ezekből az adatokból is kikövetkeztethetünk hegyneveket: a *terra Budholma* például nyilvánvalóan azt a földet jelöli, ahol a Bud halma nevű kiemelkedés van, a *piscina Dunahegy* pedig a Duna-hegy melletti halászhely.³⁸

Az említett latin fajtajelölő elemek mellett az oklevélírói gyakorlatban a magyar *bérc* lexéma is meglehetősen gyakran szerepel a latin nyelvű földrajzi köznevek szerepében állva, mintegy a hazai latin nyelv magyar jövevényszavaként: 1265: *byrch Saturhygy* (Gy. 4: 229), 1329: *beerc Niresbeerc* (Gy. 2: 44, 82).

2.2. A földrajzi köznevek jelentőségét az egyes helyfajták kategorizálásakor már HOFFMANN ISTVÁN is megfogalmazta (1993: 38), s magam is úgy látom, hogy nemcsak a hegyek, hanem ennek folyományaként a hegynevek osztályát sem igen lehet a magyar nyelv hegyet, kiemelkedést jelölő közszavainak, a hegyrajzi közneveknek a teljes feldolgozása nélkül definiálni, körülhatárolni.

Mielőtt azonban áttekinteném e lexémákat, meg kell jegyeznem, hogy az Árpád-kori hegynevek állományába a *h e g y r é s z t* jelölő közneveket tartalmazó neveket is beletartozónak tekintem, noha tipológiai szempontból érthető HOFFMANN helynévfajtákat leíró rendszerezése is, melyben a domborzati formák részeinek neveit külön altípusként veszi fel a kiemelkedések nevei mellett, a domborzati nevek kategóriáján belül (1993: 36), ugyanúgy járva el, mint a víznevek, vízparti helyek nevei esetében. Nem ritka azonban az a jelenség, hogy a hegyrésznevek átvonódnak az egész kiemelkedés megnevezésére: ilyen a *Zajná-tető* (hegy) és az *Üver-tető* (hegy), a *Nagy-Jene-tető* név esetében pedig épp a *hegy* földrajzi köznevet váltotta fel a *tető*, a *Hunyad-orum* utótagja 'meredeken kiemelkedő hegycsúcs' jelentésű, a név mégis az egész dombot jelöli (vö. FNESz.). A hegységek esetében is kifejezetten gyakori például, hogy valamelyik csúcs neve az egész vonulat nevévé válik: *Cserhát*, *Mátra*, *Vértes*, *Pilis* (vö. KISS L. 2001: 18). E jelenség azzal magyarázható, hogy a helynevek denotá-

³⁸ Vö. *A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata* című alfejezetben írottakkal.

tumai „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36),³⁹ s nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik a hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hegy egészének esetleg nem is volt saját neve — valamely részének a megnevezését metonimikusan kiterjeszthették a névhasználók magára a hegyre is. S míg a mai névanyag esetében feltárható ez a jelenség a névhasználók kompetenciája, névismerete alapján, addig a régiségben annak megállapítására, hogy a jelentés kiterjedésének folyamata egy adott név esetében végbement-e, s ha igen, pontosan mikor, ma már legfeljebb csak kivételes esetben adódhat lehetőség. És ilyen módon persze arra sem nagyon van esély és persze szükség sem igen, hogy a hegyrészneveket elkülönítve vagy akár csak a hegyneveken belüli alkategóriaként vizsgáljuk. E módszertani megfontolásoknak megfelelően a hegyrészt jelölő földrajzi közneveket a továbbiakban a hegyrajzi köznevekkel együtt tárgyalom.

Az Árpád-kori névállományban a maihoz hasonlóan változatos képet mutatnak a hegyrajzi köznevek. Körükben is számolnunk kell ugyanakkor a jelentés viszonylagosságával, amihez támpontot kaphatunk ugyan a mai népnyelvi kutatásokból, szükséges azonban az összeállított Árpád-kori korpusz vizsgálata alapján a képet tovább árnyalnunk.

A korai ómagyar korban a legáltalánosabb hegyrajzi köznevek mind számukat, mind pedig területi megoszlásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom* lehetett. A *bérc* lexémát alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták, a régiségre vonatkozóan tehát ’hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat’ általánosabb jelentése rekonstruálható a szónak (vö. TÓTH V. 2001b: 26–7). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán — noha a legkülönbébb méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt használták, mégis — bizonyosra vehető, hogy a szó ’nagyobb földfelszíni kiemelkedés’ jelentésben lehetett általánosan elterjedt az ómagyar korban. Ezt igazolja az a két tényező, hogy egyrészt a *hegy*-eket leggyakrabban a *mons* fajtajelölővel foglalták szövegbe, és másrészt a *hegy* lexéma jórészt magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében szerepel. A *halom* hegyrajzi köznév az egész magyar nyelvterületen az alacsonyabb kiemelkedések jelölésére volt alkalmas, nagyobb kiemelkedések nevében csak igen ritkán találjuk meg (de lásd mégis *mons Bedealma*, Gy. 3: 375; vö. ezekhez a *Hegyradi köznevek* című fejezetben írottakat).

A mai magyar népnyelv a nagyobb hegytömegek megnevezésére a *hegyek*, *havasok* többes számú közneveket használja (HEFTY 1911: 461). E földrajzi köznevek a régiségben közvetlenül nem fordulnak elő, azt azonban esetleg föltehetjük, hogy egyes, csak latinul adathozható névformák mögött ezek húzódnak, pl. *Erdélyi-havasok* (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*,

³⁹ Jól szemlélteti a névadó, névhasználó ember világlátását az erdő- és hegynevek szoros kapcsolata, ehhez lásd *A hegynevek és más helyfajta kapcsolata* című alfejezet 4.4. pontjában írottakat.

Gy. 2: 97), *Kelemen-havasok* (1228/1378: *alpes Clementis*, Gy. 2: 43) vagy a — csak orosz évkönyvekben előforduló — *Magyar-hegyek* ([–1116]: *горы Угорьския*, Gy. 1: 519) név esetében.⁴⁰ Nagyobb kiemelkedésekre az imént említett általános megjelöléseken túl a régiségben a *havas*, *hegyes*, *kő*, *magas* lexémák voltak használatosak. Kisebb talajkiemelkedéseket jelöltek viszont a ritkábban használt *gyűr* 'domb, bucka' (TESz.), *ség* 'domb, halom' (TESz.), valamint *domb* köznevek. A *rez* a magyar nyelvterület keleti részén magasabb, nyugaton alacsonyabb kiemelkedések megnevezésében szerepel (vö. SZENTGYÖRGYI 2008: 43, 45). A *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.) lexéma hegynevekbe épülése szintén ritka, ez azonban vélhetően azzal magyarázható, hogy specifikusabb elhelyezkedésű kiemelkedéseket jelöl. A hosszan elnyúló, széles, alacsonyabb földkiemelkedésekre a *hát* szót használhatták. A hegyek tetejét a *tető* (FNESz. *Galyatető*), *fő* (KISS L. 1991: 76) és *orom* (HEFTY 1911: 302) jelöli. Hegyoldalak, lejtők megnevezésére szolgál a *lejtő* és a *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LÖRINCZE 1947b: 24), a *dél* és a *verő* pedig a déli fekvésű, napsütéses hegyoldalakat jelölhet-e (HEFTY 1911: 164, FNESz. *Nagy-verő*). A 'hegynek, dombnak az alsó része' a *tő* lexémával jelölhető (HEFTY 1911: 376), a hegy meredeken leszakadó, hirtelen megszűnő vége pedig a *homlok* (HEFTY 1911: 211), *homorú* (FNESz. *Homrogd*) és *orr* (HEFTY 1911: 302).

2.3. Segíthet az adat hegynévi voltának megítélésében a név továbbélése is: a *Miklósluga* (1248/1326: *Myklousluga*, Gy. 1: 736, 767) esetében a *mons* fajtajelölő lexéma mellett egy XVIII. századi térképen szereplő *Miklósluga hegyesse* adat is megerősíti, hogy hegynévvé van dolgunk (Gy. 1: 768). A továbbélés megerősítő szerepét példázza a korábban említett, *locus* fajtajelölővel álló *Bodzás-hegy* XVIII. századi *Bodzás-tető* adata is.

3. A hegynevek állományának összegyűjtésekor a fent vázolt lépéseket követően még további vizsgálatokra is szükség van: meg kell ugyanis állapítanunk az oklevél szövegkörnyezetéből a hegy megjelölésére használt forma tulajdonnévi avagy közszói státusát. Ez leginkább a fajtajelölő funkciót kifejező neveknél (pl. *Mál*, *Halom*), illetve a teljesen vagy részben latinul szereplő neveknél (pl. *Album holm*, Gy. 2: 323, 439) problematikus.

3.1. A földrajzi közneveknek a közszói használatuk mellett tulajdonnévi jelentésük is kialakulhat: helynévvé válhatnak bármiféle formáns hozzákapcsolása nélkül. LÖRINCZE hangsúlyozza, hogy pusztán földrajzi köznévi nevek csak olyan vidékeken maradnak meg, ahol ez a forma pontosan megkülönbözteti az adott helyet a határ más részeitől, azaz „a *Hegy* név a településen belül csak egy hegyre” vonatkozhat (1947a: 6–7).

⁴⁰ A fenti feltevést azonban el is bizonytalanítja, hogy valójában a hegyvidéken élő nép ma sem gyakran nevezi meg a nagyobb hegységeket, s a régiségben még inkább feltehető, hogy így volt.

Az Árpád-korban a hegyrajzi közneveknek csak egy részénél van adatunk arra, hogy esetleg önmagukban kiemelkedés tulajdonnévé válhattak: például a *Bérc*, *Domb*, *Halom*, *Hát* esetében feltételezhetünk ilyen tulajdonnévi használatot. Az oklevelek nagy számú *bérc* előfordulása mögött azonban az esetek nagy részében kétségtelenül közszoói említések húzódnak meg. Ennek megítélésében a már említett névszociológiai tényezők, azaz a névhasználók kompetenciája nem igazíthat el bennünket, a névség megítélésében legfeljebb az oklevélszövegek módszeres áttanulmányozásával megragadható szövegbe foglalási sémák révén kaphatunk némi segítséget (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 50–9, 2007: 51–72, vö. még a *Történeti elemzés* 2.3. alfejezetében írottakat).

3.2. A latin vagy részben latin nyelvű hegynévi adatok kapcsán gyakorta nem lehetséges annak a megállapítása, hogy ezek mögött rejtőztek-e magyar nyelvű formák, s ha igen, pontosan milyenek. Hiba volna azonban a latin adatokat eleve kizárni a magyar hegynevek köréből, forrásértékük szempontjából ugyanis e formák különfélék lehetnek. Egy részük talán csak a latinságban volt használatos (*Sacer Mons Pannoniae*), mögöttük — legalábbis kezdetben — kevésbé kell magyar nyelvi formát keresnünk, bár utóbb ezek is kialakulhattak: *Pannonhalma*. A körülírásszerű megjelölések (*magnus mons Cassouiensis*) esetében azonban számolhatunk magyar megfelelőekkel, alakjukat azonban sokszor nem lehet egyértelműen megállapítani. A vegyes formában szereplő hegynevek többségében a földrajzi köznévi rész latin nyelvű, ennek névhez tartozása ugyanakkor az esetek egy részében bizonytalan (mindehhez lásd HOFFMANN 2004: 20–22, 2007: 26–30). A latin névformák ilyenfajta differenciált megközelítése a magyar megfelelők szempontjából is hasznos lehet.

4. A hegynév terminust az elmondottak alapján a továbbiakban meglehetősen tágan értelmezem: mindannak a térszíni formának, illetőleg ezek részeinek a tulajdonnévi értékű elnevezéseit ebbe a kategóriába tartozónak tekintem, amelyet a névhasználók a közszoói megnevezés során hegyrajzi köznévvvel illetnek, azaz kiemelkedésnek minősítenek.

4. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről

1. A középkor magyar hegynévállományának egybeállítása során a latin nyelvű oklevelekből a névadatok kiemelése és tulajdonnévi voltának megállapítása mellett további nehézséget jelent a névterjedelem pontos körülhatárolása is. Ennek megoldásában a kérdést érintő néhány szakmunka nem igazán nyújt jól hasznosítható fogódzókat.

J. SOLTÉSZ KATALIN funkcionális szempontokat mérlegelve látja megoldhatónak a név terjedelmi határának megállapítását. A tulajdonnévi kifejezésben azok az elemek tekinthetők a név szerves részének, amelyek elhagyásával a név nem név többé, vagy pedig más név, azaz más denotátum neve; azon elemek azonban, melyek elhagyásával a név funkciója, denotációja nem változik meg, nem szerves részei a névnek (1979: 17).

A J. SOLTÉSZ által javasolt szempont érvényesítése — attól függetlenül is, hogy komoly elvi problémákat vet föl — természetesen minden egyes név esetében igényli a névhasználók kompetenciájának ismeretét.⁴¹ Az ómagyar kori hegynévállomány összeállításakor munkánkat azonban megnehezíti, hogy nem támaszkodhatunk a neveket használó emberekre, pusztán az okleveles források állnak a rendelkezésünkre akkor, amikor megkíséreljük a hegynévrendszer s ezen belül az egyes hegynevek egykori lexikális struktúráját rekonstruálni.

DEME LÁSZLÓ a helyesírás, illetve a grammatika felől közelít a névterjedelem kérdéséhez, s úgy látja, hogy a helynevekben a névterjedelem ügyében leginkább a földrajzi köznévi elemek névhez tartozásának a megítélése okozhat gondot: az osztályjelölő lexémák ugyanis előfordulhatnak a név részeként (pl. *Sárga-folyó*), illetve a földrajzi jelleg jelölőjeként a név mellett, de nem ahhoz tartozóan (pl. *Duna folyó*), mely esetben a földrajzi köznév szintaktikai szerepét tekintve utójelzőként funkcionál (1989: 284, vö. HOFFMANN 2003a: 203). A névterjedelem megállapítása ugyanakkor DEME felfogásában csupán a név helyes írásmódjának meghatározásához szükséges.

A magyarországi névelméleti íráások áttekintésére vállalkozó munkájának megfelelő fejezetében VÁRNAI JUDIT SZILVIA a helynevek, általánosabban a tulajdonnevek terjedelmének meghatározását pusztán formai kérdésnek tartja (2005: 56), konkrét támpontokat azonban a névtest terjedelmi határainak megállapításához — legalábbis a helynevek kapcsán — összefoglalásában nem ad.

A továbbiakban elméleti fogódzó híján a hegynevek középkori állományának összegyűjtése és feldolgozása során felmerülő, ide kapcsolódó problémákat, valamint az alkalmazott vizsgálati szempontokat igyekszem konkrét példák alapján bemutatni, s egyidejűleg néhány módszertani elvet is próbálok ennek kapcsán megfogalmazni. A szemléltetésképpen idézett nevek jól példázzák azt is, hogy a nevek terjedelmi határainak meghatározásakor nem elég csupán egyetlen szempontot érvényesíteni, hanem minden egyes névalak esetében komplex, sok szempontot és információt, valamint alapos filológiai feltáró munkát magában foglaló módszert alkalmazva célszerű eljárunk. Könnyen megeshet azonban, hogy egy-egy esetben még így sem jutunk közelebb a kérdés eldöntéséhez; de a jelenség rétegzett voltát látva, úgy

⁴¹ A nyelvhasználók is vélekedhetnek persze eltérően az egyes nevek névterjedelmével kapcsolatban, ennek hátteréről bővebben lásd ZSOLNAI 1967: 196.

gondolom, hitelesebb képet adhatunk az egyes nevekről és a hegynévállomány egészéről is, ha a határozott állásfoglalás helyett inkább többféle lehetőséggel számolunk.

2. Az okleveles adatok nagy részénél látszólag egyértelmű, hogy a latin szövegkörnyezetben pontosan mettől meddig tart a magyar hegynév, pl. 1256: ad vnum berch, qui vulgo *Eregeteuhig* vocatur (ÁÚO. 2: 267), 1239: in monticulum *Paphomoka* nuncupatum (ÁÚO. 7: 73). Az efféle szerkezetekben szereplő latin fajtajelölő lexémák használatát BALÁZS JÁNOS azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN a mai nyelvhasználat alapján kiterjeszti a fenti megállapítás érvényét, mondván, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben gyakran kíséri az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnak a kitétele” (2004: 45, ehhez lásd még 2007: 88). E nyelvészociológiai motiváltság alapján azonban — mely természetesen a régebbi korok vonatkozásában sem hagyható figyelmen kívül — az oklevelek névanyagában is számolnunk kell hasonló jellegű, a szóbeliségben (s ezt követve aztán az írásos dokumentumban) a név mellé pusztán magyarázó jelleggel kitett földrajzi köznevekkel. Az oklevelezési gyakorlatban — a különböző határjárások tanúsága szerint — az oklevél lejegyzője a tényleges névhasználók által közölt formákat foglalta szövegbe, a névhasználóknak persze „mint egy meghatározott közösség tagjainak mindig okvetlenül tudniuk kell, hogy egy-egy általuk használt tulajdonnév [...] mit jelöl: helységet-e vagy valamely térszíni formát stb.” (BALÁZS 1963: 47). Olyan speciális kommunikációs helyzetben azonban, mint amelyet egy, a vidéken járatan hivatalos személy jelenléte idéz elő, a kérdéses területen általában használt formákat az egyértelműség kedvéért — a kétrészes nevek mintájára — kiegészíthették fajtajelölő szerepű szavakkal, ugyanúgy, ahogyan ma is gyakran megteszik ezt a helynévgyűjtési szituációkban az adatközlők.

A mai névhasználati szokások másik alapvető jellemvonását is szem előtt kell tartanunk a névterjedelem kérdésköre kapcsán. Valamennyi névtípus esetében megfigyelhető ugyanis, hogy a földrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek mellett párhuzamosan igen gyakran egyrészes alakok is használatban vannak. A Füzérradvány határában emelkedő hegyek egyikének megnevezésére például a *Korom* és a *Korom-hegy* névváltozatokat egyaránt használják a helybeliek.⁴² A közeli *Alsó-hegy* és *Darázs-domb* azonban csak ebben a kétrészes formában,

⁴² KOVÁTS DÁNIEL névtárában e kiemelkedés élőnyelvi közlésből származó alakjaként csak a *Korom-hegy* forma szerepel (2000: 104). A különbséget egyrészt az magyarázhatja, hogy a KOVÁTS által végzett élőnyelvi adatgyűjtés közel fél évszázada, 1963-ban történt, s természetesen az azóta eltelt időszak alatt maga a névhaszná-

míg a *Zsiga*⁴³ kizárólag egyrészes alakulatként eleme a névrendszernek. A nyelvterület más vidékén is találunk egy- és kétrészes névpárokat, pl. Baranya megyében: *Köves ~ Köves-högy* (BMFN. 197/262), *Herák ~ Herák-högy* (223/192),⁴⁴ illetve — magától értetődően — kizárólag egy- vagy kétrészesként használt neveket is. Arra vonatkozóan azonban, hogy mely szemantikai, illetve lexikális szerkezetű neveknél jelenhetnek meg a párok, s melyeknél ritkán vagy egyáltalán nem, jelenleg nincs bővebb ismeretanyagunk. Általánosságban azonban elmondható, hogy többnyire azon nevek esetében találunk névpárokat, amelyek előtagja önmagában, földrajzi köznévi utótag nélkül is előfordulhat a magyar névrendszerben. Formális kommunikációs helyzetekben a két változatban is használatos nevek esetében — úgy tűnik — általában a kétrészes alakot használják, egyrészt mert földrajzi köznévi eleme révén pontosabban megjelöli a helyet, másrészt mert ez a hivatalosabbnak tekintett változat.

A névhasználók pontosságra törekvése — mint a névterjedelmet befolyásoló tényező — mellett a középkor időszakában minden bizonnyal számolnunk kell magának az oklevélírónak a nyelvi hatásával is. HOFFMANN ISTVÁN példákkal igazolja, hogy bár az oklevelek megszővegezői — az iratok jogbiztosító szerepéből fakadóan — a helyneveket az esetek nagy részében a nyelvi hűségre törekedve, tehát a kérdéses területen használatos formájukban adják meg, az írásos forrásokban mégis szerepelhetnek olyan nyelvi elemek is, amelyek „leginkább az oklevélszerző nyelvi lenyomataként értékelhetők” (2007: 89). Közülük a névterjedelem szempontjából leginkább a részben vagy teljesen latinul szereplő névformák megítélése bizonytalan: a latin fajtajelölő közszó névhez tartozása mellett ugyanis néha még az előtag alakja sem állapítható meg egyértelműen. (E formák valós tulajdonnévi voltával, illetve vulgáris nyelvi használatával kapcsolatban lásd HOFFMANN 2004: 20–4.)

3. A gyanú, hogy a földrajzi köznév a valós névhasználatban nem ténylegesen része a névnek, a legáltalánosabban használt fajtajelölő lexémák esetében merülhet fel nagyobb valószínűséggel. Könnyen belátható, hogy egy a konkrét névállományt nem ismerő, de rögzíteni szándékozó személy számára a szemantikailag nem áttetsző nevek és az általuk jelölt objektumok összekapcsolásához a legmegfelelőbb egy mindenki által ismert közszó, földrajzi köznév használata lehet. Kiemelkedések esetében a régiségben — gyakoriságuk és általános jelentésük alapján — bizonyára főként a *bérc*, *hegy*, *halom* lexémákat szerepeltették magyarázó

nálat is módosulhatott, ám emellett — amint erre már korábban utaltam — a beszélők eltérő névhasználati szokásai is indokolhatják az efféle eltéréseket.

⁴³ KOVÁTS DÁNIEL gyűjteményében a kiemelkedésnek nincs élőnyelvi adata, 1788-ból közöl csupán egy kétrészes *Zsiga-domb* névalakot (2000: 156).

⁴⁴ A helynek további változatai is vannak: *Túsó-hát* és *Herák-megye*. A hegynevek mellett természetesen más névfajtákban is fellelhetők efféle alakváltozatok: *Árva ~ Árva-düllő* (BMFN. 198/106), *Ludas ~ Ludasi-rét* (199/92).

elemként.⁴⁵ A *kő* vagy a *fő* használata értelmezőként ezzel szemben félreértésekhez is vezethetett volna, hiszen az előbbi sziklák mellett várak jelölésére is használatos volt, míg az utóbbi vizek nevében jóval jellegzetesebb. Az egyrészes variánsával váltakozó *Viszoka hegye*, *Nyulas-bérc*-féle adatok kapcsán azonban érdemes alaposabb vizsgálatokat is végezni a név szerkezetének ügyében. Természetesen a földrajzi köznévi rész tényleges névhez tartozását, valamint az esetleges egyrészes névváltozat meglétét azon nevek esetében is szükséges vizsgálni, amelyeknek nem adatolható egyrészes változata. A legnehezebb dolgunk a mindössze egyetlen adattal álló hegynevek névterjedelmének megállapításában van, márpedig az ómagyar korból ilyenek szép számmal akadnak. A források helynévi szórványai kapcsán azonban számolnunk kell azzal is, hogy az egyes nevek megőrződése az okleveles anyagban véletlenszerű.

3.1. A nevek — mint az köztudott — nem függetlenek a többi névtől, első lépésként a hegyneveket ezért e helynévfajta egészének, azaz a *h e g y n é v r e n d s z e r n e k* a z *e l e m e i k é n t* érdemes szemlélünk.

A *Viszoka hegye* (1323/1324: *Wyzukahigy*, Gy. 2: 510) olyan kétrészes névforma, amelynek előtagja szláv eredetű helynév. Ismeretes, hogy a jövevénynevek esetében nem ritka a névtest terjedelmének növelése egy magyar fajtajelölő földrajzi köznévvvel, vö. *Brizó bérce* (1331/1394: *Brizoberche*, Gy. 3: 229), *Orló hegye* (1408: *Orlowhege*, Zs. II/2: 153/6220), *Lendece mála* (1339/1359>1520: *Lendeczemaala*, Gy. 4: 575),⁴⁶ *Oslina-hegy* (1405: *Oslyna-heg*, Zs. II/1: 515/4203), *Csiszta-homlok* (1294/1321/XVII.: *Chysta humluk*, Gy. 3: 150, 233). E névváltozási folyamat alapján valószínűsíthető, hogy a *Viszoka hegye* névforma valós névváltozat lehetett, amely tehát másodlagosan, kiegészüléssel jöhetett létre. A *Nyulas-bérc* szintén az egyrészes *Nyulas* formával váltakozva tűnik fel az oklevelekben. E névpár esetén feltehetjük, hogy — csakúgy, mint a mai névvariánsoknál — egymás mellett élt a két szemantikailag áttetsző forma, ez a hasonló ómagyar kori hegynevek körében az oklevelek tanúsága szerint ugyanis nem példa nélküli (vö. *Csókás* ~ *Csókás-kő* Borsod vármegyében), igaz viszont, hogy nem is igazán gyakori.

A *Nyulas-bérc* esetében ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kiemelkedést egy *Nyulas* nevű földterület mellett említik. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint „amikor egy földrajzi objektumot egy másikról neveznek el, többnyire a formáns szerepű földrajzi köznév kerül megkülönböztetésül az átvett név mellé” (1979: 84): *Szineg* település (1308/1426: t. *Scynek*,

⁴⁵ Mai nyelvi kompetenciánk alapján talán feltehető, hogy a nyelvhasználóknak a régebbi korokban is volt valamiféle ismeretük — legalábbis saját környezetük kapcsán — a szavak használati gyakoriságára vonatkozóan.

⁴⁶ Esetükben a szláv eredetű előtaghoz jellemzően birtokos személyragos formában kapcsolódik a magyar földrajzi köznév, ám szintaktikai szerkezetük ellenére ezek a nevek szemantikailag minőségjelzősnek tekintendők (vö. TÓTH V. 2001a: 175).

Gy. 3: 136) > *Szineg-fő* (1326: mo. *Zyn[a]gfev*, Gy. 3: 42, 105), *Gáld* víznév (1307: fl. *Gald*, Gy. 2: 100, 160, 190) > *Gáld-bérc* (1299/1369/1590: loc. *Gabdbberch* [ɔ: *Galdberch*], Gy. 2: 102, 134) stb. Az okleveles adatok azonban azt mutatják, hogy a hegynevek körében az esetek felében formai változtatás nélkül, metonimikus névadással vonódik át a közeli település, patak, erdő stb. neve a kiemelkedés megnevezésére: a *Börzsöny*, *Gereg*, *Geszte* településnevek azonos formában használatosak a közeli hegyek megnevezésére is.⁴⁷ A *Nyulas* és *Nyulas-bérc* névpár (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238; 1279: coll. *Nulos*, Gy. 4: 238, 281) mellett ugyanakkor igen ritkán adatolható, hogy egy kiemelkedés megnevezésére mindkét alakulási mód (a településnévből metonímiával és földrajzi köznévvvel kapcsolódva jelzős szerkezettel alakulás) egyaránt megvalósult volna (vö. még 1341: terra *Huzyazo* > montem *Huzyazov* ~ *Huzyazoberch*: AO. 4: 143), az adatolás gyér volta ellenére talán mégis számolhatunk effajta alakulásokkal is a névrendszerben.

A latin fajtajelölő lexéma és magyar hegynévi elem kapcsolatának magyar megfelelőjéhez is célszerű a névrendszer felől közelíteni. Az *alpes Clementis* esetében HOFFMANN ISTVÁN szintén névszerkezeti okokra hivatkozva valószínűsíti a *Kelemen-havasok* formát (2004: 21), vélhetően az alapján, hogy a személynévi névadás, s különösen a pusztai személynévi metonímia feltételezése a nagyobb kiemelkedések nevében — ahogy már utaltam rá — kevésbé megalapozott, mint a településnevek esetében.⁴⁸ A *Beszkidek* régi *alpes Beschad* (ÁÚO. 8: 243) formája esetében a földrajzi köznévnél a magyar névbeli meglétére azonban nehezebb következtetni, mivel a *Beszkod* albán vagy szláv származtatás esetén is megnevező funkciójú (FNESz.), s mint ilyen, önmagában és földrajzi köznévvvel kapcsolódva egyaránt eleme lehetett a magyar névrendszernek.

A latin hegyrajzi köznevek közül kizárólag a 'hegy' jelentésű *mons* mellett szentnevek is előfordulnak az oklevelekben (pl. *Mons Sancti Martini*, Gy. 2: 626–9; *Mons Sancti Witi*, ÁÚO. 3: 249; *mons Sancti Thome*, Gy. 2: 284; „monte, qui dicitur *Sancti Gerardi*”, Gy. 4: 572). Minthogy e szerkezetek a vizsgált korban kizárólag latinul szerepelnek a forrásokban, az esetek nagy részében e formák vulgáris nyelvű használata bizonytalanul ítéltető meg. A latin alakok szinte kivétel nélkül a hegyen épült monostor védőszentjének nevével említik elsődlegesen természetesen magát a monostort, de vele együtt gyakran a kiemelkedést is. A nyelviség kérdésében tapasztalataink vannak a templomcíméből alakult településnevek ügyében is, melyek kapcsán TÓTH VALÉRIA megállapította, hogy a középkori társadalom ideológiájának megalkotójaként az egyház névadó tevékenysége nem csupán a templomok nevének

⁴⁷ Ehhez lásd *A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata* című alfejezetben írottakat.

⁴⁸ Ezzel kapcsolatban lásd *A névfajták szerinti kutatások jelentősége* című alfejezet 4.3. pontjában írottakat, vö. még RESZEGI 2006: 165, illetve a *Szerkezeti elemzés* 1.3. alfejezetének megfelelő része.

meghatározására terjedt ki: számolnunk kell vele a patrocíniumok településnévvé alakulásában is (2007: 412). A templomcíméből lett településnevek létrejöttében és — többnyire az adott település korábbi nevének rovására történő — elterjedésében tehát az egyháznak minden bizonnyal nagy szerepe lehetett. A szentek nevét viselő hegyek esetében vélhetően hasonló folyamat játszódhatott le. Pusztán a keletkezési körülményekből azonban nem derül fény arra, hogy e nevek bekerültek-e a magyar névhasználatba, s ha igen, milyen formában. A későbbi adatok, valamint a mai névhasználat is azt mutatja ugyanakkor, hogy ha nem is nagy számban, de vannak patrocíniumi hegyneveink, s ezek szerkezetileg egyneműek, mindegyikük kétrészes, vagy legalábbis van kétrészes változata is (pl. *Szent Gellért-hegy*, *Szent György-hegy*, *Szent László-hegy*, *Szent Mihály-hegy*, vö. FNESz., s a *Szent Vid* hegynév is használatos kétrészes változatban), mindezek alapján pedig a fenti példákban a latin *mons* fajtajelölő szó az ómagyar kori név földrajzi köznévi részének fordításaként fogható fel.

3.2. A rendszerelemként való vizsgálat mellett természetesen szükséges a neveket tartalmazó oklevelek mikrofilológiai vizsgálata is, vagyis az oklevelekben megnyilvánuló névlejegyzési sajátosságoknak, az azonos oklevélben szereplő neveknek az egymásra vonatkoztatása.

A kor oklevélírói gyakorlatában a latin fajtajelölő elemek mellett a magyar *bérc* lexémát is gyakran használták a latin nyelvű földrajzi köznevek szerepében: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1281: ad qd. *Berch* Slovykkeve (Gy. 3: 188), 1332: ad qd. *Berch* Gerfaberch (Gy. 3: 381). A példák mindegyikében a *bérc* kétrészes névforma előtt áll, s természetesen nem része annak. Ennek megfelelően a *bérc* után álló egyrészes neveket is — pl. *berch* Sumus (Gy. 2: 461, 512), *Berch* Medokys (Gy. 4: 66), *berch* Bik (Gy. 4: 104) — nagy valószínűséggel tulajdoníthatjuk földrajzi köznév nélküli egyrészes formáknak. A Kolozs vármegyei „in 1 *Byrch*, *Kapus* nominato” és a „qd. *Kapus* *Byrch*” (Gy. 3: 344) előfordulások eszerint talán azt mutatják, hogy esetükben egy- és kétrészes névpárral (*Kapus* ~ *Kapus-bérc*) egyaránt számolhatunk. Magyarázhatók azonban az oklevélrészletek úgy is, hogy a latin fajtajelölő lexémákhoz hasonlóan tekintett *bérc* névrész először a latin névszerkezetnek megfelelően elől, majd a magyar névszerkezetnek megfelelően utótagként van feltüntetve, azaz mindkét adatot értelmezhetjük *Kapus-bérc*-ként. Kevéssé valószínű ugyanakkor, hogy a „qd. *Kapus* *Byrch*” azokat a kevert nyelvű szerkezeteket mintázhassa, amelyben a latin fajtajelölő elem a magyar szórvány mögött áll, pl. 1272: ad *Ptasnik* montem (FNESz. *Ptacsnik*), az effajta szerkezetek ugyanis az oklevelekben olyannyira ritkák (a domborzati nevek és más névfajták szövegbe foglalására egyaránt), hogy analógiás hatásukkal nemigen számolhatunk.

Az általános oklevelezési szokások felmérése mellett érdemes egy-egy konkrét oklevélben belül is elemzéseket végezni. A Kolozs vármegyére vonatkozó oklevelekben különösen gyak-

ran használják a *bérc* lexémát fajtajelölőként, ami például a Zsuk település határjárását tartalmazó 1326-os oklevélben szövegszerűen is megfogalmazódik: „montis seu Berch” (Gy. 3: 380). Emellett ugyanakkor a szövegben szereplő hegynevek jobbára második névrészként tartalmazzák a *bérc*-et, s időnként még latin fajtajelölő is megelőzi e neveket: montem *Elusberch* (Gy. 3: 325, 379), montem *Bareberch*, monticulum *Ozywberch* (Gy. 4: 326, 375), *Capulnaberche* (Gy. 3: 42, 125). A *Berch Buzyaserdei* forma ezért — az oklevélben látható névlejegyzési sajátosságok alapján — a kiemelkedésnek az erdőnévvel való megnevezését mutathatja inkább, s a *bérc* földrajzi köznév vélhetően nem része a névnek.

3.3. Minthogy a helynevek esetében felmerülő kérdések általában tovább árnyalhatók a nevek további léteinek vizsgálata révén, a névterjedelemre irányuló vizsgálatok szempontjából is célszerű az ómagyar kor időhatárain túlra tekintenünk. A későbbi adatokkal ugyanakkor óvatosan kell bánni, nem vetíthetők vissza mechanikusan az ómagyar korra, hiszen a névrendszer és benne az egyes névalakok is folyamatosan változnak. TÓTH VALÉRIA például a településnevek változási modelljeiről szólva utalt arra, hogy a településnevek kétrészsé válásának folyamatát a XIV–XVI. században egy általános rövidülési folyamat váltotta fel, s e tendencia bizonyára nem hagyta érintetlenül a többi névtípust, így a hegyneveket sem. A jelenség kapcsán ugyanakkor szerinte esetleg azzal is számolhatunk, hogy a rövid formák használata főként a szóbeliség sajátja lehetett, míg a bonyolultabb szerkezetek az írásbeliségben voltak jellemzőbbek, minthogy ezen alakulatokat más, szélesebb körben használták (2005a: 134–5).

A különböző irányú változási folyamatok mellett számolnunk kell azzal is, hogy az adatok nem mindig hasznosíthatók egyértelműen. A már említett *Nyulas* és *Nyulas-bérc* nevű kiemelkedés neve *Nyulas-hegy*-ként jelenik meg egy 1931-es térképen (vö. Gy. 4: 281). A térképészek névírasi gyakorlatának azonban tipikus jellemzője, hogy gyakorta szerepeltetnek magyarázó utótagot olyan esetekben, amikor a jelölt objektum fajtáját nem teszi eleve egyértelművé földrajzi köznévi névrész.⁴⁹ A csupán az említett térképen szereplő *Nyulas-hegy* név-

⁴⁹ 1955-től a korábban is alkalmazott gyakorlatot állami utasítás szabályozta, mely előírta, hogy az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 méretarányú térképeken fel kell tüntetni „a földrajzi fogalmakat jelölő szavakat (sziget, tó, gerinc, völgy, dűlő), ha a tulajdonnév ezt megkívánja” (Utasítás 1955: 40). A későbbiekben ezt az eljárást a nagyobb részletezésű 1 : 10 000 méretarányú térképekre is kiterjesztették, s ennek megfelelően a kataszteri térképeken szereplő csonka (ezen vélhetően a földrajzi köznévi utótag nélkül álló nevek értendők: R. K.) neveket is minden esetben ki kellett egészíteni (Utasítás 1966: 12). A térképi név és a valós névhasználat eltérését jól példázza a Vilyvitány határában lévő *Gira* nevű kiemelkedés térképi *Gira-hegy* megjelenése (2004-es zempléni turistatérkép). E kétrészes formát a helyiek nem használják, amint ezt a kiemelkedés fajtájának (hegy vagy domb) megítélésében megmutatkozó bizonytalanság is mutatja. A térképi névanyagot mindemellett árnyaltabban szükséges szemlélni. Az előírások ellenére ugyanis az egyrészes formában használt domborzati nevek nem ritkán egyrészes formában szerepelnek a különböző típusú térképeken is: például a *Dobogó* (KOVÁTS D. 2000: 102) és a *Tilalmas* (139) hegynevek. Sőt az sem példa nélküli, hogy a szóbeliségből földrajzi köznévi utótaggal adatolt nevet a térképen utótag nélkül tüntetik fel, amint azt az *Osztra* és a *Szappanyos*

forma tehát a valós névhasználat tükröztetése mellett magyarázható úgy is, hogy az ómagyar kori *Nyulas* ~ *Nyulas-bérc* névpárból csak az egyrészes *Nyulas* forma maradt meg, ez volt használatban a térkép készítésekor is, s a *hegy* magyarázó elemet — az előbbi utasításokhoz igazodva — csak a térképész kapcsolta hozzá. Mindez azonban természetesen nem cáfolja azt, hogy az ómagyar korban a *Nyulas-bérc* is létező névvariáns lehetett. A településnévi eredetű *Gereg* hegynév egy 1860-as térképen *Gereg-hegy* formában szerepel, ma pedig *Gereg oldal* a hely neve (Gy. 3: 94). Pusztán a térképi adat alapján — a fentebb mondottak miatt — nem következtethetünk arra, hogy az Árpád-korból adatolható 1275-ös *montem Gyrik* (Gy. 3: 94) alak is kétrészes nevet takar, még akkor sem, ha a térkép esetleg a korabeli valós névhasználatot adja is vissza.

A névterjedelem szempontjából tehát az esetek egy részében a ma használt alakokat csak igen nagy körültekintéssel hasznosíthatjuk, más neveknek pedig — különösen a török hódoltság területén — nincs is mindig továbbélése. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne kellene figyelemmel lennünk a nevek továbbélésére, célszerűbbnek tűnik ugyanakkor a mai neveket is — csakúgy, mint a középkoriakat — egy másik, magasabb szinten, a névrendszer elemeként szemlélni, s a mai névrendszer és névhasználat jellemzői alapján kellő óvatossággal aztán következtethetünk a korábbi állapotokra is,⁵⁰ amint azt az első vizsgálati szempont ismeretése során magam is megkíséreltem (vö. 3.1.).

4. A fenti szempontok bemutatása során — az analitikus tárgyalás természetének megfelelően — talán kissé távol kerültek egymástól az egyazon név terjedelmére vonatkozó megállapítások, noha — mint említettem — az ilyen irányú vizsgálatokat a szótárkészítés, azaz egy-egy konkrét név problematikája, megítélési nehézségei hívták elő. Ezért végezetül annak szemléltetésére, hogy miként érvényesülhetnek a fent bemutatott szempontok a szótárkészítési munka során, a Heves vármegyei *montem Belsew* (Gy. 3: 125) névadat komplex elemzését mutatom be.

A *montem Belsew* forma magyar eleme a *belső* 'belül levő' melléknévből magyarázható, és bizonyára a hegy elhelyezkedésére utalhat (vö. FNESz. *Belső-tó*). A korai hegynévi korpuszban szép számban találunk a hasonló szemantikai tartalmú *köz* és *közép* melléknév, illetve különböző földrajzi köznevek kapcsolatával alakult hegyneveket: *Köz-bérc*, *Közép-bérc*, *Közép-hegy*, *Közép-kő*, *Közép-magas*, *Közép-mál*. Ez a szemantikai tartalom más névfajták kö-

térképi nevek jelzik az *Osztra-hegy* (KOVÁTS D. 2000: 202), illetőleg a *Szappanyos-hegy* ~ *Nagyszappany* (204) változatokban is használt név esetében.

⁵⁰ SÁNDOR KLÁRA szerint a történeti nyelvészeti vizsgálatokhoz elengedhetetlen a mai nyelvi állapot ismerete. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a jelenkori nyelvi állapot a „nyelvtörténet megkövült lenyomataiként” értelmezhető. Nem arról van szó tehát, hogy a mai állapotokból következtethetünk egy régebbire, hanem arról, hogy mai nyelvészeti ismereteinket a nyelv korábbi életének vizsgálatakor is alkalmazzunk kell (1999: 143–4).

rében is alapvetően kétrészes névformában fejeződik ki (vö. *Közép-ér, Közép-patak, Közép-rét, Bel-Sár*, KMHsz. 1.). Arra ugyanakkor az ómagyar kori helynévrendszerben nincs példa, hogy a viszonyított elhelyezkedésre utaló melléknévi elem földrajzi köznévi utótag nélkül álljon. Ennek ismeretében esetleg feltehetjük, hogy a *montem Belsew* névadat mögött a magyar *Belső-hegy* kétrészes forma rejlik, s a névrészek sorrendje és a földrajzi köznév nyelvi megjelenése pusztán az oklevélíró latinizáló tevékenységének eredménye lehet. Ezt támogatja a mai névrendszer is: az ilyen szemantikai tartalmú nevek ugyanis mindig kétrészesek, még egyrészes variánssal való váltakozásukra sem találtam példát. Mindez pedig erősen elbizonytalanítja annak a lehetőségét, hogy egy elsődlegesen kétrészes (*Belső-hegy*-féle) névből elliptikus szerkezeti változás eredményeként kialakulhatott volna egy egyrészes *Belső* változat. Másrészről viszont az adatot tartalmazó oklevél filológiai vizsgálata nem támogatja azt a feltételezést, hogy a *montem Belsew* forma egy magyar *Belső-hegy* fordítása lehetne. A szövegben a vizsgált nevet kivéve ugyanis valamennyi hegynév magyar földrajzi köznévi utótagot tartalmazó kétrészes formában szerepel (a településnevek kivételével a többi helyfajta nevei is mind kétrészesek), s a nevek egy része előtt latin fajtajelölő elem áll: pl. *mons Bykusfew*, *mons Fertysfeu*, *Jelusberche*, *vallis Fertyswelg*, *Turnapataka* (Gy. 3: 124–5). Nem találunk tehát az oklevélben olyan latinizált alakokat (csupán az *Eger* latin *Agria* megfelelője fordul elő), amelyek megerősíthetnék, hogy a *montem Belsew* esetében is erről lehet szó. A két szempont közül itt azonban a névrendszertanit tarthatjuk erősebbnek, mivel ez a nevek állományának általános, kivétel nélkülinek tűnő jellegzetességét mutatja. Az oklevelek belső szerkezetében a nevek feltüntetésében azonban ilyen következetesség nem szokott kizárólagosan megnyilvánulni.

5. A példa alapján talán úgy tűnik, hogy a fentiekben bemutatott, sok szempontot figyelembe vevő megközelítés bizonyos értelemben elbizonytalanítja, megnehezíti az okleveles adatok kezelhetőségét és használhatóságát. Ahhoz azonban, hogy a további, a rendszerre vonatkozó vizsgálatok hiteles és megbízható eredményt hozzanak, az adatállomány összeállításakor elengedhetetlenül szükséges az adatok előzetes mérlegelése, majd azok rétegzett bemutatása.

5. A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata

1. A hegyneveket vizsgáló kutató igen hamar szembetalálja magát e névfajta, illetve egy-egy hegynév más helynévfajtahtól való elkülönítésének nehézségeivel. Ennek magyarázatát többek között az adja, hogy a hegynevek nem a többi helynévfajtahtól elkülönülten léteznek a névrendszerben, illetőleg a névhasználók nyelvtudatában. A hegynevek és más helynevek valójában igen szoros kapcsolatban vannak egymással, s ez a kapcsolat már a legrégebbi neveket vizsgálva is határozottan kitűnik. A továbbiakban erre a kapcsolatra, azaz a nevek egymásra hatására kívánok rávilágítani, mégpedig olyan módon, hogy a névfajtahták közötti kölcsönhatások különböző megvalósulási lehetőségeit tekintem át. Azt igyekszem ezáltal is szemléltetni, hogy a világ tükrözésében milyen nyelviileg is megjelenő kapcsolatot teremt az ember, aki elnevez; konkrétan: hogy miféle nyelvi mozgás figyelhető meg a hegyeket és más helynévfajtahtakat jelölő nyelvi elemek között.

2. A már létező helyneveknek a névadásban betöltött szerepét TÓTH VALÉRIA foglalta össze egy tanulmányában az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye névállományát vizsgálva (1999), s megállapította, hogy a névrendszer ilyenfajta közvetlen névalakító szerepe már a legrégebbi időkben is meghatározó volt. A már meglévő helynevek többféle szerkezeti elemként és különféle funkcióban épülhetnek be az új helynevekbe, s az alakulás módja is változatos képet mutat. Az általa felsorakoztatott példák alapján is jól látható, hogy természetesen a hegynevek is részt vesznek ezekben a folyamatokban. Munkájában TÓTH VALÉRIA a denotatív jelentés módosulásával járó változások tárgyalása mellett a szemantikai átalakulás nélküli, pusztán szerkezeti jellegű névmódosulásokat is áttekintette. Tovább árnyalhatja ugyanakkor az egyes helynévfajtahtákról, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó névhasználati szokásokról meglévő ismereteinket az is, ha a helyneveket tartalmazó neveknek csupán azt a csoportját vizsgáljuk meg, melyben a másodlagosan létrejövő névalakulatok az eredeti denotátumuktól elszakadva új helyet, gyakran új helynévfajtahtát jelölnek meg.

Vidékenként pedig — erre FEKETE PÉTER hívta fel a figyelmet — akár jelentősebb különbségek is mutatkozhatnak abban, hogy a különböző objektumnévfajtahták neveit milyen újabb helynevek alkotására használják fel a névadók (1999). Jól szemlélteti ezt a kiemelkedésekben gazdag Eger és Felnémet helynévanyaga, melynek feldolgozása során a szerző — jórészt jelen kori és újkori névanyagra támaszkodva — a hegyneveket mint a névadásban meghatározó névalakító nyelvi eszközöket mutatta be.

3. BENKŐ LORÁND hasonló irányultságú vizsgálatot végzett a víznevekhez kapcsolódóan. Alapvető célja a Székelyföld régi víznévállományának a feltárása volt — víznévi adatok híján — a településnevek felhasználásával (1947c). A víznévállomány rekonstruálásához elenged-

hetetlenül szükségesnek tartotta e két névfajta kapcsolatának tisztázását, s e kapcsolat megítélésében elsősorban a jelentéstani szempontokat tekintette irányadónak. Emellett azonban további, a névállomány vizsgálata során feltárt névadási szokások és analógiák ugyancsak segíthetik a kutatót a nevek viszonyának feltárásában.⁵¹ A BENKŐ által kidolgozott vizsgálati módszer egyes szempontjai tulajdonképpen univerzálisak, vagyis más helynévfajták, így a hegynevek vizsgálatakor is támaszkodhatunk rájuk.

A hegynevek és más helynevek kapcsolata valójában kétirányú lehet: a hegynevek létrehozásában egyrészt gyakran vesznek részt más objektumfajta jelölő nevek: különösen a településneveknek, vízneveknek, erdőneveknek a hegynevekbe való beépülése tűnik jellegzetesnek. A kiemelkedések nevei is gyakorta megjelennek azonban más helyfajtákhoz tartozó objektumok megnevezéseiben. E kettősség miatt bizonyos esetekben nem könnyű (sőt olykor nem is lehetséges) azt meghatározni, hogy a két változási irányból aktuálisan melyik realizálódhatott. Az elsődleges név által jelölt helyfajta és az alakulás módjának, irányának felderítésében ilyenkor — mint általában is — a név szemantikai természete, illetőleg nyelvi szerkezete lehet főképpen a segítségünkre.

A *Farkas-halom* (1325: montic. *Farkasholm*, Gy. 4: 516), *Hegy-magas* (1256: mo. *Hygmogos*, ÁÚO. 2: 267, 268), *Csóka-kő* ([1290–99]>1323>1419: mo. *Chokakw*, Gy. 2: 356)⁵² névalakulatok például hegyek és települések neveként is használatosak, a név lexikális szerkezete ugyanakkor egyértelművé teszi a hegynév elsődlegességét. Ennek nyomán a *Szarvashalom* (1290/1293: *Zorvosholm*, Gy. 1: 513), *Ikrénydomb* (1271/1295/XVIII: t. *Terendouil* [ɔ: *Icrendomb*], Gy. 2: 602),⁵³ *Szeghalom* (1222/1550: v. *Zegholm*, KMHsz. 1.) településnevek, a *Feketehalom* (1267>1353: castr. *Feketehalm*, KMHsz. 1.) várnév, illetőleg a völgynévként szereplő *Szabadhegy* (1093: vallem *Zabathegh*, ÁÚO. 6: 66) esetében is — noha maga a hegynév nem adatolható — a hegyrajzi köznévi lexéma alapján nyilvánvaló a hegynévből való alakulás. A nem kiemelkedést jelentő földrajzi közneveket magukba foglaló hegynevek szintén félreérthetetlenül mutatják az alakulás irányát, pl. *Pásztorrév* (1238/1296–

⁵¹ A víznevek és a településnevek viszonyát újabban GYÖRFFY ERZSÉBET járta körül (2008). Tanulmányában először a BENKŐ által megadott támpontok alapján, majd — főként egyes problematikus nevek kapcsán — további szempontokat is bevonva igyekezett meghatározni a névalakulás feltehető irányát.

⁵² A *kő* utótagú településnevek esetében gyakran nem egyértelmű a hegynévből való alakulás, a földrajzi köznevet ugyanis helynévi utótagként a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is használták (vö. pl. *Ajnácskő*, *Baglyaskő*, *Kékkő*, FNEsz.). S noha a *Kékkő*, *Baglyaskő*-féle nevek a szemantikai tartalmuk alapján elsődlegesen feltétlenül kiemelkedések nevei lehettek, a belőlük alakult várnevek analógiás hatásával azonban — különösen a személynévi előtagú névalakulatok esetében — mindenképpen számolnunk kell.

⁵³ Az utótag olvasata erősen bizonytalan, ugyanis a korai ómagyar kori hegynévi anyagban a *domb* meglehetősen ritka névalkotó elem (ehhez lásd a *Hegyrájzi köznevek* című fejezet 1.4. alfejezetében írottakat), Győr vármege nem településnévi névanyagában pedig nem fordul elő másik *domb* lexémát tartalmazó helynév (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 31–2).

1301: coll. *Pastorreu*, Gy. 2: 102, 170), *Ökörmező* (1291: 2 montes *Wkurmezeu*, Gy. 2: 460, 543), *Bányaföld* (+1269: *Banafeld*, Gy. 4: 585, 634, 682), *Homorúaszó* (1256: berch, qui vulgo *Humurozou* dicitur, ÁÚO. 2: 267), *Bodzáserdeje* (1326: Berch *Buzyaserdei*, Gy. 3: 325, 326, 379).

A *Dengeleg* víznevet (1246/1383: *Denseleg* [ɔ: *Dengelech*], Gy. 4: 211, 235–6) a benne rejlő lexéma jelentése (vö. m. N. *döngölög* 'kis domb, halom', FNESz.) alapján tekinthetjük másodlagosnak, még ha az alapjául szolgáló hegynév adatokkal nem is igazolható. A szláv eredetű névrészt tartalmazó hegységek esetében a szláv alapszó szemantikai tartalma szintén segíthet az elsődlegesség megállapításában. A Borsod vármegyei *Holboka* (1298/1390: mo. *Hulboca*, Gy. 1: 785) hegynév szláv *globokъ* 'mély' melléknév (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66) alapszáva kevésbé valószínűsíti a hegynév elsődlegességét, minthogy ez a jelentés-tartalom nem jellemző a hegységekre, patakok nevében viszont gyakori (Borsodban két ilyen nevű patak is adathozható), a hegynév tehát nagy valószínűséggel a közelében folyó *Holboka* patak nevével állhat kapcsolatban (vö. KMHsz. 1. *Holboka* 2.). A szláv eredetű nevek kapcsán ugyanakkor az is kérdéses lehet, hogy a névnek még az átadó nyelvben alakult-e ki az újabb, másodlagos helynévi jelentése, vagy pedig a magyarba bekerülését követően vált a metonimikus névátvitel kiindulópontjává.

Az azonos nevű víznevek és településnevek keletkezéstörténeti irányának megállapításában további támpontnak tekinthetjük a vizek méretét is: a nagyobb vizek — jobbra indoeurópai, illetve szláv eredetű — nevei korábbiak, mint a mellettük kialakuló helységek nevei (vö. GYÖRFFY 2008). A kiemelkedések mérete azonban — úgy tűnik — kevésbé segíthet az azonos alakú hegy- és településnevek viszonyának meghatározásában. Egyáltalán nem jellemző ugyanis, hogy a korban a magasabb kiemelkedéseket, hegyvonulatokat jelölő — s már igen koránról, a XI–XII. századból adathozható — *Tátra* (+1086/[1100 k.]: *Triti*, DHA. 245), *Mátra* ([1200 k.]: *Matra*, Gy. 3: 42), *Bakony* (1193: *Bokon*, Gy. 2: 322), *Pilis* (1187 Pp.: *Ples*, Gy. 2: 207), *Tribecs* (1113: *Trebisc*, DHA. 395) hegységeket más helyfajta megnevezésére felhasználták volna.⁵⁴

⁵⁴ Közülük csupán a *Bakony* és a *Pilis* szerepel egy-egy esetben birtok neveként (Fejér vármegyében 1193: *Zóboka* et ... *Bokon*, 1469: Poss. *Zaboka* al. nom. *Bakon*, Cs. III. 357; Komárom vármegyében 1436–439: possessio *Pylis*, Cs. III. 511). A *Bakony* hegynév településnevek előtagjaként is viszonylag korán, már a XV. századból adathozható, ám ezek a névalakulatok a korai említéseikben még jobbra latinizált formában szerepelnek: 1428: *Beel Bakoniensi*, 1458: *Bakonbel*, 1463: *Zenth Isthwan Bakoniensis*, 1495: *Bakonherend* (Cs. III. 221, 233, 252), népnyelvi használatuk esetenként kérdéses. A további hegységnevi előtaggal álló *Mátraszele*, *Mátranovák*, *Tátrafüred*-féle helységnevek mind későbbiek, a XVIII–XX. századból valók, s a (hivatalos helynévrendezéskor kapott) hegynévi előtagjuknak lokális viszonyt kifejező szerepe van (vö. FNESz.).

4. A hegységek és a különböző más helynévfajták viszonyának bemutatásakor az alapvető tendenciák megragadásához a főbb helyfajták szerint célszerű haladnunk.

4.1. A Kárpát-medencébe érkező magyarok számára — amint már utaltam rá — a legfontosabb tájékozódási pontként a v i z e k szolgáltak. KRISTÓ szerint az effajta tájszemlélet szorosan összefügg a nomád életmóddal, „általános steppei gyakorlat”-nak tekinthető: mint-hogy a nomádoknak nem voltak állandó településeik, így a folyók maradtak a szilárd lokalizáció egyedüli eszközei (vö. 2003b: 16–7, a nomád életmód némileg eltérő megközelítéséhez lásd TÓTH V. 2001a: 27–8). Emellett azonban gyakorlati oka is volt a vizek fontosságának: az állatok itatása miatt nyilvánvalóan nélkülözhetetlen volt a folyók ismerete.

Mint-hogy a legkorábbi települések is a folyók, patakok mentén jöttek létre (vö. KISS L. 2001: 2), nem meglepő, hogy a víznevek a legrégebbi településnevek és tájnevek létrehozásában kiemelt szerepet játszottak (vö. BENKŐ 1947c, GYÖRFFY 2008, KRISTÓ 2003b: 17–35). A magasabban fekvő hegyvidéki területeket viszont csak meglehetősen késővel foglalta el és ismerte meg alaposabban a betelepülő magyarság, s ezért a magyar eredetű hegységek zöme is későbbi. A hegynevéadásban ennek megfelelően már a letelepedés nyomai dominálnak: inkább a már meglévő településneveket használták fel névalkotó elemként a névadók. Ehhez képest a víznevek beépülése a hegységekbe meglehetősen ritka.

Látszólag a *Duna* víznev szerepel a Bodrog vármegyei *Duna-hegy*, *Alduna-hegy* (1338/1439: pisc. *Dunahegy* ~ *Adunahegh*, Gy. 1: 719, 720) nevek előtagjában is, amelyek az oklevél latin fajtajelölő eleme szerint halastavat, halászóhelyet jelölhettek. Feltevésünket azonban elbizonytalanítja, hogy a HA.-nak a korból adatolható határneveket lokalizáló térképe szerint az említett helyek nem a Duna közvetlen közelében találhatók.

A *Nádasd-bérc* (1358: montem *Nadastdbirch*, AO. 7: 392) és a *Nádasd pataka* (uo.) nevek esetében azonban az előtag szemantikai tartalma alapján egyértelmű a víznev elsődlegessége. A szláv előtagú *Zalatna bérce* (1291: *Zalathnaberche*, Gy. 2: 501) névalak létrejöttében szintén számolhatunk a közeli *Szalatna pataka* (1291: *Zalathnapataka*, Gy. 2: 458, 501) víz név-alkotó szerepével. Ennek közszói előzménye ugyanis a szláv *soltъ* ’mocsár’ földrajzi köznév (FNESz. *Szalatnok*), ami a víznev elsődlegességét sugallja inkább. Emellett azonban nem zárhatjuk ki a szláv *zlato* ’arany’ (FNESz. *Zalatna*) szóból alakult szláv helynev átvételének lehetőségét sem, ez a szemantikai tartalom azonban nem kapcsolható kizárólagosan egyik névfajta-hoz sem. A Trencsén vármegyei *Veres-Hlinik* (1409: collem vulgo *Wereshlynnik*, Zs. II/2: 288/7112) hegynevben talán az ’agyag’ jelentésű szláv *glina* köznévre (ŠMILAUER 1970: 65) visszavezethető víznevet gyaníthatunk. Noha a víznev ezen a területen adatokkal nem igazolható, másutt azonban előfordul, vö. Pozsony vármegyében 1208: *Hylyunic* (FNESz. *Limpak*), Ung vármegyében 1400: rivulus *Hlynyk* (Zs. II/1: 85/728), s ezt az alakulást a név

alakja is támogatja, a *Hlinik* névforma ugyanis hímnemű alakban került át a szlávból, vagyis az átadó nyelvben nagy valószínűséggel vízfolyást jelölhettek vele, a *patak* szó szláv nyelvi megfelelője ugyanis maga is hímnemű. A névben megjelenő szemantikai tartalom azonban kiemelkedések megjelölésében sem ritka, vö. a magyar *Agyagos*, *Agyagos-bérc* névalakulatokat (Gy. 3: 150, 227, Gy. 4: 249), vagyis az elsődleges *Hlinik* forma mögött a *cholmъ* utótagot is feltételezhetjük.

A XIV. század végéről adatolható *Körös-fő hegye* és *Körös-fő pataka* (1391: montis *Keresfewhege*, *Keresfewpataka*, Zs. I. 214/1959) névpár esetében az előtag lexikális szerkezete — 'a Körös forrása' — mutatja az alakulás irányát. A hegynév létrejöttéhez ugyanakkor a víznévből keletkezett *Körös-fő* (*Keresfew*, uo.) településnév is hozzájárulhatott.

A folyamat fordítottjának, a hegynév > víznév irányú alakulásnak a gyanúja csupán a *Kuna* (1303/1352//1450: mo. *Kwna*, Gy. 1: 736, 815) hegynév és a *Kuna pataka* (1303/1352//1450: riv. *Kwnapathaka*, Gy. 1: 815) víznév esetében merül fel (vö. szláv *kuna* és magyar *kuna* 'nyest' állatnév, illetve 1240: *Kuna* szn., FNESz. *Kunna*, TESz.), egyedisége mindazonáltal el is bizonytalanítja feltevésünket.

4.2. A tájnevek felhasználása a hegynévadásban egyáltalán nem jellemző. Az Erdélyi-havasok névforma csak latinul adatolható (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*, Gy. 2: 97), magyar helynévként való használatával nemigen számolhatunk.

A hegységek ugyanakkor a víznevekhez képest⁵⁵ lényegesen kisebb szerepet kaptak a tájak, tájrészek nevének létrehozásában is. Az alacsonyabban lévő helyek megnevezésében azonban nem ritkán jelentkeznek hegységek (vö. KRISTÓ 2003b: 24–5). A Bakony északi, északnyugati előterét a középkorban *Bakony-alj*-nak nevezték (1274: *Bokonol*, JUHÁSZ 1988: 61), mely jelöletlen birtokos összetételből alakult. Sokkal inkább jellemző névstruktúra azonban a jelölt birtokos jelzős összetételek alkalmazása ebben a névtípusban, amint azt a Pozsega vármegyei *Fenyőalja* névforma (1435: *Possessiones sub Alpinis wlgo Fenuallya*, i. m. 76) vagy az Erdélyi-medencét nyugatról határoló Meszes hegység előterének *Meszesalja* neve (1391: *Mezesallya*, i. m. 90) mutatja. A kiemelkedéshez viszonyítva mélyebben fekvő területek megnevezésére szolgál a *Hegyalja* név is Zemplén (1341: *Hegalya*, i. m. 79), illetőleg Baranya vármegyéből (1469: *Heghalya*, uo.).

A tájnevek egy része ugyanakkor egyben hegynév is, az összefüggő hegy- és dombvidékek ugyanis megfelelnek a táj definíciójában megfogalmazott kritériumnak: természeti-földrajzi tényezők hatására kialakult területi egységet alkotnak (vö. JUHÁSZ 1988: 9). A nagy számban adatolható *Erdőhát* névvel a nyelvterület különböző vidékein (Baranya, Bihar, Gömör, Nóg-

⁵⁵ A viszonyításhoz vö. KRISTÓ 2003b: 17–35.

rád, Zala vármegyében) dombvidéket, erdős hátságot jelöltek.⁵⁶ Hasonlóan a *Sukoró*-t is a Győrtől délre húzódó dombvidék egészének nevéként használták (HA. 2.).

4.3. A hegynevek és a t e l e p ü l é s n e v e k kölcsönhatása mindkét irányban igen jelentős.

4.3.1. A hegynevek létrehozásában szerepet játszó más helynevek legnagyobb hányadát — a magyarság letelepülésével összefüggésben — a településnevek adják. E névfajta elemeinek jelentős része hegyrajzi köznévvvel kapcsolódva válik hegynévvé: *Báré* (1326: v. *Baree*, Gy. 3: 343, 379) > *Báré-bérc* (mo. *Bareberch*, uo.), *Bátor* (1232>1360: v. *Batur*, Gy. 1: 530) > *Bátor-hegy* (1349: mo. *Baturheg*, KMHsz. 1.), *Dorog* (1272: v. *Dorogh*, Gy. 2: 234) > *Dorog-hegy* (1249: mo. *Durugheeg*, Gy. 2: 208, 303), *Akna* (1177/1202–3/1337: v. de *Acna*, Gy. 2: 130) > *Akna hegye* (1177/1202–3/1337: mo. *Acnahege*, Gy. 2: 102, 130, 131), *Apoc* (1246/1383: t. *Opuch*, Gy. 1: 67) > *Apoc halma* (1261/1323: *Apuchholma*, Gy. 3: 118), *Kocsola* (1272: t. *Kuchula*, Gy. 4: 574) > *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwcholamala*, Gy. 4: 571, 575, 579), *Köröső* > *Köröső hegye*. Az ide tartozó neveket vizsgálva mindjárt szembeötlik az alakulásmód egyik fő jellemzője: a hegyrajzi köznévvvel kapcsolódó településnevek jórészt egyrészeseek, még az ómagyar kor közepétől kétrészeseként is adathozható *Szász-enyed* (1330: *Guyd [Enyd] Saxonica*, Gy. 2: 141) helységnévnek is csupán az — elsődleges formája, a mindennapi névhasználatban nyilvánvalóan továbbra is a település megnevezéseként szolgáló — alaprésze épült be a határában emelkedő kiemelkedésnek a nevébe: *Enyed-bérc* (1299/1338: 1 berch *Enid*, Gy. 2: 136). A kétrészes településnévből alakult nevek aránya elenyésző, de vö. pl. *Nagykedelen-bérc* (1332: *Nogkedehelenberch*, Gy. 3: 361, 380). A név előtagjában szereplő *Nagykedelen* névalakulat vélhetően a *Kedelen* település (1329: v. *Keduelen*, Gy. 3: 361) osztódásával alakult.

A településnevek metonimikus névátvitel útján is gyakorta váltak hegynévvé. A névvé válásnak ezt a formáját azonban csak az esetek kisebb részében tudjuk egyértelműen megállapítani. A szláv eredetű nevek egy részében azonban az elsődleges (szláv nyelvi) lexikálmorfológiai szerkezet mutathatja az alakulás irányát: a *Bucsony* (1341: mo. *Buchun*, Gy. 2: 461, 517) hegynévben a szláv *-jane* településnévképző rejlik. Az esetek többségében ugyanakkor nem könnyen állapítható meg, hogy a metonimikus alakulás, azaz a hegynévi jelentés kialakulása a szláv vagy a magyar névrendszerben ment-e végbe.

További nehézséget jelent, hogy a legtöbb azonos alakú település- és hegynév kapcsán nem lehetséges egyértelműen meghatározni az alakulás irányát. A szláv eredetű *Drénó* telepü-

⁵⁶ Vö. 1353/493: item omnes possessione meorum in comitatibus Temesiensi et Carasoviensi videlicet Harumprede, Egrus, Ozyuayg et Bogran, Zeurind, Mocyo ac alie possessionarie porciones particulariter pertinentes ad prenominate possessiones, specialiter in loco *Erdeuhath* vocato (AO. 6: 130).

lész- és hegynév (1256: t. *Drino*, Gy. 3: 193; 1291: mo. *Dreno*, Gy. 3: 150, 222) viszonyában a szláv közsói előzmény, vagyis az összsláv *dobrnъ* 'pázsit, gyep, hanság' (ŠMILAUER 1970: 60) főnév nyilvánvalóan aligha segíthet, hiszen mindkét helyfajta jellemző jegye lehet, azaz mindkettő nevében elsődlegesen is megjelenhet. A *Nyír* településnév (1181/XVII: t. *Nyr*, Gy. 2: 303) és hegynév (1244: mo. *Nyr*, Gy. 2: 224, 225, 303) elsődlegességét szintúgy nem lehet csupán a névben rejlő információk alapján eldönteni. A pusztai személynéveket rejtő hegynévi formákat (pl. *Gereg*, vö. ÁSz. 348; *Gyúl*: 1075/+1124/+1217: mo. *Gcohlu* [ɔ: *Geohlu*], Gy. 4: 242, 247, vö. 1075: *Geohlu* szn., Gy. 4: 247) ugyanakkor — a névadás eltérő névszociológiai jellegéből fakadóan — településnévi áttétellel (+1275/[XIV.]: p. *Gyruk*, Gy. 3: 94; 1273>1426: t. *Gyur*, Gy. 4: 247) szokás magyarázni, gyakran még akkor is feltételezve a köztes helységnévi fokot, ha a hegynév közelében nem adatolható azonos nevű település (pl. *Bölcs*: 1280: mo. *Beylch*, Gy. 4: 258). E tétel fenntarthatóságát azonban cáfolni látszik, hogy az ómagyar korban adatolható hegynévek között szép számmal találunk olyan névformákat — településnévi párhuzam nélkül —, amelyek valamely személynévvel azonos alakot mutatnak.

A csak latinul adatolható településnevet tartalmazó okleveles említések magyar helynévi használata erősen bizonytalan. A *Kelenföld hegye*-ként is rekonstruálható *mons Kelenfeld* (Chron. saec. XIV., Gy. 4: 572, 586) latin okleveles adat mögött — noha KISS LAJOS szerint a Gellért-hegy régi neve lehetett (vö. FNESz. *Gellért-hegy*) — minden bizonnyal 'Kelenföld település hegye'-féle körülírást kell látnunk, nem pedig önálló hegynévet. Az 1270/1272: montem *Panky* (ÁÚO. 8: 257) adatot TÓTH VALÉRIA, valamint a HA. szintén nem tekinti önálló, -i helynévképzővel alakult helynévi származéknak, inkább a *Pányok* településnév melléknévi használatát valószínűsítik, 'pányoki hegy' értelemben (vö. TÓTH V. 2001b: 115). A *Cseketelke* név kiemelkedés és völgy megnevezésében is megjelenik (1393: vall. *Cheketeleke*, montis *Cheketeleke*, Zs. I. 346/3122), ám szerkezeti felépítése alapján tényleges hegynévi használatával nemigen számolhatunk. Hasonlóan bizonytalanul ítéltetők meg többek között a 1348: mons *Tynnye* (AO. 5: 193), 1036: *rupes Wesprimiensis* (ÁÚO. 6: 39) alakulatok. Amennyiben mégis helynévnek tekintjük ezeket az adatokat, akkor adódik az újabb kérdés: milyen formában rekonstruálható a magyar alakjuk. A Szamárd település határában emelkedő hegy 1292: *mons Zamard* (Gy. 2: 207, 275) adata *Szamárd*, *Szamárd-hegy*, *Szamárdi-hegy* vagy éppen *Szamárd hegye*-ként is élhetett akár a magyar névhasználatban. Más esetekben még bonyolultabb a helyfajta kapcsolata: a középkorban csak latinul és németül adatolható *Szent Márton-hegy* ~ *Szent Márton hegye* (1213: *Monte Sancti Martini*, Gy. 2: 627; [1291]: *Sant Martinberc*, Gy. 2: 629) forma magyar tulajdonnévi volta szintén erősen kérdéses. S ezzel összefüggésben az is bizonytalan, hogy amennyiben mégis a magyar névrendszernek is

elemévé vált ez a forma, mikortól számolhatunk a használatával.⁵⁷ Az azonban bizonyos, hogy a hegynév a közeli *Szentmárton* település (vö. Gy. 2: 626–9) nevéhez csak annyiban kapcsolódik, hogy mindkettő a hegyen épült monostor védőszentjének a nevével alakult. A hegynék a még gyakoribb *Mons Sacer Pannoniae* (vö. uo.)⁵⁸ említése ugyanakkor már a megnevezésében található helynév (*Pannonia*) révén is jelzi, hogy tudós névhasználatról van szó, hiszen hegyek népi elnevezéseiben ilyen jellegű makrotájnevek soha nem szerepelnek.⁵⁹ A *Mons Sacer Pannoniae* névforma tehát csak az írásbeliségben létezett, élő, vulgáris nyelvű előfordulását legfeljebb csupán egy szűk értelmiségi réteg latin nyelvű kommunikációjában tételezhetjük fel (vö. HOFFMANN 2007: 17–8, a magyarországi oklevelek latin nyelvű helynévhasználatának háttéréhez, főbb jellemzőihez bővebben lásd még HOFFMANN 2004: 15–38, 2007: 20–50).

4.3.2. A folyamat fordítottja, azaz a hegynévek beépülése településnevekbe ugyancsak jellegzetes az ómagyar korban. Az ilyen esetek legnagyobb részében az elsődleges hegynévi forma könnyen felismerhető, hiszen leggyakrabban hegyrajzi köznévi utótagú kétrészes nevek váltak metonimikusan helységnevekké: *Farkashalom*, *Feketehalom*, *Szarvashalom*, *Bothalma* (1290: t. *Budholma*, Gy. 1: 714), *Százhalom* ([1283 k., 1400 k-re]: in *Zazholm*, Gy. 2: 405), *Meleghegy* (1331!/1347: p. *Meleekhegh*, Gy. 2: 526), *Kőröshegy* (1093 k.: *Keurisig*, FNESz. *Kőröshegy*), *Szádkő* (1321: castr. *Zaadkeu*, Gy. 2: 185), *Csókakő*, *Ikrénydomb*, *Hegymagas*. A neveket felépítő lexémákkal kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy *bérc* utótagú hegynév az általam vizsgált korpuszban egyetlen esetben sem jelenik meg településnévben, sőt más helynévben sem, ami persze magyarázható az adatok véletlenszerű fennmaradásával, mégis igen elgondolkodtató, tekintve egyrészt a többi hegyrajzi köznév gyakori előfordulását e helynévi alakulatokban, másrészt pedig a *bérc*-nek a régi hegynévanyagban való feltűnően sűrű szereplését. Mindez talán arra enged következtetni, hogy a magyar beszélők nem a többi hegyrajzi köznévvel azonos értéküként használták a *bérc*-et, s bár e jelenség magyarázata további vizsgálatokat igényel, talán mégis megkockáztathatunk egy előzetes feltevést. Az oklevelekben a kétrészes hegynévek utótagjaként szereplő *bérc* esetleg a valóságos nyelvhasználatban nem is lehetett minden esetben a név része, pusztán oklevélszóként szerepelt a hegynév

⁵⁷ A mai névrendszernek már bizonyosan nem eleme a név, a helybeliek ezt a kiemelkedést *Vár-hegy*-nek nevezték.

⁵⁸ A hegynév a hegyen épült Szent Márton-monostor megjelöléséből alakult, amely itáliai egyházi példák nyomán a „Pannónia felett lévő hegyen” megjelöléssel szerepel az oklevelekben (*mon-o S. M. in Monte supra Pannoniam sito*). A *Pannónia* névrész eredetileg az országot jelenthette, s csak másodlagosan vonódott át Szentmárton helysége, illetve a Pánzsza folyóra. Ebből vonódott el a *Pannónia hegye* helymegjelölés, mely először a XI. század végén adatható (vö. Gy. 2: 629–30).

⁵⁹ A *Pannonhalma* névformát Guzmics Izidor bencés szerzetes alkotta meg az újabb kori latinságban használatos *Mons Pannonie* ’Pannónia hegye’ alapján (vö. FNESz. *Pannonhalma*).

mellett az e dokumentumokban általánosan használt latin fajtajelölő elemek mintájára, tényleges használata ritkább lehetett, mint ahogy azt az okleveles adatok mutatják.⁶⁰

A kétrészes hegynévből alakult településnevekhez képest lényegesen ritkábban találunk egyrészes hegynévből metonimikus névátvitellel alakult településneveket. Pusztai hegyrajzi köznévi eredetűnek látszanak a *Hegy* (1221/1550: v. *Hegy*, Gy. 1: 508; [1350 k.]: p. *Hyg*, KMHsz. 1.), *Halom* (+1092/1274/1399: v. *Holm*, KMHsz. 1.) településnevek, s bár a közeliükben nem adathozható azonos nevű hegyek, mégis nyilvánvaló, hogy az adott település határában álló kiemelkedés tulajdonnévi értékű megnevezése vonódhatott át a helység jelölésére, mert közszóként ezek a szavak kevésbé alkalmasak emberi lakóhely megnevezésére. A Győr vármegyei *Ság* (1234>1356: p. *Saagh*, Gy. 2: 622) településcsoport, valamint a részét képező *Hegy* ([1237–40]: *Hag* [ɔ: *Heg*], Gy. 2: 622) település neve — minthogy a vidéken elterülő három dombhátat együttesen *Sukoró*-nak hívták (vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 95–6) — bizonyára a dombvidék településhez közeli kiemelkedésének⁶¹ megnevezésére használt említőnévi formából alakulhatott. Ez újabb eltérést jelent a településnevet tartalmazó hegynevekhez képest, hiszen ott egyetlen *Falu* vagy *Város*-féle hegynévvvel sem találkozunk, ahogyan az ilyen formák települések tulajdonneveként sem fordulnak elő, szemben a hegynevek között egyáltalán nem ritka *Halom*, *Domb* típusú tulajdonnevekkel.

A csupán névelemnyi különbséget mutató, s ezért periferikusnak mondható *Bökény Somlya* 'Bökény Somlyója' hegynév (1274/1324: mo. *Bukensomla*, Gy. 2: 353) és *Bökénysomlyó* (1268: de *Bukensumlua*, Gy. 2: 353) településnév esetében az alakulás irányára a név szemantikai tartalmából következtethetünk: a *Somlyó* az egyik lehetséges etimológiai megközelítés szerint 'lassan omladozó' jelentésű (vö. MELICH 1963: 101, KISS L. 1997a: 159), s gyakran szerepel hegynévként, ezért — az etimológiától függetlenül — biztosra vehető, hogy e kapcsolatban is a hegynév lehet az elsődleges.

4.4. A településnevek mellett az *erdőnevek* is nagyobb számban jelennek meg hegyek nevében (vö. KISS L. 1996a: 442, BENKŐ 2002: 54), pontosabban a 'kiemelkedés' jelentésű latin helyfajtajelölővel álló *Kereked* (+1269: vin. *Kerekud*, Gy. 4: 585, 634, 682), valamint az elsődlegesen kétrészes *Bodzáserdeje*, *Várerdő* (1265: montem... *Warerdev*, Gy. 4: 263), *Mogyorókerek* (1271: montis *Monorokerek*, ÁÚO. 8: 368), *Hollókerek* (1326: berch *Hollokerek*, Gy. 2: 90) neveket okleveles említéseik alapján hegyek neveinek gondolhatjuk. A hegynevek és a településnevek viszonyáról mondottaktól eltérően a hegy- és az erdőnevek

⁶⁰ A *bérc* lexéma ilyenfajta szerepéhez vö. a *Történeti elemzés* című fejezet 2.3. alfejezetében írottakat és a *Hegyrégi köznevek* című fejezet megfelelő részét (1.1.).

⁶¹ BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY szerint mindkét településnév a helység határában emelkedő szentmártoni hegy közelségére utalhat (1998: 46).

kapcsolatában igen gyakori, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé. További jelentős különbség, hogy a nevek a *Ményszerdei-bérc* (1326: mo. *Meneserdeyberch*, Gy. 3: 326, 363, 380) kivételével mind metonímia útján alakultak, már amennyiben valóban hegynévnek tekinthetjük őket.

Az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatát, e megnevezések összefonódását mutatja ugyanakkor az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként szerepelnek az oklevelekben. KISS LAJOS szerint különösen a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink szerepelhettek a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő' (1997a: 166): nagyobb hegységeink közül gyakran így említik például a *Vértess* (1228/1434, 1326/1327>1383: s. *Vertus*, Gy. 2: 322, 415), *Pilis* (1187 Pp.: s. *Ples*, Gy. 2: 207), *Mátra* ([1200 k.]: s. *Matra*, Gy. 3: 42), *Börzsöny* (+1270: s. *Bersen*, Gy. 3: 150, 184, 241) nevét. S bár e nevek a *silva* fajtajelölővel állnak, mégis hegyek nevének tartjuk őket (vö. még KRISTÓ 2003b: 36).

Az erdő- és a hegynevek bonyolult viszonyának a tisztázásához célszerűnek láttam a vizsgálatba a mai névanyagot is bevonni, a mai nyelvi folyamatok ugyanis modellül szolgálhatnak a régi változások rekonstruálásához és pontosabb megértéséhez. Az abaúji Hegyköz helynév-állományát segítségül hívva (KOVÁTS D. 2000) igyekeztem feltárni, hogy a mai névhasználatban miként realizálódik e két helynévfajta kapcsolata. E vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy a mai névhasználók valójában igen gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében, s valószínűleg a két helyfajta sem különül el élesen az adott közösség nyelvi tudatában. A legtöbb esetben egyetlen névalakulat szolgál mindkét helyfajta jelölésére: a *Halyagos* (78), *Pajna* (164), *Nagy-Milic* (122) egyszerre jelöli tehát a hegyet és a rajta lévő erdőt. Különösen gyakoriak e kettős funkcióban a *-hegy* utótagú helynevek: *Farkas-hegy* (184), *Őr-hegy* (272), *Fekete-hegy* (78), *Kánya-hegy* (uo.), *Konc-hegy* (79), sőt a *Korom-hegy* (137, 292), *Lengyel-bérc* (186) neveket a névhasználók ma már csak a kiemelkedésen lévő erdők megnevezésére használják. Nyilván ebből adódóan az 'erdő' utótagú nevek lényegesen ritkábbak a vidéken, körükben is jellemző azonban, hogy azt a kiemelkedést is jelölik, amelyen az erdő található: *Urasági-erdő* (127), *Erdő* (91), *Kossuth-erdő* (69). Azokban a ritka esetekben pedig, amikor a hegynek és a rajta lévő erdőnek saját, önálló neve külön is van, azt általában egy földrajzi köznévnél az elsődleges névhez kapcsolásával hozzák létre: az erdőt és hegyet is jelölő *Szár-hegy* (83) név mellett szerepel például az erdő megnevezésére a *Szárhegy-erdő* (uo.) névforma is.

A névadás-névhasználat e vonása könnyen magyarázható a kognitív nyelvészet nézőpontjából. A helynevek ugyanis — amint már utaltam rá — a kognitív folyamatok leképeződéseinek nyelvi megvalósulásai, ennek megfelelően magukon viselik a megismerő folyamat mö-

gött meghúzódozó osztályozó, rendszerbe illesztő mozzanatok jellemző vonásait. A megismerési folyamat eredményeképpen pedig a kiemelkedést és az azt borító erdőséget az egyén nem választja el élesen egymástól, a két objektumot valójában egyazon denotátumként dolgozza fel, amit persze a névadó többféle megjelenésben szemlélhet, és nevezhet el, vö. 1483: Siluam *Monoros* alio nomine *Kvththethw* vocatam (Oklsz.). A feldolgozás mikéntjével magyarázható az is, hogy a már használatban lévő erdőnév könnyedén átvonódhat a kiemelkedés megnevezésére, és fordítva, noha magában a névben természetesen megőrződik az elsődleges jelentéstartalom.⁶² A hegyet és erdőt is jelölő *Halyagos* névben (KOVÁTS D. 2000: 78) például a kiemelkedés növénytakaróval fedett volta jelenik meg (< m. R. N. *halyag* 'hólyagfa', vö. FNESz. *Halyagos*), míg a szintén hegy- és erdőnévként is használt *hegy* utótagú nevek konnotációjában nyilván a kiemelkedés jelentése erősebb.

Az, hogy a név kétféle objektumot is jelöl, gyakran hatással van a név ragozására is.⁶³ A helyviszonyt a kiemelkedések esetében tipikusan a „rajta” viszonnal fejezzük ki, míg az erdők esetében „benne” viszonnak minősítjük. A Hegyköz hegy és erdő megjelölésére is használt nevei esetében ebből adódóan nem ritka, hogy a névhez mindkét végződés járulhat, nyilvánvalóan annak megfelelően, hogy épp melyik helyfajta akar utalni vele a beszélő, pl. *Hátulsó-hegy*, -be, -re (KOVÁTS D. 2000: 92); *Remete-hegy*, -be, -re (125). A név denotátumának a változása azonban nem feltétlenül eredményezi a grammatikai szerkezet változását is, a *Páska-hegy* (81), *Szár-hegy* (83), *Szemlő-hegy* (83) nevekkkel erdőt is jelölnek, az adatok szerint mégsem kapcsolják hozzájuk a „benne” viszony végződéseit. Ugyanakkor arra is van példa, hogy a név elsődleges grammatikai szerkezete teljesen átalakul: a *Korom-hegy* névvel például Füzérkajátán már jobbára csak a rajta lévő erdőre utalnak, s hozzá kapcsolódóan a helyviszonyt a névhasználók mindig „benne” viszonyként fejezik ki, másrészt viszont a dombos erdőt megnevező *Kossuth-erdő* formához mégis a -re végződést kapcsolják.

4.5. A település-, erdő- és víznevek mellett más helyfajták neveinek körében is felmerül néha a hegynevekkel való kapcsolat. Az *Ökörmező*, *Homorúaszó*, *Vámos reze* (1256/1283//1572: mo. *Vamusreze*, Gy. 1: 600; < *Vámos*: campi *Vamus*, uo.) hegynevek mezők neveiből alakultak. A *Kakulló-hát* hegynév előtagja egy patak völgyet (1311: vall. *Kakullo*, Gy. 2: 323, 423) jelöl. Az azonos nevű *Kis-lakos* völgy- és hegynévben (1282/1411:

⁶² SZILÁGYI N. SÁNDOR éppen ezért a metonímiát nem névátvitelként, azaz nem jelentésváltozásként értelmezi, hanem szemantikai-grammatikai szabályként, egyfajta rövidítési eljárásként magyarázza, melynek eredményeképpen „a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsolata jön létre” (1997: 51). Eszerint aki *felmegy az Urasági-erdőbe* ~ *Urasági-erdőre*, az valójában *a kiemelkedésre megy fel, ahol az Urasági-erdő található*.

⁶³ SZILÁGYI ezt a metonímia általános szintaktikai szabályának tekinti: „a törölt elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja, névutója) megmarad, és ahhoz az elemhez kapcsolódik, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé teszi a törlést: *Most éppen Rejtő[regényé]t olvasom.*” (1997: 53). A hegyet és erdőt is megnevező név-alakulatok esetében azonban ez a viszony nem ilyen egyértelmű.

beerch *Kyslacus*, valle *Kyslacus*, Gy. 1: 757, 3: 42) a *lak* ~ *lok* 'lapály; völgy; rét' (JUHÁSZ 1988: 88) közszo rejlik, ami a völgynév elsődlegességét mutatja. A *Nagygyűr völgye* (+1326/1400 k.: vall. *Nogh Gyuruelde*, Gy. 1: 40, 142) névstruktúra viszont éppen ellenkezőleg, az előtagban szereplő *Nagy-gyűr* (+1326/1400 k.: mo. *Nogh Gyur*, uo.) hegynévet jelzi elsődlegesnek.

A *Feket* (1177/1202–3/1337: *Fequet*, Gy. 2: 102, 131) hegynév nyilvánvalóan kapcsolatban áll a *Feket feje* és a *Feket kapuja* nevekkel (1177/1202–3/1337: *Fequetfee*, *Fequetkopua*, uo.), melyek a hegynek valamely részét jelölhették. Az oklevelekben ugyanakkor gyakran találkozunk olyan hegyrajzi köznevet tartalmazó nevekkel, amelyek mellett nem szerepel latin fajtajelölő lexéma, illetőleg az e tekintetben pontosabb információt nem nyújtó 'hely' jelentésű *locus* áll mellettük, pl. *Magas-halom* (1256/1284//1572: loc. *Mogosholom*, Gy. 1: 675), *Püspöki-mál* (1279: loc. *Pyspukymal*, (Gy. 1: 683), *Verő-mál* (1334: loc. *Wereumal*, Gy. 2: 517), *Közép-bérc* (1258: loc. *kuzepberch*, Gy. 1: 88), *Nagy-hegy* (1212/1397/1405: loc. *Naghhegh*, Gy. 1: 329), *Velken havasa* (1299/1369/1571: loc. *Velkenhawasa*, Gy. 2: 102, 159). E nevek hegynévként való azonosítását az oklevélbeli említés alapján nem tekinthetjük egyértelműnek, az azonban kétségtelen, hogy eredendően kiemelkedések nevei voltak.

4.6. Az egyes névfajtáknak a hegynevekkel való kapcsolatáról feltárt jellemző vonások talán fogódzóként hasznosíthatók az olyan viszonyrendszer megítélésében, amikor azonos név alatt egyidejűleg kettőnél több helyfajta található. A patak, település és hegy neveként is szolgáló *Medekes* (1332: t. *Medukus*, +1298 [XIV.]: *Medekes pothoka*, 1264/1696: Berc *Medokys*, Gy. 4: 80) névben a szláv *medokýš* 'savanyúvíz, ásványvíz' közszo (KISS L. 1999: 11) rejlik, s így elsődlegesen nyilvánvalóan a víz megjelölésére szolgált, a hegynév pedig alakulhatott közvetlenül a pataknévből, de ugyanilyen valószínűséggel számolhatunk a pataknév > településnév > hegynév metonimikus névadással is. Az *Omboz* névforma helységet,⁶⁴ patakot, hegyet és erdőt is jelölt (1320/1324: t. *Vmbuz*, fl. *Vmbuz*, s. *Vmbuz*, Berch *Vmbuz*, Gy. 2: 83, 84), minthogy azonban személynevet gyaníthatunk mögötte (vö. 1234: *Ombus* szn., ÁSz. 61), névrendszertani ismereteink alapján kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy közülük a víznév lenne az elsődleges. Az erdőnevekre vonatkozó ismeretek híján viszont a további három névfajta viszonyáról, s az alakulás irányáról nem fogalmazhatunk meg efféle megszorításokat.

5. A vizsgálat eredményeit összegezve a következőket látom fontosnak kiemelni. A korai ómagyar korban legnagyobb számban a települések és a kiemelkedések kapcsolatát tükröző nevek találunk példákat. Esetükben mindkét irányú alakulásmóddal szép számban jöttek létre nevek, míg a hegynevekbe azonban csak szemantikailag nem áttetsző egyrészes településnevek épültek be, addig a helységnevekben igen gyakran szerepelnek szemantikailag áttet-

⁶⁴ A településnév *Omboztelke* névváltozatban is használatos volt (1230/1349: p. *Ombuzteleke*, Gy. 2: 83).

sző és kétrészes hegynevek is. A különböző természeti nevek és a hegynevek kapcsolatáról összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a természeti név > hegynév alakulás esetében — úgy tűnik — nincs megkötés a beépülő helynévvel szemben sem szemantikai, sem szerkezeti vonatkozásban. A hegynevek megjelenése a másodlagosan keletkezett névformákban azonban már erősebb korlátokat mutat: a hegynevek szereplése például az erdő- és víznevekben alig jellemző, a térszínformanevekben viszont gyakran előfordulnak, ám ezek gyakorta épp az előtagként a helynévbe belépő hegy valamely részét jelölik meg.

A hegynevek és más helynévfajták kölcsönhatásában a helyneveknek a helynevekbe való beépülése — amint a példák mutatják — két fő típusban realizálódhat: a pusztá helynévi metonímia mellett földrajzi köznévvvel kapcsolódva jöttek létre az új nevek. A harmadik lehetőség, a képzés nem jellemző e névfajta kapcsolódási lehetőségeire. Ez utóbbi talán azzal magyarázható, hogy a képzés mint helynévalkotási mód alapvetően — úgy tűnik — nem alkalmas arra, hogy vele a névfajta átjárását realizálni lehessen, a képzők talán inkább egy-egy konkrét helynévfajta keretein belül maradva játszanak aktív szerepet a helynevek keletkezésében és változásában egyaránt.

II. Hegyrajzi köznevek

A földrajzi köznevek — lokalizálhatóságuk és kronologizálhatóságuk révén — különösen jól hasznosíthatók a névtani kutatások mellett a nyelvjárás-történeti vizsgálatokban is. Munkám e részében a szókincs e speciális rétegéből a hegyrajzi közneveket tekintem át, lehetőség szerint hasonló részletezettséggel és több szempontot is figyelembe véve, ahogy ezt a *patak* kapcsán HOFFMANN ISTVÁN bemutatta (2003b).

A magyar földrajziköznév-állományra általában és szűkebben a hegyrajzi köznevekre is helytálló az a megállapítás, amely szerint a földrajzi köznevek az objektumok fajtájának megjelölőjeként jelentős szerepet játszanak a magyar helynévrendszer jellegének a kialakításában (vö. TÓTH V. 1997a: 262). Nincs ez másként a régi korok vonatkozásában sem: a kiemelkedést jelentő közszói elemek a korai ómagyar korban is meghatározó részt vállaltak a magyar hegynevek funkcionális és lexikális arculatának a formálásában.

Az általam vizsgált hegynévi korpusz — melyben mintegy ezer névalak szerepel — közel 65%-a tartalmaz összesen csaknem két tucat különféle hegyrajzi köznevet. Ezek egy része jelentését tekintve nagyjából megfelel a szó mai köznyelvi használatának: *bérc*,¹ *domb*, *halom*, *hát*, *havas(ok)*, *hegy*, *kő*, *lejtő*, *magas*, *tető*, mások azonban csak egyes nyelvjárásokban vannak meg hegyrajzi köznévi szerepben, sőt kihaltak is előfordulnak közöttük: *fő* 'hegytető' (KISS L. 1991: 76), *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.), *gyűr* 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka' (NEMES 2005b: 82), *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken kiugró része' (HEFTY 1911: 211), *homorú* 'vájttal oldalú hegy, üreg fölé előugró sziklafal' (FNESz. *Homrogd*), *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LŐRINCZE 1947b: 24), *orom* 'hegytető, dombtető' (NEMES 2005b: 149), *orr* 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' (HEFTY 1911: 302), *rez* 'hegy, domb, halom' (SZENTGYÖRGYI 2008: 46), *ség* 'domb, halom' (FNESz. *Séga*), *torbágy* 'domb, halom' (FNESz. *Biatorbágy*), *tő* 'hegynek, dombnak alsó része' (HEFTY 1911: 376), *verő* 'hegy vagy völgy délnek néző, déli kitettségű oldala' (DÉNES 1982: 7).

E földrajzi köznevek területi megoszlása azonban a régi nyelvjárásokban sem lehetett egyenletes, ahogyan ma sem az: a *hegy* például bizonyára az egész nyelvterületen használatos volt, ám hegynevek létrehozására legnagyobb számban a nyelvterület középső vonalában és az északi vidékeken alkalmazták; a *mál* szintén az ország nagy részén előfordul, az adatok

¹ Az ÉrtSz. szerint a *bérc* használata az irodalmi nyelvben jellemző.

alapján azonban névalkotó elemként Esztergom, Pilis és Pest vármegyékben a legjellemzőbb. Ez elsősorban a nyelvterület egyes vidékeinek különböző természetföldrajzi viszonyaiból, eltérő domborzati jellegéből adódik. A mennyiségi különbségek mellett ugyanakkor az is kiténik, hogy vannak olyan kiemelkedésre utaló közszavak is, amelyek használati köre jól behatárolható: csupán egy-egy vidékre jellemző. A *havas* például jobbra a nyelvterület keleti részéről adatolható; a *kő* — hegyrajzi köznévként — a Balaton vonalától északra fordul elő, keleten pedig Borsod, Abaúj és Sáros vármegyékkel határolható körül a névalkotó elemként való használata, emellett csupán Alsó-Fehér, Kraszna és Szolnok vármegyékben adatolható. Az effajta területi megoszlásnak — az említetteken túl — számos oka lehet: például az, hogy a jelentésük eleve meghatározott típusú kiemelkedések jelölésére teszi alkalmassá a hegyrajzi közneveket. A közöttük nyilvánvalóan meglévő szóföldrajzi különbséget azonban nyelvi tényezők is magyarázhatják, hiszen a területi megosztottság nem csupán a hegyrajzi, hanem általában a földrajzi köznevekre is jellemző. A helymegjelölésre igénybe vett szavak nagyobb része mindamellett a régiségben és ma is az egész nyelvterületen használatos a helynevekben (vö. BÁRCZI 1958: 149).

1. A kiemelkedés egészét jelölő hegyrajzi köznevek

A hegyrajzi köznevek egy része általánosabb jelentéstartalmú, a kiemelkedés egészét jelöli meg. Közülük a legáltalánosabbak mind számukat, mind pedig területi megoszlásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom*, ezért a hozzájuk kapcsolódó kérdéseket részletesebben tárgyalom. (A három lexéma névalkotó elemként való megterheltségét a Kárpát-medencében a 4. térkép mutatja. Az fejezetben tárgyalásra kerülő további hegyrajzi közneveknek a helynevekbeli előfordulását a Kárpát-medencében az 5. térkép szemlélteti.)

1.1. *Bérc*

Valamennyi hegyrajzi köznevünk közül a leginkább tanulságos talán a *bérc* szó vizsgálata lehet, hiszen ez a leggazdagabban adatolható kiemelkedést jelentő földrajzi köznév a korai ómagyar korban, történetéről mégis meglehetősen kevés és sok részletében ellentmondó ismeretünk van.

A szó eredete kapcsán számos — többször egymással gyökeresen szembenálló — magyarázat látott napvilágot. MUNKÁCSI BERNÁT MÁTYÁS FLÓRIÁNra hivatkozva valamiféle keleti (árja, kaukázusi) jövevényelemnek tekinti (1898: 268), a CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig német, illetve szláv szavakkal azonosítja. MIKLOSICH munkájában találkozhatunk először a szó egyértelműen szláv származtatásával (1882: 115). A szláv eredeztetést ugyanakkor például HALÁSZ IGNÁC szemantikai okok miatt elutasítja, s — mint a későbbiekben sokan mások — *bérc* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti (1883: 100, ugyanígy még: EtSz., SzófSz., ÁRVAY 1942: 16). Kiváló szlavistánk, MELICH JÁNOS viszont — az EtSz.-ben korábban meg-

adott minősítéstől eltérően — az eredeti magyar szavak közé sorolta a *bérc*-et (1925–29: 10). A további, e kérdéssel is foglalkozó munkák azonban — köztük MELICH későbbi írásai is (1935) — többnyire egyértelműen a szláv származtatás mellett szállnak síkra. Így vélekedik például HEFTY GYULA ANDOR a térszinformaneveket elemző tanulmányában (1911: 161), vagy KNIEZSA ISTVÁN, aki MIKLOSICH (1882) és SIMONYI (1915: 120) munkájára támaszkodva cáfolja a szó szláv eredetét kétségbe vonó magyarázatokat (1955: 596). Az átadó nyelv közelebbi meghatározását MELICH kíséri meg elsőként, legvalószínűbb forrásként az óorosz jelölve meg (1935: 286), a TESz. azonban már a szerb-horvát átvételt valószínűsíti (ezt az eredeztetést közli az EtSzt. is). Az EWUng. nem határoz meg konkrét átadó nyelvet, de azzal egyetért, hogy a szó valamelyik déli szláv nyelvből kerülhetett át a magyarba.

A szó szláv eredetét egyértelműen bizonyítja, hogy a lexéma mind a déli (bolgár: *бърдо*, macedón: *брдо*, szerb-horvát: *brdo*, szlovén: *brdo*), mind a nyugati (szlovák: *brdo*, cseh: *brdo*, lengyel: *bardo*, alsó- és felsőszorb: *bardo*), mind a keleti (ukrán: *бєрдо*, belorusz: *бєрда*, orosz: *бєрдо*) szláv nyelvekben megtalálható szinte teljesen azonos formában (vö. ezekhez ŠMILAUER 1970: 46). Az alaki hasonlóság miatt azonban a szláv nyelvi megfelelők vizsgálata nem lehet segítségünkre az átadó nyelv meghatározásában.

Az átvétel időpontjáról egyik etimológiai munkában sem olvashatunk. A TESz. a szó első előfordulását az 1135/1262/1566-os bozói oklevélből közli (*Berch*: Gy. 3: 183), s ezt az EWUng. is átveszi. GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezt az oklevelet hamisítványnak tartja, mivel: „az 1135-i birtokösszeíró levélbe 1262-i átírása előtt szúrhatták be Bozók koholt határleírását” (Gy. 3: 183). Az OklSz. a szó első adatát 1214-ből említi: „ad montem qui uulgo dicitur *bercy*” (Zala vármegyéből). A szöveggörnyezet alapján azt feltételezhetjük, hogy ez az adat közszói előfordulás lehet. Ebből az időből Heves vármegyei adata is van a szónak: 1216[5:1217]/1230: *transiens berch* (Gy. 3: 113). A kontextus alapján azonban nem állapítható meg, hogy az adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést.²

Az 1200-as évek első felében még meglehetősen gyéren adatolható a *bérc* lexéma. (Ez nyilvánvalóan összefügg a korból fennmaradt oklevelek kisebb számával is.) A Nógrád vármegyei Hartyán határát leíró 1227-es oklevélben azonban — közszói említésként — többször is előfordul („per 1 *birch*”, „ad magnum *berc*”, „per eandem *berch*” stb.; vö. Gy. 4: 249), s itt szerepel elsőként összetett hegynévben is, mint annak utótagja (*Ogogovs berch*, *Nerges berch*, Gy. 4: 249). A XIII. század második felétől aztán igen nagy mértékben megnő a *bérc* előfordulásainak a száma, s a XIV. századból változatlanul nagy számban adatolható. A szó előfordulásai alapján azonban csupán annyit lehet megállapítani az átvétel lehetséges időpontjáról,

² A Vas vármegyei Dobra birtok határát leíró 1213-as oklevélből származó „montis *berze*” (ÁÚO. 6: 359) adatban is gyaníthatnánk a *bérc*-et, lehetséges azonban, hogy személynév rejlik benne.

hogy a *bérc* a XIII. század elején már a magyar szókészlet eleme volt, tulajdonnevek részeként és közszóként egyaránt szerepelt, sőt e század második felében okleveleinkben már meglehetősen nagy számban fordul elő, a szó tehát akár már lényegesen korábban is bekerülhetett a magyar nyelvbe.

A szó az ősszláv **bъrdo* 'domb' szó semleges nemű *-bce* deminutív képzős (a képzőhöz lásd ŠMILAUER 1970: 28) származékából: **bъrdbce* magyarázható (vö. HEFTY 1911: 161, KNIEZSA 1955: 597, TESz.). Hangtani fejlődése azonban nem világos (vö. TESz.). KNIEZSA szerint a szláv *brt*-típusú alaknak a magyarban nem szokott *tért* megfelelni,³ és nincs megnyugtatóan tisztázva a szláv semleges nemű szóvégi *-e* hiánya sem (1955: 597). A KNIEZSA által vázolt problémák mellett kérdésként vetődik fel az is, hogy az átvételkor a *birdice*-féle alakból miért esett ki a *-di*, a szó fonotaktikai felépítése ugyanis ezt nem magyarázza. A szóbelseji magánhangzó LÖRINCZE szerint az átvétel idején bizonyára a zártabb *i* lehetett, s a *birc* formából nyíltabbá válással alakult a *bérc*, amelyből nyúlással magyarázható a *bérc* (1946: 22; vö. még EtSz.). Ezt a hangfejlődést azonban a ránk maradt adatok alapján nem lehet pontosan végigkövetni, hiszen a legkorábbi *berc* és *berch* alakok már kétségtől nyíltabb magánhangzós ejtést tükröznek, ugyanakkor szintén meglehetősen korán adatolható a szó *béérch* (1240: Gy. 2: 492, 499), valamint *beerch* (1247: Gy. 3: 188) formában, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a szóbelseji magánhangzót a vizsgált korban már hosszan ejthették. Szerepel a szó a korabeli oklevelekben emellett zártabb magánhangzós *birch* (1227: Gy. 4: 249), illetve *byrch* ([1265]/1265: Gy. 3: 139) alakban is, ez az írásmód azonban összességében meglehetősen ritkán tűnik fel, s nem mutat térbeli koncentrációt. Az *i ~ y* a korai ómagyar korban ugyanakkor az *ě* jelölésére is használatos volt (vö. BÁRCZI 1967a: 148–9, BENKŐ, 1980: 90, 92, 93, 101).

Az átvétellel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a *bérc* lexéma vajon szláv helynevek részeként került-e be elsődlegesen a magyarba vagy közszóként. Ezzel a kérdéssel egyedül HEFTY foglalkozik (ő is csupán egyetlen mondat erejéig), s az OklSz. adatait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szó nem önállóan, hanem helynevekkel került át a nyelvünkbe (1911: 161), vélekedését azonban nemigen indokolja. Magam úgy látom, hogy a helynevekbeli szóátvételt az támogatná erőteljesen, ha nagyobb számban bukkannánk olyan névalakulatokra, amelyek utótagja a *bérc* lexéma, és az előtagja is valamely szláv nyelvből magyarázható. Az általam vizsgált korpuszban azonban meglehetősen kis számban szerepelnek ilyen névstruktúrák, s ezek létrejöttében is legtöbbször másodlagos változást: az eredeti szláv névforma utólagos kiegészülését gyaníthatjuk. A névállományban olyan helynevet, amely a szó helynévben való átvételét egyértelműen bizonyíthatná, nem találtam. Ezek

³ Vö. pl. *gъrbъ* 'púp, domb' > *geréb* 'hátgerinc' (KNIEZSA 1955: 189).

alapján pedig sokkal valószínűbb, hogy a *bérc* nem helynevek részeként, hanem közszóként kerülhetett be a magyar nyelvbe. Tekinthetjük ugyanakkor ezt a kérdést a jövevényszóként nyelvünkbe került földrajzi köznevekre vonatkozó általános problémának is, s ez esetben talán feltevésemet erősíti, hogy HOFFMANN ISTVÁN hasonló eredményekre jutott a *patak* lexéma vizsgálata kapcsán (2003: 670–71).⁴

A szó jelentésbeli viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár a *bérc* meglehetősen gyakori az oklevelekben, a XVII. század előtti szójegyzékekben nem fordul elő (vö. RMG1.), s a későbbiekben SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PÁPAI PÁRIZ FERENC szótárában sem szerepel. A XIX. század elején a KRESZNERICS-szótár a latin *clivus*, *jugum montis* szavakkal adja meg a lexéma értelmét. BALLAGI szótárában a 'magasra felnyúló hegy, hegyorom, hegycsúcs' meghatározás szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár általánosan, azaz 'tető, magaslat, orom' jelentésben határozza meg a *bérc*-et, kiemeli ugyanakkor, hogy különösen jellemző a szó 'hegytető, hegyorom, a hegyláncból kiemelkedő magasabb csúcs' értelmű használata. Az ÉrtSz. elkülöníti a szó irodalmi kontextusban való, illetőleg tájnyelvi használatát, s az előbbi esetben 'magas (sziklás) hegyorom, hegycsúcs'-ként definiálja, az utóbbiban pedig 'domb, halom' jelentést tulajdonít a lexémának (ehhez lásd még NEMES 2005b: 17).

A TESz. a szó elsődleges jelentését 'hegy, hegytető'-ként adja meg, s hasonlóképpen határozzák meg a lexéma szemantikai jellegét azok a munkák is, amelyekben latin (*clivus*, *jugum montis*, *mons*) vagy német (*Bergspitze*, *Gipfel des Berges*) megfelelőikkel értelmezik (NySz., OklSz., EtSz., KNEZSA 1955: 596).

A szó szláv alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'domb'-ként rekonstruálják (vö. TESz., EWUng.). Mai szláv nyelvi jelentéseit ŠMILAUER adja meg munkájában: 'Weberkamm; (felsiger) Berg, Anhöhe (tkp. sziklás hegy, magaslat)' értelmezést tulajdonít a szláv lexémának.

Úgy vélem, hogy a szó ómagyar kori szemantikai tartalmának a megvilágításában a későbbi adatok mellett két dolog is a segítségünkre lehet. Adalékokat nyújthatnak egyrészt a *bérc*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések. Köztudott ugyanis, hogy az oklevelezési gyakorlatban elterjedt volt a vulgáris (esetünkben: magyar) nyelven megadott helynevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak használata. Azokban a nevekben, amelyekben a *bérc* lexéma szerepel, fajtajelölő latin elemként jórészt a *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1332: *et transit monticulum Ozywberch*, Gy. 4: 326, 375), illetve a *mons* 'hegy(ség), szikla' (1295: *montem Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70) fordul elő, s csupán egy-egy névalakulat

⁴ Ez a kérdés nem pusztán az adott szó története szempontjából fontos, ennek nyomán ugyanis meghatározható, hogy az adott elem milyen mértékben hasznosítható az etnikai kutatásokban. Míg a jövevényszavak a névátvitel időpontjára vonatkozóan közvetlenül jelzik az idegen nyelvű névadókat, addig a jövevényszavak csak a helynevekre jellemző helyhez kötöttség nélkül utalnak a két etnikum érintkezésére (vö. PÓCZOS 2007: 24)

mellett áll a *collis* 'domb' minősítőszó (1336/1338/1411: *collem* Zarrazberch, AO. 3: 305). A *bérc* utótagú kétrészes nevek több mint harmadához kapcsolódik az oklevelekben latin helyfajtajelölő elem, s ez az esetek háromnegyedében a *mons*, negyedében pedig a *monticulus*, ami azt mutatja, hogy a *bérc* inkább a magasabb kiemelkedések megnevezésében volt használatos. Az egyelemű *bérc* említések mellett elenyésző számban szerepelnek latin értelmezők, közöttük valamivel nagyobb arányban a *mons*, kisebb arányban a *monticulus* található.⁵

A korai ómagyar kori jelentések meghatározásakor számolnunk kell azonban azzal is, hogy a földrajzi köznevek a mai nyelvállapothoz hasonlóan a régiségben is sokféle — vidékenként eltérő — szemantikai tartalommal bírtak, s szem előtt kell tartanunk továbbá, hogy egy-egy földrajzi köznév nem vizsgálható a szóréteg többi elemétől függetlenül. Abaújban például a magasabb kiemelkedésekre a *hegy* lexéma használata a tipikus (vö. pl. +1264/1324: *montis Fekethehygh*, *montis Kanyahegy*, Gy. 1: 71; 1255: *mons dictus Hygyshygh*, Gy. 1: 98; 1270/1272: *montem Huzevheg*, Gy. 1: 82; 1332: *monte Kurthwelusheygh*, Gy. 1: 91),⁶ a *bérc* és a *halom* pedig inkább az alacsonyabbak megjelölésére jellemző (1280: *in monticulo vulg. Kuzberch vocato*, Gy. 1: 139; 1256: *ad monticulum Garaboshalm dictum*, Gy. 1: 125; +1264/1324: *ad 2 colles vulgariter Holum vocatos*, Gy. 1: 71). Kolozs vármegye területén ezzel szemben a *bérc* lexéma gyakoribb a nagyobb hegyek megnevezésére (vö. pl. 1326: *mons Bareberch*, Gy. 3: 343; 1326: *montem Meneserdeyberch*, Gy. 3: 380; 1326: *montem Elus berch*, Gy. 3: 379; 1326: *in monte Podriaybirch*, Gy. 3: 341),⁷ a *hegy* és a *halom* pedig általánosan jelöli meg a különböző méretű kiemelkedéseket (vö. +1314: *in uno monte alto Warhegh*, Gy. 3: 374; 1329: *ad collem Kereztushege*, Gy. 3: 345; 1315/1418: *sub monte Bedehalma*, Gy. 3: 375; 1329: *collem Hegesholm*, Gy. 3: 345).

A jelzős szintagmából létrejött helyneveinkben a jelzőként álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából ugyancsak következtetni lehet a főtagként álló szó jelentésére (vö. HOFFMANN 2003b: 667). A *hegy* csúcsos alakjára utalhat a *hegyes* (1321/1338>XIX.: *Hyges Werk*, Gy. 4: 62) és az *éles* (1299/1369/1571: *Elesberch*, Gy. 2: 102, 159), a *nyerges* pedig (1227: *Nerges berch*, Gy. 4: 249; 1262: *Nergesberch*, Gy. 3: 150, 199) bizonyára a hegyen lévő nyeregyszerű bemélyedésre. A *hegy* viszonylagos méretét jelzi a *nagy* (1318: *Nog berch*,

⁵ Érdekes adalékokkal szolgálhat továbbá — persze csak közvetve — a *bérc* jelentéséhez az MKLSz. *collis* szócikke, mely a szó elsődleges 'parvus mons, tumulus; domb, halom' jelentésén túl annak 'iugum, cacumen; csúcs, bérc' értelmezését is közli.

⁶ A *Fekete-hegy* név egy 563 méteres, kiemelkedést jelöl, a *Kánya-hegy* 237 méter magas (vö. KOVÁTS 2000: 78). A *Hegyes-hegy*-et GYÖRFFY a Tornai mészkőhegység legmagasabb pontjaként említi, a *Körtvélyes-hegy* pedig a Gard erdő vonulatának legmagasabb része (Gy. 1: 40).

⁷ GYÖRFFY a *Bodró-bérc*-et és az *Éles-bérc*-et a vízválasztó határ hegyei között említi (Gy. 3: 325), az utóbbi név a mai Sós-hegyet jelölte (576 m).

Gy. 2: 61), *kis* (1280>1358: *Kyusberk* [ɔ: -berch], KMHsz. 1.; 1377: *Kysbercz*, KNEZSA 1943–44/2001: 188) jelző. A kiemelkedések határvonal jelölésére, illetve határvédelemre is alkalmasak: *kapus* (1299/1300: *Kapus Byrch*, Gy. 3: 344), *gyepűs* (1344: *Gepusberche*, Gy. 3: 361) előtagjuk bizonyára erre utal. A hegyet borító talaj lehetett *agyagos* (1227: *Ogogvs berch*, Gy. 4: 249; [+1287/XIV.]: *Agyagus bercz*, Gy. 4: 79), illetve *köves* (1270: *Kwesberch*, Gy. 3: 513; 1327: *Kwesberch* ~ *Kuesberch*, Gy. 4: 302). Sziklás, köves vidéken természetesen ritkás a hegyet borító növényzet is, talán erre vonatkozhat a *gyérfa* (1332: *Gerfaberberch*, Gy. 3: 326, 381) előtag. Jóval jellegzetesebb azonban az, hogy a kiemelkedést a legkülönbébb fák-ból álló erdő, illetve sűrű bozót borítja: *jávör* (1282: *Jawrberch*, ÁÚO. 12: 364, 365), *cseresz-nyés* (1332: *Cheresnesberch*, Gy. 3: 326, 380), *nyíres* (1329: *Niresbeerc*, Gy. 2: 44, 82; 1316: *Nyrberch*, AO. 1: 397, 398), *somos* (1334: *berch Sumus*, Gy. 2: 461, 521; 1334: *Somusberche*, Gy. 2: 521), *száldob* 'hársfa' (TESz.; 1315/1418: *Zalddoberch*, Gy. 3: 375), *szilfa* (1256: *Zylfabercy*, Gy. 3: 42, 108). Jellemezhető a kiemelkedés azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *nyulas* (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238), *ölyves* (1314: *Wluesberch*, Gy. 2: 461, 517).

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy noha ezek a jelzők nemcsak az adott kiemelkedést mint helyet jellemzik, hanem az utótagjukul álló szónak a jelentéstartalmát is segítenek megvilágítani, disztinktív jegyként — amint erre a *patak* földrajzi köznévvvel végzett hasonló jellegű vizsgálatai kapcsán HOFFMANN ISTVÁN is figyelmeztet — nem használhatók, minthogy ugyanezek a jelzők kapcsolódhatnak más 'hegy' jelentésű lexémákhoz is. Ebből az következik, hogy egy ilyen típusú (jelentéstani) probléma bemutatásakor célszerű az egész szómező, elsősorban persze a szinonimák és heteronimák vizsgálatát elvégezni (lásd ehhez még HOFFMANN 2003b: 667), azaz jelen esetben a térszínformanevekben előforduló valamennyi földrajzi köznév hasonló jellegű elemzését megadni. Úgy gondolom azonban, hogy mivel a hiperonimák, esetünkben a 'völgy'-et jelentő földrajzi köznevek hasonló tárgyalása szétfeszítené e dolgozat kereteit, eltekintek a vizsgálatuktól, hiszen talán a leggyakrabban használt, legnagyobb számban adatolható hegyrajzi köznevek ilyenfajta átfogó vizsgálata után is lehetőségem nyílik valamiféle, az általánosítás irányába mutató következtetés levonására. E kérdéskörhöz ezért a továbbiakban még visszatérek.

A *bérc* nemcsak jelzős szerkezetekben szerepel az oklevelek szövegében, hanem gyakran áll önmagában is. Azt, hogy ilyen esetekben mikor értelmezhetjük tulajdonnévként, és mikor közszóként, általában nem könnyű, egyes esetekben pedig lehetetlen eldönteni. Bizonyosan a *bérc* tulajdonnévi használatát láthatjuk azonban az alábbi névelőfordulásokban: 1228: *ad racidem montis, Qui dicitur Zucule et ibi asc. In montem et vadit per summitatem montis, que! dicitur berch usque ad Argenti fodinam* (Gy. 1: 433), amelyben a szöveggörnyezet inkább tulajdonnévi megjelölésre utal, valamint 1270/1369: *ad 1 fenetum Berch vulg. dictum*

(Gy. 1: 76), ahol a tulajdonnévi érték mellett az szól, hogy *fenetum* 'rét, kaszáló' megnevezéseként említik a *bérc*-et.⁸

A *bérc* gyakran áll az oklevelekben a korábban már említett latin nyelvű helyfajtajelölő szavak helyén: [+1287/XIV.]: ad 1 *Bercz* Agyagus bercz dictum (Gy. 4: 79), 1332: ad qd. *Berch* Gerfaberberch (Gy. 3: 381), 1329: in latere 1 *beerch* Kysakazto beerchy (Gy. 3: 374). Ezekben a szerkezetekben a név mintegy magyarázó szerkezetként követi a *bérc* lexémát, amely kétségtávolan közszói értékben áll. A *bérc* ugyanakkor ritkán olyan esetekben is szerepel az oklevelekben efféle használatban, amikor utána olyan hegynév áll, amelyben más hegyrajzi köznév található utótagként: 1295: in qd. *berch* Seleumal dicto (Gy. 3: 70), 1281: ad qd. *Berch* Slovykkeve (Gy. 3: 188), ami a *bérc* jelentésének általánossá válásával is magyarázható. Az oklevelek szövegezői gyakran használták emellett visszautaló elemként is a *bérc*-et valamely ugyanilyen névrészt tartalmazó hegynévre vonatkozóan: 1227: ascendit ad 1 montem versus Lapsd, que in hungarico Nerges berch nominatur et per eundem *berch* vicinatur terrae Lapsd (Gy. 4: 249). De feltűnik közszóként olyan esetekben is, amikor az oklevélben nincs tulajdonnévi megfelelése: 1301/1373: ad 1 *berch*... versus partem Occidens ... sub ipso *berch* (Gy. 4: 287), 1341/1347: in eodem *Berch* (Gy. 3: 124), 1341/1347: in latere 1 *Berch* transit ipsum *Berch* caditque ad solarem vallem alterius *Berch* (Gy. 3: 125). Ez a jelenség az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható.⁹

Gyakran kapcsolódik hegyrajzi köznév már meglévő hegységekhez is másodlagosan. Ebben a szerkezeti változásban jó néhány kiemelkedést jelentő lexéma részt vesz: a *hegy* (pl. *Bugyihó* > *Bugyihó hegye*), a *halom* (pl. *Garabos* > *Garabos-halom*), a *mál* (pl. *Lendece* > *Lendece mál*) vagy éppen a *kő* (pl. *Milic* > *Milic-kő*). A *bérc* ebből a szempontból nemigen tűnik ki gyakoriságát tekintve: a többi földrajzi köznévhez közel hasonló arányban hoz létre ily módon másodlagos névformákat. A *bérc*-cel való kiegészülés olykor belső keletkezésű névalakot is érint: a *Magas-hegy bérce*¹⁰ vagy a *Somos-mál-bérc* neveknek éppen a lexikális szerkezete igazolja az utólagos kiegészülést. Lényegesen gyakoribb azonban a kiegészülési változás az elsődleges jövevénynevek esetében: a *Brizó bérce*, *Dolna bérce*, *Ladica-bérc*, *Zalatna bérce* nevek esetében bizonyára ezzel az alakulásmóddal számolhatunk.

A szó korai ómagyar kori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. Az erdélyi megyékben különösen gyakori a *bérc* használata: itt mintegy 80 adata szerepel (Kolozs, Fehér, Doboka vármegyékben 20 fölötti a *bérc*-ek száma). Magyarország többi részén kis

⁸ Vö. *Történeti elemzés* című fejezet 2.3. alfejezete.

⁹ Az ómagyar kori hegységekben 'földfelszíni kiemelkedés' értelemben használt további szavak esetében is találhatunk példákat hasonló közszói említésekre, a *bérc* előfordulásainál azonban lényegesen kisebb számban. Ezek felsorakoztatására az érintett földrajzi köznevek leírásakor térek ki.

¹⁰ Noha a *bérc*-nek csak a XIX. századból adatolható a 'kiemelkedés orma' jelentése, a *Magas-hegy bérce* név kapcsán talán mégis számolhatunk azzal, hogy 'Magas-hegy orma' értelmű is lehet.

híján 250 *bérc* előfordulásra bukkantam, s ezen adatok túlnyomó része az északon fekvő, egymással szomszédos vármegyéből való (Gömör, Nógrád, Liptó, Hont, Borsod, Abaúj, Heves vármegyékben 20–30 közé tehető a számuk), ami azt jelzi, hogy elsősorban a felvidéki megyékben lehetett domináns névalkotó köznév. Ugyanakkor — amint arra már korábban is utaltam — az említett vidékeken (különösen az északi területen) a gyakori *Bérc* előfordulások mögött nagy számban közsői említések is húzódnak, amennyiben azonban e nyelvi formák a helyi névhasználatot tükrözik, ez a köznév szóföldrajzi megoszlását csak kis mértékben érinti, hiszen a szóföldrajz szempontjából lényegtelen az okleveles adat tulajdonnévi vagy köznévi értéke. Valószínűbbnek tarthatjuk azonban, hogy a számos közsői említésű *bérc* mögött az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását kell gyanítanunk. Lehetséges egyrészt, hogy az oklevelek köznévi *bérc*-ei a lejegyző anyanyelvjárását tükrözik, de azzal is számolnunk kell, hogy a *bérc* a korai ómagyar kor időszakában „oklevélszó”-ként funkcionálhatott, azaz használata mögött valamiféle normatörekvés nyilvánulhat meg. Ez esetben pedig az ilyen adatok területi vonatkozásai természetesen csak megszorításokkal vehetők figyelembe. Minthogy azonban annak eldöntése, hogy az adott okleveles említések mögött milyen motiváció húzódik meg, ma már nem lehetséges, érdemes nagyon körültekintően közelítenünk a problémához.

Amennyiben a *bérc* szóföldrajzi megoszlását a többi hegyrajzi köznév területi vonatkozásaival össze kívánjuk vetni, érdemes eltekintenünk a tömegesen előforduló közsői említésektől. Csupán a bizonyosan tulajdonnév részeként funkcionáló *bérc* előfordulásait figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy különösen az erdélyi területeken domináns, itt több mint 40 adata van: leginkább Kolozs (18), Doboka (14) és Fehér vármegyékben (9) tűnik meghatározónak. Magyarország többi részéből mintegy 60 névalkotó *bérc* maradt fenn, a közsői adatok figyelmen kívül hagyásával tehát igen jelentősen módosult a szó területi megoszlásáról alkotott kép, a tulajdonnévi adatok ugyanakkor változatlanul szinte kivétel nélkül a felvidéki területekre lokalizálhatók: jobbra Gömör (9), Nógrád (7), Heves (7), Abaúj (6), Zólyom (5), Borsod (5) és Liptó vármegye (3) területére (vö. 1. térkép).

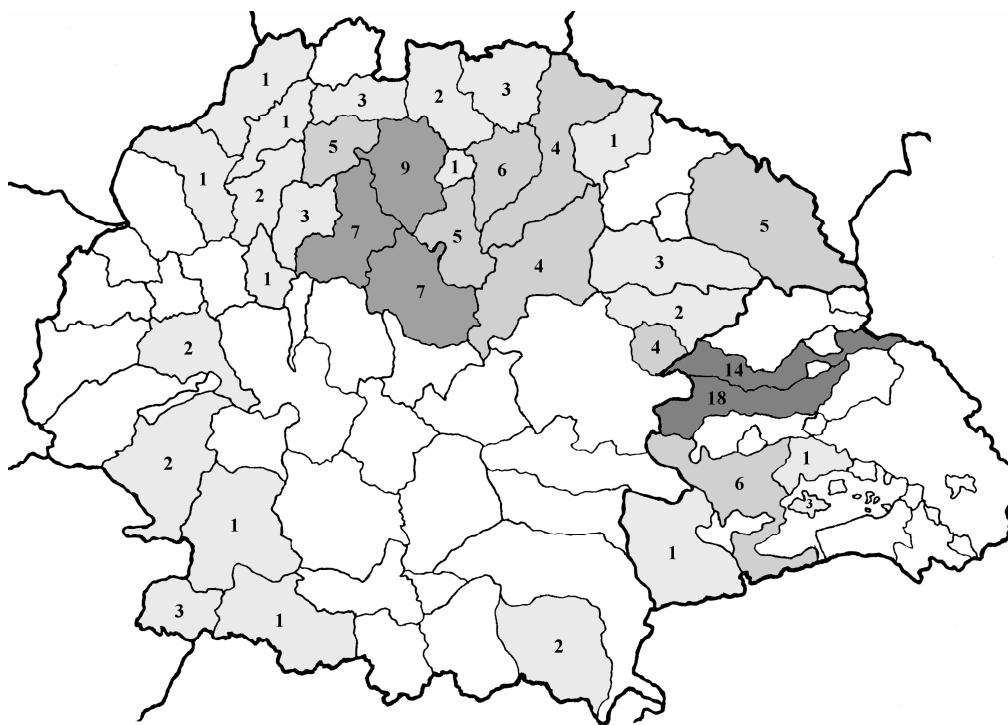
Mint láttuk, a szó etimológiájával foglalkozó szakmunkák a *bérc* esetében déli szláv átadó nyelvet feltételeznek, s így joggal várhatnánk, hogy már a korai időkből szép számban maradtak fenn adatai a szónak a déli területekről való oklevelekben. A déli vármegyékben azonban a *bérc* lexémának csupán Pozsegából van három, Krassóból két, Baranyából egy (nagy valószínűség szerint nem tulajdonnévi) említése. Ezzel szemben ugyanakkor — mint láttuk — feltűnően nagy számban adatolható a szó Erdélyben, valamint az északi vármegyékben. Ez pusztán a déli területek levéltárainak a török időkben való megsemmisülésével nemigen magyarázható, hiszen igencsak szembetűnő, hogy az itt adatolható kisszámú hegynévi állomány-

ban más hegyrajzi köznév: legnagyobbbrészt a *halom*, ritkábban a *hegy* lexéma viszont szerepel névalkotó elemként (Pozsega: 1 *hegy*, Valkó: 1 *halom*, 1 *fő*, Szerém: 1 *hegy*, Keve: 4 *halom*, Krassó: 1 *halom*, 1 *hegy*, Baranya: 3 *hegy*, 2 *halom*, 2 *mál*, 1 *havas*, 1 *ség*, Bács: 2 *halom*, 1 *hegy*, Temes: 1 *halom*, 1 *havas*). Ez pedig azt mutatja, hogy jelentése alapján nem lehet kizárni a használatát olyan jórészt síkvidéki területeken sem, mint amilyen például Bács, Keve vagy Krassó, hiszen például a *hegy* itt is előfordul. Ha azonban a jelentése alapján itt kizárható is lenne elvileg a *bérc* megjelenése, Baranya területéről pusztán természetföldrajzi okokból nagyobb számban várnánk *bérc*-eket a hasonló felszínű (hegyes, dombos és mellette folyóvölgyes sík) Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj vármegyék névanyagának megfelelően. Különösen szembetűnő e vidéken a *bérc*-ek hiánya akkor, ha a szót déli szláv eredetűnek mondjuk, s figyelembe vesszük azt is, hogy a déli szláv átvétel leginkább a Dél-Dunántúlon képzelhető el, hiszen a többi részen tulajdonképpen nincs olyan hegyvidéki terület, ami lehetővé tette volna a szó átvételét és elterjedését. A mai helynévanyag ugyancsak kevésbé tanúskodik a déli szláv átvétel mellett, hiszen Baranya megye földrajzi nevei között csupán egyetlen *Bérc*-ről van tudomásunk, sőt névelemként sincs több, azaz a szó ezen a vidéken valójában hiányzik a nevekből (BMFN.). Somogyban egy sincs (SMFN.), Zalában kettőt említene, de az egyik egy XIX. századból való kataszteri térképen szereplő „hivatalos” név (ZMFN.). Ezzel szemben ma is szép számban találkozunk *bérc*-ekkel a Zemplénben (KOVÁTS 2000, BALASSA–KOVÁTS 1997), valamint Heves megyében (HMFN. IV.).

A *bérc*-cel kapcsolatban több vitás kérdés is felmerült, ezekről összegzésképpen az alábbiakat látom célszerűnek kiemelni. A szakirodalom szerint a *bérc* szó valamelyik déli szláv (leginkább a szerb-horvát) nyelvből került át a magyarba, ezt azonban a lexéma szóföldrajzi megoszlása kevésbé támogatja, sőt a déli vármegyékben adatolható hegynevek földrajzi köznévi részeinek vizsgálati eredményei ezt inkább cáfolni látszanak. S minthogy a szó különböző szláv nyelvi megfelelői szinte teljesen azonosak, a hangtani szempontú közelítés ugyancsak nem vihet közelebb az átadó nyelv meghatározásához. Azt gondolom tehát, hogy ebben a kérdésben talán célszerűbbnek tűnik tartózkodni az egyértelmű állásfoglalástól. Nem lehet segítségünkre a szó első adatainak a vizsgálata sem, hiszen a *bérc* az oklevelek tanúsága szerint a XIII. század első felében már a magyar nyelvterület nagy részén használatban volt. Nagyfokú elterjedtsége azt mutatja, hogy átvételére már lényegesen korábban sor kerülhetett. A *bérc* lexéma bizonyára közszóként került be a magyar nyelvbe ’hegy, hegycsúcs’ jelentésben. Elterjedésével párhuzamosan a jelentése fokozatosan általánosabbá válhatott: alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták, egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁVAL (2001b: 26–7), aki a régiségben ’hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat’ általánosabb jelentést tulajdonít a szónak. A XIII. század második felében a legáltalánosabban

használt hegyrajzi köznevünk volt, amint ezt az oklevelekben való igen nagy számú — közsói és tulajdonnévi vagy annak részeként való — előfordulása mutatja.

Szót kell még ejtenünk a *bérc* lexéma nyelvjárási *börc* alakjáról, amely vélhetően labiali-
zációval jött létre. Ezt a variánst azonban LŐRINCZE LAJOS nem csupán alakváltozatnak tekin-
ti, hanem önálló szónak. Kutatásai szerint ugyanis a *bérc* és a *börc* között mind elterjedésé-
ben, mind jelentésében olyan nagyfokú a különbség, hogy az a *börc* önálló lexéma voltát
igazolja. A *bérc* több mint fél évezreddel korábbról adatolható társánál: a *börc*-re ugyanis az
első adat csak 1734-ből maradt ránk (vö. ehhez KNIEZSA 1955: 596, TESz., EWUng.). Vizsgá-
latai szerint a *börc* kizárólag a Dunántúlon ismert, és általában nem hegyet, hanem egyenetlen
felületű (göröngyös, tüskés, bokros, köves, sziklás) kisebb földfelszíni kiemelkedést jelöl
(LŐRINCZE 1946: 22–4). E formának a tárgyalását azonban — feltűnően kései megjelenése
miatt — anyagom ómagyar kori jellege miatt mellőzöm.

1. térkép. A *bérc* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében
a korai ómagyar korban.

2.2. Hegy

Hegy szavunk eredetével kapcsolatban is sokféle elképzelés merült fel. VÁMBÉRY ÁRMIN a
XIX. század második felében még török jövevényszónak tartja (1870: 151). A CZUCZOR-
FOGARASI-szótárban sínai, német, angol, svéd és dán alakokkal rokonítja. Noha BUDENZ
JÓZSEF munkáiban (1867: 399, MUSz. 96) már a XIX. század végén megjelenik az az elkép-
zelés, mely szerint a szó finnugor eredetű, a földrajzi köznévvvel foglalkozó későbbi szakmun-
kákban ez a származtatás még sokáig nem talál követőkre. A XX. század első felében ugyanis
az e szó etimológiáját is érintő kutatók tartózkodnak az egyértelmű állásfoglalástól: HALÁSZ

IGNÁC (1903: 146), WICHMANN GYÖRGY (1908: 267) és BÁRCZI GÉZA (SzófSz. és 1951: 53) egyaránt közli a szó lehetséges finnugor származtatását, de azzal a megjegyzéssel, hogy ez az etimológia kétes, inkább csak afféle szubjektív kombinálás, MELICH pedig egyenesen elutasítja BUDENZ eredeztetését, és ismeretlen eredetűnek minősíti a lexémát (1915–17: 337). A század második felében azonban egyre többen szállnak síkra a *hegy* szavunk ősi örökség volta mellett. Vitathatónak csupán azt tartják, hogy finnugor eredetűnek tekinthetjük-e: lehetséges ugyanis — noha ez az eredeztetés jelentéstanilag bizonytalanabb —, hogy már az uráli alanyelvi szókészletnek is tagja volt (lásd ehhez N. SEBESTYÉN 1946: 17, RÉDEI 1967: 169, TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.).

A TESz. és az EWUng. a szó első adatát a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: [h]armuhig. Korábról csupán latin formában adatolható olyan hegynév, amelynek magyar megfelelője esetleg tartalmazhatja a *hegy* lexémát: ám az 1002/+1001/[XII.]-es oklevélben szereplő *in monte supra Pannoniam* forma (Gy. 2: 564, 626–9) itáliai egyházi névadási mintákat tükröz (Gy. 2: 630). Az ilyen és hasonló latin formák a latin és a magyar földrajzi köznevek sokrétű és távolról sem egyértelmű megfeleltetései miatt egy-egy magyar szó, jelen esetben a *hegy* történetének vizsgálatában még áttételesen sem nagyon használhatók fel. A DHA., amely az 1131 előttről való összes fennmaradt oklevelünket közli, hiteles oklevélből csupán egyetlen helyről, két egymás mellett előforduló névből adatolja a *hegy*-et: 1093–1095: *Keurisig... Vgmogos* (DHA. 301), ám ezek is kétes adatok, csak a későbbi átiratok alapján azonosíthatjuk bennük a *hegy* lexémát (lásd ugyanott a lábjegyzetben).¹¹ A XI. századból még lásd: 1092: *Zakathegh* (DHA. 282). Az oklevelekben szegény 1100-as évekből természetszerűen még meglehetősen kevés *hegy*-ről van tudomásunk (de lásd például: 1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410; 1193: *Hygyshyg*, Gy. 2: 208, 236; 1193: *Kaminat hyg*, FNESz. *Vaskomját*), az 1200-as évektől azonban — a fennmaradt oklevelek számának növekedésével egyenes arányban — ugrásszerűen megnő a számuk.

A szó az ómagyar korban az egész magyar nyelvterületen önmagában és származékaiban egyaránt gyakran szerepel mind zártabb magánhangzós *higy*, mind pedig nyíltabb *hëgy* alak-

¹¹ Az 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat 1223-ban újította meg II. Endre, s erről két egykorú másolat maradt ránk. Ezek egyikében a *Keurisig* alak helyett *Keurishig* szerepel, az *Vgmogos* adatot azonban egyikben sem javították. A szókezdő *h* hiányából kiindulva ZELLIGER ERZSÉBET a *Hegymagas*-t népetimológiai ártértelemezés eredményének véli, a 'hegytetőn lévő pogány áldozóhely' értelmű korábbi **Igymagas*-ból a Sopron környéki *Igykő* > *Hegykő* név változásához hasonlóan (1991c), amelynek eredeti jelentését a német *Heiligenstein* 'szent kő' alak is örzi (vö. FNESz.). **Igymagas*-ra viszont efféle bizonyíték nincs, ezért KISS LAJOS a másutt is előforduló *Hegymagas* nevet a *hegy* és a *magas* 'tető' jelöletlen birtokos jelzős összetételének tartja (1995: 21). A *Körös-hegy* alakulását illetően szintén eltérő állásponton vannak. ZELLIGER szerint ugyanis a *kőr*is fanév -gy képzős származékából a népetimológia formált összetételt (1991c: 80). Nem minden képző kapcsolható azonban össze tetszőlegesen bármely tövel, s minthogy sehol máshol nem adatolható **Körös*igy ~ *Körös*egy-féle földrajzi név, KISS LAJOS a *körös* fanév és a *hegy* földrajzi köznév összetételeként 'kőrishákkal benőtt magaslat' értelemben magyarázza a nevet (1995: 21–2).

ban. A kétféle írásmódú alakok aránya közel azonos. A kétféle írásforma mögött — különösen a kései említések esetében — azonban nem feltétlenül kell kiejtésbeli különbséget is látnunk, hiszen éppen a korban zajlik az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válás, azaz a XI–XIII. század az ingadozás ideje, s bár a jelenség több-kevesebb intenzitással már korán az egész nyelvterületre kiterjedt, bizonyos nyelvjárásokban mégis tovább élt a zártabb ejtés. A kései $i \sim y$ -s adatokban azonban valószínűleg már csak a hagyományos helyesírás megnyilvánulását láthatjuk, a kiejtett hang gyakrabban az $\ddot{e}$ lehetett (vö. BÁRCZI 1967a: 148–9, BENKŐ 1980: 90, 92, 93, 101).

Pusztán hangtani jegyek alapján nem állapítható meg, hogy a lexéma a finnugor vagy az uráli korra vezethető-e vissza. A hangtani fejlődéséről vallott elképzelések ugyanakkor a két etimológia esetében meglehetősen közel állnak egymáshoz. Finnugor származtatás esetén a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztetett finnugor alapalak **kaća* lehetett, azaz a szóbelseji magánhangzó veláris volt, s a rákövetkező palatális mássalhangzó hatására palatalizálódhatott feltehetőleg alsó nyelvállású magánhangzóvá (e -vé). A palatalizáció az ősmagyar korban, a $*k > \chi (> h)$ spirantizáció lezajlása után mehetett végbe. A szónak az uráli **kađa* alakkal való egyeztetése esetén hasonló alakulásmóddal számolhatunk: a magyar e bizonyára a szóbelseji uráli palatális $*\acute{d}$ hatásával magyarázható (vö. RÉDEI 1967: 169, TESz., EWUng., TÓTH V. 2001a: 72).

A rokon nyelvi megfelelők vitatott volta miatt a szó alapnyelvi jelentésének a meghatározása is bizonytalan. Amennyiben finnugor eredetűnek tekintjük, elsődleges jelentése 'csúcs, valaminek a csúcsa' lehetett, s ebből — hasonló szláv nyelvi változás analógiájával is alátámasztva — vö. összsl. **vŕchъ* 'csúcs, halom, magasabban lévő tető' > cseh *vrch*, szlk. *vrch* 'halom, hegy' — jelentésfejlődéssel magyarázható a 'hegy, dombnál magasabb földfelszíni kiemelkedés' jelentés. Urali származtatása esetén azonban a folyamat fordítottját kell feltételeznünk: az alapnyelvi 'hegy' jelentésből alakulhatott másodlagosan a 'valaminek a csúcsa' jelentés (TESz., EWUng.).

A középkori szótáraink, szójegyzékeink (például BesztSzj., MurmLex.) sok esetben csak az általánosabb 'kiemelkedés' jelentését tüntetik fel a szónak, amikor a latin *mons* vagy a német *Berg* szavakkal határozzák meg az értelmét. Más munkák (például Pesti: Nomenclat., Verancsics: Dictionarium) megadják a *hegy* 'csúcs' jelentését is, melyet a leggyakrabban a latin *acies*, *apex*, *cuspis*, *fastigium*, *mucro*, *vertex*, valamint a német *Spitz* kifejezésekkel értelmeznek. (Mindezt lásd: RMGL.) A XVII. században SZENCZI MOLNÁR ALBERT, majd az ő nyomán PÁPAI PÁRIZ FERENC is, csupán a 'kiemelkedés' (*mons*, *ein Berg*) meghatározását közli a szónak.

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *hegy*-et 'valamely térség, síkság színe fölött nagyon fölemelkedett föld- vagy kő- vagy ezekből vegyes tömeg, mely magasabb a dombnál, halomnál, s a völgynek ellentéte' elsődleges jelentéssel határozza meg. Az ÉrtSz. szerint a *hegy* 'dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb lejtőjű földfelszíni kiemelkedés, melynek anyaga többnyire kőzet'. E definíciók szerint tehát a *hegy* elsősorban a mérete és az anyaga, valamint az alakja alapján határozható meg. HEFTY szerint azonban ez a lexéma kiemelkedéseink legáltalánosabb megnevezéseként szolgál, jelentése ennek révén igen tág, hiszen „a szegedi ember a 8–10 méteres dombokat ép úgy »hőgy«-nek tiszteli, mint a székely 1200–1600 méteres tetőit. A Tiszántúlon s másutt a *szőlőhegyeket* nevezik *hegynek*,¹² míg a többinek *hát*, *halom*, *domb* a neve” (1911: 210).¹³

Azt, hogy e jelentésbeli relativitás és az ebből adódó sokszínűség az ómagyar korra is érvényes lehet, erősítheti a *hegy*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések sokfélesége is: *mons* 'hegy' (1298/1390: ad *montem* Borsowhyg vocatum, Gy. 1: 785), *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1264/1393/1466: ante eundem *monticulum* Kapolnahgh, Gy. 4: 190, 202), *collis* 'domb' (1329: ad *collem* Kereztushege, Gy. 3: 345), *promontorium* 'domb, kis hegy' (1339/1350>1520: *promontoria* [K]wchalamala et Myndzenthhegye, Gy. 4: 571, 575), hiszen ezek valóban azt mutatják, hogy a *hegy* földrajzi köznév különböző méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt szerepelhetett, noha az előfordulási gyakoriságukban akadnak különbségek. Többnyire ugyanis a *hegy*-eket a *mons* lexémával értelmezték, s ez, valamint a *hegy* lexémának főként magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében való adatoltsága, mégis azt igazolja, hogy a szó 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésben volt általánosan elterjedt az ómagyar korban.

Igen szép számban szerepel a *hegy* lexéma kétrészes nevek utótagjaként, s mint a korábbiakban már utaltam rá, a jelzős szerkezetekből alakult hegynevek előtagjának szemantikai tartalma is hozzásegíthet esetleg bennünket a szó jelentésének pontosabb meghatározásához. Hosszan elnyúló hegyet jelölhet a *hosszú* jelző (1270/1272: *Huzevheg*, Gy. 1: 82), a *nagy* előtag pedig a kiemelkedés magasságára utal (1212/1397/1405: *Naghhegh*, Gy. 1: 329). Olykor több hegy is emelkedik egymás közelében, s ezek összefoglaló megnevezésére is van példa: a *három* (1055: *Harmuhig*, Gy. 2: 323, 432; 1291: *Harumheg*, Gy. 2: 460, 543) számnévi és az *iker* (1249: *Ykerheg*, Gy. 2: 208, 303) melléknévi jelző nyilvánvalóan ilyen értelemben áll. A

¹² Tájnnyelvi jelentései között ma is megvan a 'szőlőhegy', emellett használják még a speciálisabb 'vizenyős, mocsaras területből kiemelkedő kisebb domb, halom' jelentésben is, sőt más helyfajta megjelölésére is: 'irtáson levő szántóföld', 'sekély vízzel borított zátony, amelyen fennakad a csónak', 'vízfolyás vége', illetve 'község hegyi része' (NEMES 2005b: 88–9).

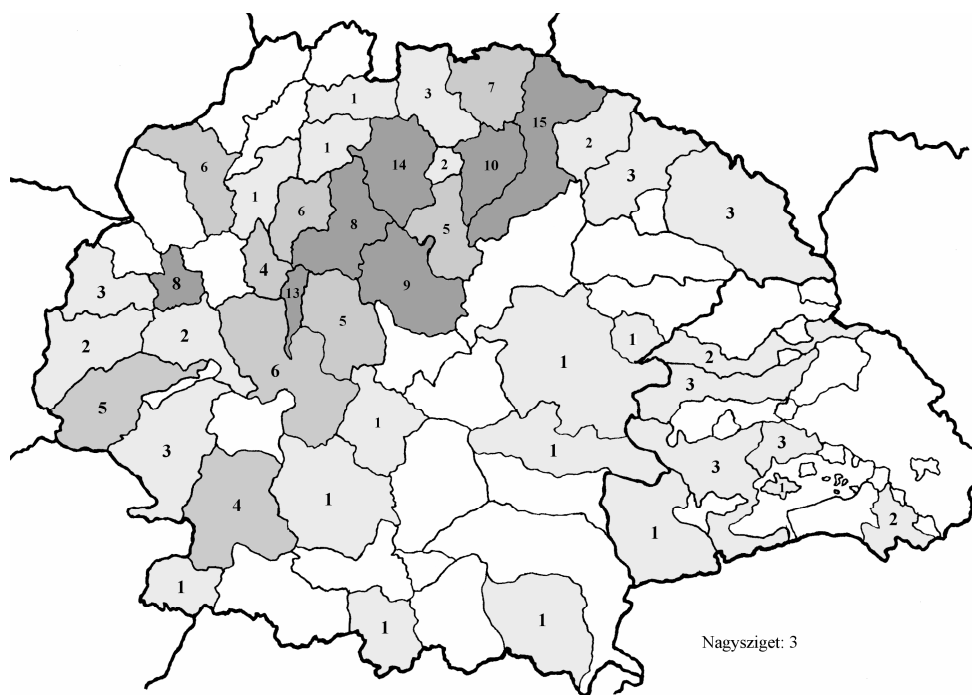
¹³ A hegyrajzi köznevek jelentésének viszonylagosságához lásd *A hegynév fogalma* című alfejezet 1.3. pontjában írottakat.

kiemelkedés csúcsos alakjára utal a *hegyes* (1255: *Hygysgy*, Gy. 1: 40, 98), hőmérsékleti viszonyaira a *meleg* (1331/1347: *Meleekhegh*, Gy. 2: 461, 483, 526) előtag. A hegy anyaga lehet *homok* (1280: *Homocheh*, Gy. 4: 321; 1300: *Humukheg*, Gy. 2: 323, 422), jellemzőbb azonban a *kő* (1250: *Kuhyg*, Gy. 4: 258; 1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410; 1295: *Kuesheg*, Gy. 4: 261). Amennyiben köves a talaj, a hegyet csupán gyér növényzet borítja, ilyen kiemelkedések nevében szerepelhet a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* melléknév (1295/1315: *Zarheg*, Gy. 2: 461, 530, 144; 1321: *Zarhyg*, Gy. 1: 153). A *fekete* előtagú nevekben (+1264/1324: *Fekethehygh*, Gy. 1: 71; 1363: *Feketeheg*, Gy. 3: 470, 477) közvetve szintén a kiemelkedés növényzetére történik utalás: a névadás korában a hegyeket fekete erdő, azaz nagyon sűrű őserdő borította, s ezért távolról feketének látszottak (vö. FNESz.). Közvetlenül utalnak a hegyet borító jellegzetes növényzetre a *bodzás* (1248/1326: *Bozyasheg*, Gy. 1: 767, 768), *szőlős* (1260: *Sceleushyg*, Gy. 3: 205), *körtvélyes* (1332: *Korthweleshygh* ~ *Kurthwelusheygh*, Gy. 1: 40, 91, 94), *mogyorós* (1212/1273/1328: *Monorosheg*, Gy. 4: 679), *borsó* (1298/1390: *Borsowhyg*, Gy. 1: 785), *jávör* (1291: *Jaurheg*, Gy. 2: 460, 543) melléknévi vagy főnévi jelzők. A hegyen ugyanakkor *sértés*-ek makkoltatását, illetve ökrök legeltetését is végezhatték (+1258: *Sertesheg* ~ *Sertesheyg*, Gy. 3: 150, 241; 1287: *Wkurhigh*, FNESz. *Ökör-hegy*), vagy akár méhészkedést is folytathattak (1325/1380/1470: *Mehheg*, Gy. 4: 585, 660). A kiemelkedés védelmi funkcióját bizonyítja az *őr* (1262: *Heurhegh*, Gy. 3: 150, 200; 1279/1312: *Ewrheg*, Gy. 1: 737, 769; 1304/1335//1376: *Ewrhegh*, Gy. 3: 42, 144; 1332/1334: *Ewrhegh*, Gy. 4: 286), valamint a *les* (1269: *Leshyg*, OklSz.) előtag. A jelzők alapján lényegében hasonló képet alkothatunk a *hegy*-ekről, mint a *bérc*-ekről: előtagjaikból kiindulva ezek ugyanolyan sajátosságokkal jellemezhető kiemelkedések jelölésére szolgáltak. Olykor arra is akad példa, hogy ugyanannak a hegynek a megnevezésére — mintegy szinonimaként — a *bérc* és a *hegy* lexémát is felhasználták a névadók: 1232>1347: *Lasichaberch* (Gy. 2: 461, 515), 1323: *Ladychahyge* (Gy. 2: 461, 516).

Ahhoz, hogy a *hegy* ómagyar kori használatáról teljes képet alkothassunk, utalnunk kell arra, hogy a *bérc*-hez hasonlóan a *hegy* földrajzi köznév is viszonylag gyakran kapcsolódik már meglévő hegynevekhez: *Dió-mál* > *Dió-mál hegye*, *Vértés* > *Vértés hegye*, és hogy ez a folyamat a *hegy* esetében is elsősorban jövevényneveinket érinti: *Pilis-hegy*, *Ladica hegye*. A vizsgált korpusz adatai alapján ugyanakkor egyértelműen megállapítható, hogy — a *bérc*-hez képest igen jelentős eltérésként — a *hegy* szavunk nem szerepel az oklevelekben közzsóként a latin nyelvű minősítések helyén. Kérdéses az is, hogy a *hegy* földrajzi köznevet önmagában használták-e kiemelkedések megjelölésére: az adatok ugyanis, amelyek ilyen jellegű szerepét alátámaszthatnák, csupán latin formában adathozhatóak (1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627; 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1:

308). Emellett csupán a *Hegyes* helynév kapcsán merülhet fel annak a lehetősége, hogy benne a *hegy* lexéma -s képzős származékát (*hëgyes* 'ahol hegyek vannak') lássuk,¹⁴ ám jóval valószínűbb az, hogy e névforma alapszavául a *hegyes* (~ *hëgyës*) 'csúcsos' jelentésű melléknév szolgált, amely jelentésében elkülönült az alapszavától.

A szó területi megoszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a *hegy* földrajzi köznév használata a hegyekben gazdag Észak-Magyarországra koncentrálódik: Gömörben 14, Pilisben 13, Abaújban 10, Hevesben 9, Nógrádban 8, Hontban 6, Fejér vármegyében ugyancsak 6 említése található a korai ómagyar korból. A számadatokból kitűnik, hogy ezen a vidéken lényegesen több, csaknem kétszer annyi *hegy*-ről van tudomásunk, mint tulajdonnév-alkotó elemként funkcionáló *bérc*-ről. Az erdélyi hegyek nevében azonban meglehetősen ritkán szerepel ez a lexéma, s hasonlóan kis számban adathozható az ország déli területein is (vö. 2. térkép).

2. térkép. A *hegy* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

2.3. *Halom*

A *halom* földrajzi köznév eredetét kutató szakemberek szinte egyöntetűen azonos állásponton vannak: a *halom* szláv jövevényszó. Kivételt csupán VÁMBÉRY ÁRMİN, valamint HEFTY GYULA ANDOR korai vélekedése képez, VÁMBÉRY ugyanis török eredetűnek tekinti a szót (1870: 149), HEFTY pedig a szó finnugor származtatása mellett érvel, igaz, azt elismeri, hogy a *halom* korai elterjedésében bizonyára a megfelelő szláv szónak is szerepe volt (1911: 208). A szlavisztikával foglalkozó szakemberek azonban hamar rámutattak ezen etimológiák

¹⁴ HEFTY a *hegyes*-t önálló térszinformanévként veszi fel, melynek a jelentése teljesen azonos a *hegy* lexémáéval (1911: 210).

tarthatatlanságára. Munkáiban MELICH JÁNOS megkísérli az átvétel időpontjának, valamint az átadó nyelvnek a közelebbi meghatározását is: feltételezése szerint a szó már a honfoglalás előtt megvolt a magyarban (1925–29: 10), s az óoroszról kerülhetett át (i. m. 10–1, 1910b: 445). KНИЕЗSА — szláv hangtörténeti érvekre hivatkozva — valamivel óvatosabban foglal állást az átadó nyelv meghatározásának kérdésében (1955: 211), aminek köszönhetően az újabb etimológiai szakmunkák (TESz., EWUng.) már nem tartják valószínűnek az óorosz származtatást, helyette csupán annyit közölnek, hogy a szó egy közelebbről meg nem határozható szláv nyelvből került át a magyarba.

Az OklSz., valamint a TESz. és az EWUng. a szó legkorábbi adatait a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: *ad luazu holma, Serne holma* (vö. BÁRCZI 1951: 43, 57). Az első hiteles és eredeti nyelvemlékünkben tehát mindjárt két hegynévben is szerepel, sőt *-d* képzős formája is kétszer előfordul: *holmodi rea, gnir uuege holmodia rea* (BÁRCZI 1951: 37), ami — és a szó további nagyszámú adata — azt mutatja, hogy a *halom* ekkor már szerves része lehetett a magyar szókincsnek, azaz átvételére lényegesen korábban kerülhetett sor. A XI. századból arra is van adatunk, hogy a *halom* lexéma önmagában állva nevez meg egy kiemelkedést: [1077–95]>+1015/+1158/1403/Pp. Reg.: *ab Occ. Holm* (Gy. 3: 315), az azonban a szöveggörnyezet alapján nem dönthető el, hogy a *halom* itt közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést. Míg a XI. század második feléből, illetőleg a XII. századból — a csekély mértékű írábeliség okán — meglehetősen kis számban maradt fenn adata ([1077–95]>+1012/+1158/1403/Pp. Reg.: *Zaarholm*, Gy. 3: 306, 1177/1202–3/1337: *Hegesholmir*, Gy. 2: 131), az 1200-as, majd az 1300-as évek okleveleiben már gazdagon adathozható (1256: *Garaboshalm*, Gy. 1: 125; 1261/1271: *Apucholma*, Gy. 3: 67, 118; 1315/1418: *Bedehalma*, Gy. 3: 375).

A szó szláv eredetét bizonyítja, hogy csaknem valamennyi szláv nyelvben megtalálható, és a déli (bolgár: *хълм*, szerb: *hûm*, szlovén: *hólм*), a nyugati (cseh: *chlum*, szlovák: *chlm*, alsó- és felsőszorb: *cholm*, lengyel: *chelm*), valamint a keleti (ukrán: *холм*, orosz: *холм*) szláv nyelvekben egyaránt szinte teljesen azonos formában ismeretes (vö. MELICH 1910a: 15; TESz., ŠMILAUER: 1970: 82). Ezen formák mindegyike az összláv **chъlmъ* alakból magyarázható, melynek a magyar nyelvű szakirodalomban ’kis domb, halom’-ként adják meg az alapnyelvi jelentését (vö. pl. TESz.). A szó mai szláv nyelvekbeli jelentését pedig ŠMILAUER-nél olvashatjuk: ’Hügel (halom), Bergkuppe (hegycsúcs)’ (1970: 82).

A lexéma a korai ómagyar korban gyakran szerepel *holmu* alakban. A TESz. szerint amennyiben elfogadnánk MELICH feltételezését, mely a szót az óoroszról származtatja, fel kellene tennünk, hogy az óoroszban már a IX. században **cholmъ*-féle volt az összláv **chъlmъ* folytatása (azaz az *l* előtt már ekkor *o* volt), ami azonban a TESz. szerint nemigen

valószínű (KNIEZSA 1955: 211, TESz.).¹⁵ A *holmu* hangalak szóvégi *-u*-ja kapcsán ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bizonyosan nem a szláv *-ъ* megfelelője, hanem feltehetően analogikusan kapta meg az eredeti magyar szavakra jellemző tövéghangzót (vö. SÁROSI 1991: 176), MELICH szerint ugyanis az *-m*, valamint az *-alom* képzős szavak egykor *-mu*, illetve *-lmu* végűek voltak (vö. pl. *almu*), azaz az átvétel idején a magyarban *-lm* végű szó nem lévén, az átkerült **cholz > holm* forma analógiásan **holmu*-vá alakult (1910a: 15). Később a felső nyelvállású szóvégi magánhangzó eltűnt, s az Árpád-korban a szó már túlnyomórészt a szláv eredetihez közel álló *holm*, illetve ritkábban nyíltabb *halm* alakjában szerepel az oklevelekben: pl. 1217: *Geshelewhalm* (Gy. 4: 134, 159), 1264: *Holm* (Gy. 4: 428, 477), 1326: *Teremholm* (Gy. 1: 503). A szóvégi mássalhangzó-torlódást később bontóhang oldotta fel, ezt elsősorban az utána következő mássalhangzós kezdetű formánsok tették szükségessé (vö. SÁROSI 1991: 176). Erre a formára az általam vizsgált korpuszban viszonylag kevés és kései példa van, az első adat egy 1222-es oklevélben szerepel, ez az oklevél azonban hamisítvány (+1222/[XVII]: collem *Nagyhalom*, ÁÜO. 6: 412). Az első hiteles adatok a hangzótoldós alakra a XIII. század második feléből maradtak ránk: 1256/1284//1572: *Mogosholom* (Gy. 1: 675, KMHsz. 1.), 1288/1300: *Holum* (Gy. 3: 344). Ha még tovább követjük a szóbeljei magánhangzók hangtani módosulását, akkor azt láthatjuk, hogy az adatok tanúsága szerint az első szótagbeli *o* helyébe már viszonylag korán, a XIII. század első felében a nyíltabb *a* lépett, pl. 1217: *Geshelewhalm* (l. fentebb), [1371 u.]: *halum* (Gy. 3: 489), a második szótagban azonban — legalábbis ami a hangjelölést illeti — a XV. század közepéig megmarad a zártabb *u*: pl. 1416: *Hatarushalum* (OkI Sz.), 1460: *Fashalwmoldala* (OkI Sz.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ómagyar kor helyesírási gyakorlatában az *o*-s jelölés mögött *[a]*, az *u*-s jelölés mögött pedig *[o]* hangérték is húzódnak (BENKŐ 1980: 90, 91, 93).

A magyar szó elsődleges nyelvi jelentését a TESz. 'alacsonyabb domb, niedriger Hügel'-ként határozza meg, s a méretre utaló jelentésjegy jelenik meg azokban a munkákban is, amelyek a latin *collis*, *monticulus* vagy a német *Hügel* kifejezésekkel definiálják a *halom* lexémát (MIKLOSICH 1882: 219, MELICH 1935: 285, KNIEZSA 1955: 210). Legrégábbi szójegyzékeink, szótáraink is megerősítik ezt: a latin *collis*, *colliculus*, *tumulus* 'földhányás halom, domb'¹⁶ (BesztSzj., SchlSzj., SermDom., MurmLex., Pesti: Nomenclatura, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Szikszai Fabricius: Nomenclat., Verancsics: Dictionarium, Szenczi Molnár), valamint a német *Hubel* (*Hübel* ~ *Hügel*), *bühel* vagy a *berglin* (*Berglein*) 'hegyecske, kis hegy' (Pesti, Pápai Páriz) megfelelőikkel értelmezik (mindezekre lásd RMG.). Az OkI Sz. azonban a *mons*,

¹⁵ Az ultrarövid *ъ* hanghelyettesítéssel *o*-ként minden további nélkül szerepelhet a magyar alakban.

¹⁶ A *tumulus*-nak azonban nem csupán 'földhányás halom, domb' jelentése ismeretes, másodlagosan 'sírdomb' jelentésben is használták, s ez a jelentése a vele értelmezett *halom* lexémának is meglehetően, hiszen a német *Grab* 'sír' szóval is definiálják (MurmLex., Verancsics). E jelentésre a mai magyar *sírhalm* szó is utal.

monticulus, *promontorium* szavakkal adja meg a *halom* szó jelentését: ez azt jelzi, hogy a nagyobb földfelszíni kiemelkedések (vö. *mons*) megnevezésére is használatos lehetett a földrajzi köznév. A *halom* lexémát tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű helyfajta-jelölő minősítések szintén ezt igazolják: [1330 k.]: ad qd. *collem* Balwanusholma (Gy. 1: 515), 1315/1418: sub *monte* Bedehalma (Gy. 3: 375), 1270/1284: in qd. *monticulo* Keykholm vocato (Gy. 3: 42, 64), 1217: ad *colliculum* Geshelwhalm (Gy. 4: 134, 159), 1337: Quoddam *promontorium* Kuechusholm vocatum (Gy. 2: 551). A mellette álló latin közszók mennyiségi megoszlása alapján (*mons*: 32%, *monticulus*: 46%, *collis*: 15%, *colliculum*: 2%, *promontorium*: 5%) azonban inkább úgy tűnik — különösen a *bérc* és a *hegy* hasonló adataival összevetve —, hogy a *halom* földrajzi köznevet elsősorban az alacsonyabb földfelszíni kiemelkedések megjelölésére használták.¹⁷

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a kiemelkedés kialakulásának módját is definitív jegynek tartja: a szó elsődleges jelentését ’ált. az egyenes földfelszínen többé-kevésbé földomborodó testtömeg’-ként adja meg, s a példaként hozott kifejezések (*homokhalom*, *kőhalom*, *búza-halom*, *sírhalom* stb.) alapján még egyértelműbb, hogy mesterségesen létrehozott kiemelkedést ért rajta. A természetes módon keletkezett kisebb földomborodásokat is megjelölhette ez a szó, de ezt a szótár másodlagos jelentésnek tartja. Hasonlóképpen vélekedik HEFTY is, aki szerint szintén mesterségesen készült földhányást (így sírhalmot is) jelentett eredetileg a *halom* szó, s azt feltételezi, hogy az elnevezéseknél — a fentebb részletezett jelentésmeghatározásoktól eltérően — nem a méret, hanem bizonyosan a hegy alakja volt az irányadó (1911: 208–9). SZABÓ JÓZSEF ugyancsak a kiemelkedés alakját tekinti meghatározónak: véleménye szerint a *halom* elsődlegesen a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére volt használatos, és emellett (noha ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgált (1999: 85).

HEFTY szerint a *halom* szó speciális jelentésével magyarázható, hogy a helynevekben az ország nagy részén, a hegyes területeken a *halom* előtt hiányzik minden jelző, vagy ha van is, igen egyszerű és gyakran ismétlődik (*Kis*, *Nagy*, *Két*, *Három*). A *halom* eleve csekélyebb mértékű előfordulása e tájakon azzal függ össze, hogy hegyvidékeken kifejezetten ritka a földhányáshoz hasonló alakú hegy (1911: 209). A *halom* szónak sajátos módon és a fentiekkel nyilvánvaló összefüggésben szerinte éppen az Alföldön gyakori a használata, és ott már

¹⁷ A latin fajtajelölők kapcsán ugyanakkor hasonló szemléleti különbségekkel számolhatunk, mint a magyar hegyrajzi köznevek használatánál (vö. *A hegynév fogalma* című fejezetben írottakkal), például a *Kisgalya* (1325/1347: *Kysgala*, Gy. 1: 789) név *mons* és *monticulus* értelmezőkkel is áll, a *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwcholamala*, Gy. 4: 571, 575, 579) pedig a *mons*, illetve a *promontorium* megjelöléssel egyaránt szerepel. Még inkább szembetűnik ez a viszonylagosság a Bodrog vármegyei Ség kapcsán: a kiemelkedést egyszer mint *collis*, másszor mint *mons* tünteti fel az oklevél fogalmazója (1335/1355: ad *collem* *Seeg*, super *montem* *Seeg*, Gy. 1: 696, 705).

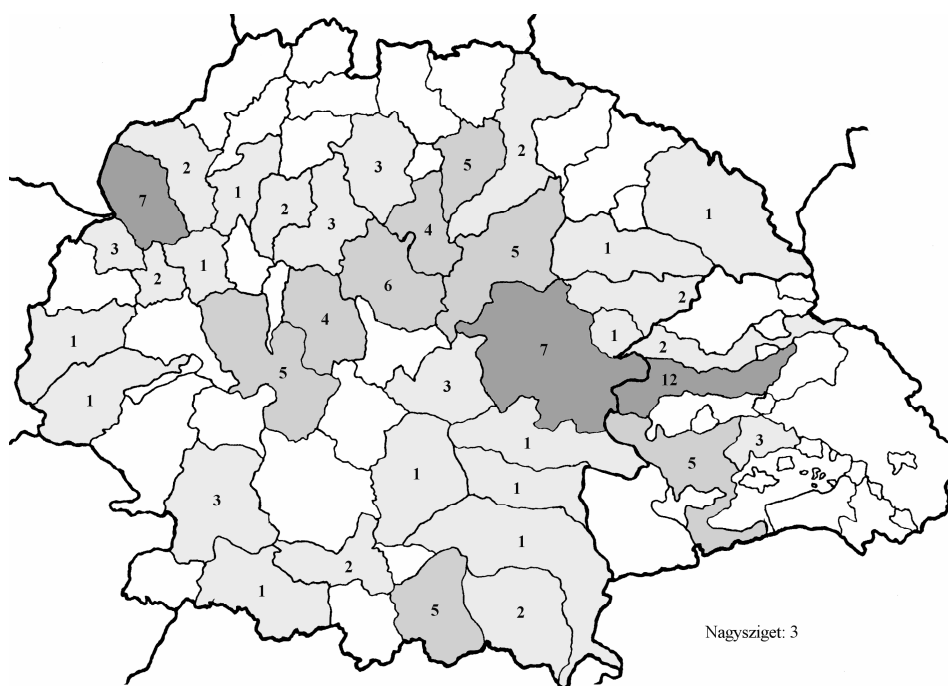
élénkebbek a jelzőik is. HEFTY többnyire újabb kori névanyagra támaszkodva teszi ezeket a megállapításokat, ám utal arra, hogy e nevek nagyjából nem újkeletűek, hanem a XI–XIII. századból származnak. A korai ómagyar kor okleveles forrásai alapján azonban egyelőre nem rekonstruálható az a névanyag, amelyet HEFTY feltételez, az alföldi területekről ugyanis meg lehetőségen kevés adat maradt fenn, így állítását e korra vonatkozóan sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

HEFTY a fent vázolt teóriáját alátámasztandó kiemeli még, hogy a *halmo*-k előtagjaként álló jelző sokszor a mesterséges eredetre (*szén, hamu, határos*), más esetben a sírdombhoz hasonló alakra (*pad, sátor, hegyes*) vagy éppen a csoportos előfordulásra (*két, három, négyes*) utal (1911: 209). Ennek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezek a jelzők gyakorta kapcsolódtak más hegyrajzi köznévhöz is: *Sátor hegye, Hegyes-kő, Hegyes-bérc, Két-homorú, Három-hegy*. Abban azonban feltétlenül egyetérthetünk az előbbi megállapítással, hogy a *halom* lexéma különösen gyakran szerepel ezekkel az előtagokkal. A szó szemantikai tartalmának meghatározásakor azonban természetesen nem tekinthetünk el a többi jelzőként álló melléknév és főnév figyelembevételétől sem. A hegy magasságára utal a *nagy* jelző (1221: *Nogholm*, OklSz.), a kiemelkedést jellemző talajréteg lehet *kövecses* (1337: *Kuechusholm*, Gy. 2: 551). Boríthatja a kiemelkedést összefüggő növényzet, ami különféle növényekből állhat: lehet *fás* (1283/1414/1568: *Fashalm*, Gy. 3: 350), *rekettyés* (1329: *Rakatyasholm*, Gy. 3: 345), *meggyes* (1317: *Medyesholm*, AO. 1: 425) vagy éppen *szőlős* (1338: *Zewlesholm*, Gy. 3: 306, 314). Jellemezhető a halom azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *keselyű* (1217: *Geshelwhalm*, Gy. 4: 134, 159). A *Hő ~ Hév-halom* (1283: *Heuhalom*, ÁÚO. 12: 408) mostoha időjárástól védett, napsütötte magaslatot jelölhet. A jelzőkben megjelenő szemantikai tartalom alapján azt mondhatjuk, hogy a három földrajzi köznévi jelentése között — az általuk vonzott előtagok révén — nem igazán tehetünk lényegi különbségeket; a jelzők használatában megmutatkozó eltérések ugyanis inkább mennyiségi természetűeknek mondhatók.

Mint már utaltam rá, a *halom* földrajzi köznévi is kapcsolódhat már meglévő hegynévhez: *Garabos-halom*. Emellett a *bérc*-hez hasonlóan a *halom* is szerepelhet az oklevelekben közszóként, sőt állhat tulajdonnevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak helyén, bár erre csupán egyetlen példát találtam: 1359/1429: „Versus occidentem ad quendam *holm* Kolpakorhana vocatum” (OklSz.). Gyakran a *halom* esetében is szembetaláljuk azonban magunkat azzal a problémával, hogy a szövegkörnyezet alapján nehezen — vagy egyáltalán nem — határozható meg, hogy az oklevélbeli adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést, de például az „Iugit vnum monticulum *holm* uocatum” (1333: OklSz.) vagy az „Iuxta monticulum *holm* dictum” esetében (1342: OklSz.) inkább az utóbbit, a *halom* tulajdonnévi voltát, míg az „inter 2 promontoria vulgo *holm* dicta” (1339: Gy. 3: 141), vagy az „ad 1 *holm*

... ad alium *holm*” (1315/1370/1752: Gy. 2: 77) esetében a közszói előfordulást erősítheti a kontextus.

A *halom* földrajzi köznév területi megoszlása lényegesen egyenletesebbnek mondható, mint a korábban vizsgált két lexémáé, ami talán azzal is magyarázható, hogy a *halmo*-t tartalmazó neveink állománya kisebb, tehát eleve nem mutathat olyan erőteljes koncentrációt, mint a *bérc*-ek, *hegy*-ek nevei. Erdélyben mintegy 20 kiemelkedés nevében adatolható, Magyarországon csaknem 80 előfordulását találjuk elszórtan. Nagyobb számban a hegyekben gazdag vármegyékben fordul elő (Kolozsban 12, Pozsonyban 7, Hevesben 6, Fejérben 5, Pest vármegyében 4), adatolható ugyanakkor Bihar (7) és Békés vármegyéből (3) is, némileg talán HEFTY megállapítását is erősítve (vö. 3. térkép).

3. térkép. A *halom* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

2.4. Domb

A halmokhoz hasonló kiemelkedéseket jelöl meg a *domb* lexéma is. A szót a CZUCZOR–FOGARASI-szótár még latin, német, svéd, román és szanszkrit alakokkal rokonította, BUDENZ JÓZSEF azonban már a XIX. században igazolta a *domb* — ma is elfogadott — ugor eredetét (MUSz., vö. még MUNKÁCSI 1895: 275). Sokáig tartotta magát az az elképzelés is, mely szerint az ugor alak rokonítható a török *dumbak* 'domb', *tombalak* 'gömbölyű emelkedett' szócsaláddal (VÁMBÉRY 1870: 139, BUDENZ 1871: 80, SZILASI 1899: 149, EtSz.), BÁRCZI azonban szótárában ezt már mint elvi lehetőséget sem közli (SzófSz.). Az 1900-as években inkább az osztotta meg a szakembereket, hogy az alapnyelvi **tšmp3* alakból miként magyarázható a mai nazális *domb*, hiszen az ugor kori forma szabályos magyar megfelelője a *dob* lenne. Az

egyik elképzelés szerint a nazális megőrzött régiség lehet (GOMBOCZ 1909–10: 228, MOÓR 1949: 80, PAIS 1949: 326, LAKÓ 1962: 66, BÁRCZI 1967a: 104, E. ABAFFY 2003: 117): az ősmagyar nyelvjárások egy részébe a denazalizáció már nem hatolt el,¹⁸ ezért itt az *mb*-s forma maradt meg, majd a nyelvjárások keveredésével a nazálisos formák elterjedhettek az egész nyelvterületen (BÁRCZI 1967a: 104, vö. még PAIS 1949: 326).¹⁹ Mások inkább a magyar nyelv külön életében keletkezett járulékhangnak tartják az *-m*-et a szóban (EtSz.). Újabb etimológiai szótáraink, a TESz., az MSzFgrE. és az UEW. mindkét alakulásmódot közlik mint lehetséges magyarázatot.²⁰

A szó alapnyelvi értelme a TESz. szerint 'kiemelkedő valami' lehetett, amiből a mai románnyelvi 'sziget', illetőleg 'állatok orrhegye' (vö. MSzFgrE.), valamint a mai magyar köznyelvi jelentés: 'alacsonyabb, lankás lejtőjű, többnyire gömbölyded (természetes) kiemelkedés a föld felszínén, rendszerint többé-kevésbé sík környezetben; nagyobb halom' (ÉrtSz.) egyaránt jól magyarázhatók (mai nyelvjárási jelentéséhez lásd NEMES 2005b: 46–7). A helynevekben — amint arra HEFTY GYULA ANDOR felhívja a figyelmet — a köznyelvitől eltérő szemantikai tartalommal is szerepel a szó: a Gömör-Szepesi-érchegységben például a *Fecske-domb* és a *Jászói-domb* is 1000 méter fölötti kiemelkedéseket jelölnek, székely területen pedig a *domb*-bal jobbra mesterséges vagy annak tartott földdomborulatot neveznek meg (1911: 164). Noha a szónak a 'kissé emelkedettebb tárgy' általános alapnyelvi jelentéstartalma mindig megmaradt, már legkorábbi szótárainkban is helyfajtajelölő elemként határozták meg (Gyöngyösi Szótártöredék, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Verancsics: Dictionarium, Szikszai Fabricius: Nomenclatura, mindezt lásd RMGL.).

Az ómagyar kori oklevelekben ugyanakkor meglehetősen későn, 1307-ből tűnik fel az első *domb*-ot tartalmazó névalakulat: *peruenit ad unum Kerekdumb* (Gy. 2: 71), s ezt követően is lényegében periferikus marad a szó a hegyrajzi köznevek között, mindössze néhány hegynév elemeként tűnik fel: 1334: *prati Halumdumb* (AO. 3: 97), 1358: *montem Higysdumb* (AO. 7: 392). Mindezek alapján pedig kézenfekvően vetődik fel a kérdés: mivel magyarázható, hogy ez az ugor eredetű szó ilyen későn jelentkezik és ennyire csekély számban adatolható a helynevekben, és — nyilvánvalóan ezzel is összefüggésben — miért van az, hogy a kisebb méretű kiemelkedéseket a korban általánosan a szláv eredetű *halom* lexémával jelölték meg? HEFTY

¹⁸ BÁRCZ GÉZA szerint a hangzóközi zöngés zárhangok mind a permi nyelvekben, mind a magyarban a nazális + zöngétlen zárhang (**mp* > *b*, **mt*, **nt* > *d*, **nk* > *g*) kapcsolatának fejlődésével keletkeztek, s ez a folyamat a finnugor alapnyelv korára tehető (1967b: 13).

¹⁹ GOMBOCZ több olyan példát is idéz, melyekben a nazális a megőrződött, pl. *hangya*, valamint arra, amikor a két forma váltakozik: *lág*y ~ *lang*y (1909–10: 227–8). BUDENZ szerint a *domb* szabályosabb nazális nélküli alakjának is maradt nyoma, ezt láthatjuk a *dobasz* 'duzzadt, teljesen tele', *dobzik* 'feldagad' származékokban (MUSz., vö. még ÚMTsz. *dobasz*, *feldobzik*, FNESz. *Doboz*, TESz. *doboz*).

²⁰ Az EWUng. erre a kérdésre nem tér ki.

szerint a legvalószínűbb magyarázata ennek az lehet, hogy „sokáig tartott míg [a *domb* szó] lokalizálódott” (1911: 164). Azt azonban, hogy pontosan mit is ért ezen, bővebben nem fejti ki. Véleményem szerint a két, hasonló jelentésű földrajzi köznévféle aránybeli különbségei azzal lehetnek összefüggésben, hogy a *domb* földrajzi köznévi jelentése minden bizonnyal csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki, helynévalkotó elemként való elterjedését pedig épp az azonos objektumtípus jelölésére addigra általánosan használt *halom* lexéma hátráltathatta. A *halom* névalkotó szerepének stabilitását az is jól mutatja, hogy a *domb* még a XIV–XV. században is meglehetősen ritka a helynevekben (vö. OklSz.). A *domb* kései megjelenését ugyanakkor az is magyarázhatja, hogy a szó — esetleg földrajzi köznévi jelentése — sokáig nyelvjárási elem volt, s csak a korai ómagyar kor végétől terjedt ki a használata fokozatosan a nyelvterület más részeire.

Noha hegynevek utótagjaként a korban alig-alig fordul elő a szó, önmagában valamivel nagyobb számban szerepel az oklevelekben. Az 1310: uadit ad montem *dumb* wlgariter (AO. 1: 216), 1335: venit in quendam locum qui vulgo *dumb* dicitur (OklSz.), 1338: in quodam monticulo wlgo *Dumb* uocato (OklSz.) adatok esetében bizonytalanul ítéltető meg, hogy denotátumukat közszóként vagy tulajdonnévként jelölik-e meg az oklevelek megszövegezői. A szöveggörnyezet alapján azonban az alábbi *domb* előfordulásoknak a közszói státusát valószínűsíthetjük inkább: 1307: ad unum *Dumb* (Gy. 2: 71), 1343: ad unum *dumb* (AO. 4: 367, 369), 1344: super vnum *domb* vlgo dictum (OklSz.), 1347: super quodam *domb* ... ad aliud *domb* ... in quodam parvo *domb* (AO. 5: 49, 50, KMHsz. 1.).

A szó korai hegyrajzi köznévi jelentését az OklSz. a latin *tumulus* ’földhányás, halom, sírhalom’, *monticulus* ’hegyecske, domb, halom’, *grumus* ’földhalom’, *tuber terrae* ’földkiemelkedés’ szavakkal határozza meg, amiből úgy tűnik, hogy a szóval egyöntetűen a kisebb földfelszíni formákat jelölték. Az adatok mellett szereplő latin fajtajelölők szerint azonban a *domb*-ot magasabb és alacsonyabb kiemelkedésekre is használták, vö. 1310: *montem dumb* (AO. 1: 216), 1343: *parvi montis* vulgo *dumb* nominati (OklSz.), 1358: *montem* Higysdumb (AO. 7: 392); 1342: ad tres *parvos monticulos* vulgariter *dumb* vocatos (AO. 4: 288, KMHsz. 1.), 1344: *monticulum* vulgariter *dumb* (AO. 4: 397), 1379: ad 1 *monticulum* *domb* (Gy. 4: 462), bár már ekkoriban is gyakrabban szerepelt a kisebb kiemelkedések megjelölésében (a latin *monticulus*-szal álló forma kétszer olyan gyakori, mint a *mons*-szal előforduló). A *domb* tehát a korban nagyon hasonló szemantikai tartalommal rendelkezhetett, mint az előzőekben részletezett *halom* földrajzi köznévféle.

A későbbiekben aztán a két szó között némi jelentéskülönbség alakult ki. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár méretbeli eltérést lát az általuk megjelölt két helyfajta között: „a dombnál magasabb a halom”. Az ÉrtSz. szerint — mintegy száz évvel később — éppen fordított a vi-

szony: a *halom* a „dombnál rendszerint kisebb kiemelkedés; alacsony, enyhén emelkedő domb” (a *halom* címszónál). SZILY KÁLMÁN a jelölt kiemelkedés formája alapján különíti el a két földrajzi köznevet: a *domb*-ot ’menetelesen emelkedő, messzebbre elterjedő domborulat’-ként határozza meg, míg a *halom*-nak ’síkságból hirtelen kiemelkedő, magányosan álló kis hegy’ jelentést tulajdonít (1917: 216). A két szó használatában ugyanakkor területi különbségek is mutatkozhatnak. GYÖRFFY ISTVÁN a karcagi határ névanyagát vizsgálva utal arra, hogy ott a *halom* az ’ármentes helyen, nem nagy kúp- vagy félgömbalakúnak látszó emelkedés’ neve, melyek szinte kivétel nélkül régi sírhalmok, míg a *domb*-bal a ’valamely célra az újabb időben hányt, szabálytalan formájú kiemelkedés’-t nevezik meg, a szót azonban igen ritkán használják (1922: 67). Hasonló jelentésváltozásokkal, s ebből adódóan jelentésbeli változatos-sággal és használatbeli különbségekkel — amint már utaltam rá — természetszerűen az ómagyarban is számolnunk kell, vélhetően azonban csupán azt követően, hogy a *domb* földrajzi köznév fajtajelölő és névalkotó szerepe megszilárdult. A kis számú adat alapján mindamellett erről konkrétabban nyilatkozni nem tudunk.

2.5. *Havas*

A *havas* hegyrajzi köznév az uráli eredetű *hó* főnév (vö. TESz., MSzFgrE., UEW.) *v*-s többváltozatának *-s* melléknévképzős származékából főnevesült. Jelentésébe máig besugárzik alapszavának tartalma, hiszen a köznyelvben a *havas* ~ *havasok*²¹ olyan magas hegyet vagy hegységet jelöl meg, amelynek csúcsán vagy szakadékaiban gyakran még nyáron is hó van (ÉrtSz.).²² HEFTY a ’magas (és kopár) hegy, amely a havat soká megtartja’ tartalom ismertetése mellett utal arra is, hogy a *havas* a Székelyföldön és a vele határos területen — ahol vizsgálatai idején helynévalkotóként egyedül adathozható a szó — a településtől távol eső, magas hegyeket jelöli, amelyek rendszerint csak legelőként szolgálnak az ott lakók számára (1911: 210). Szótárában BALLAGI MÓR ettől eltérően határozza meg a *havas*-t: ’hegytető vagy pedig hegyoldal azon vonaltól felfelé, hol a növényzet megszűnik’ (1867). Hasonló jelentéstartalmat a CZUCZOR–FOGARASI-szótár is közöl: ’oly magasságu hegyláncz ..., melynek ormain megszűnt a fatenyészet, habár azt az örök hó nem fedné is’, utal azonban arra, hogy ez az értelmezés csupán az erdészeti és a vadásznyelvben használatos. Korábbi szótáraink (Gyöngyösi Szótártör., Kolozsvári Gl., Verancsics: Dictionarium) egyöntetűen a ’havasok’ jelentésű latin *alpes*-szel értelmezik a szót (RMGL.).

A korai ómagyar korban a *havas*-t tartalmazó nevek mellett szintén előfordul az *alpes*, vö. 1353/1360: ad *Alpes*, que vulgo dicitur Zephauas (Gy. 4: 111, 124). Gyakrabban találjuk

²¹ A többes számú forma csak a legújabb időkben használatos.

²² A *havas*-t emellett ’hegyek között nagy magasságban fekvő hegyi legelő’, valamint ’örök szálás erdő’ értelemben is használják (ÉrtSz., NEMES 2005b: 88).

azonban a *mons* egyes vagy többes számú alakját ebben a szerepben: 1231/1397: incipit a *monte* qui Guthunchowosa dicitur (Gy. 4: 111, 124), 1285: ad destos et nudos *montes* Howos vocatos (OkISz.), 1377: ad *montem* Ignothauasa (KNIEZSA 1943–44/2001: 188). A szó tehát — amint azt az OkISz. ’alpes; das hohe gebirg’ meghatározása is mutatja — a hóborította hegyek mellett bizonyára hó nélküli magas hegyeket is jelölhetett a korban.

A latin *Alpes* — időnként jelzővel állva: 1326: *Alpes Magnas* (Gy. 4: 99), 1247 Pp./Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis* (Gy. 2: 97) — gyakran mint a kiemelkedés neve van feltüntetve az oklevelekben. Minthogy ezek a formák összefoglaló értelmű hegységnevek, s ilyenek a magyar népnyelvből nem adathatók, azaz nincsenek magyarul rögzítve az oklevelekben, kérdéses, hogy e latin formáknak volt-e ténylegesen magyar megfelelője, és ha igen, milyen struktúrájú.²³

Jelentésének megfelelően a *havas* csak a magas hegységek vidékéről, azon belül is — ahogy már jeleztem — a keleti országrészből adatható: legnagyobb számban Máramaros területén és az Erdélyi Fehér vármegye alsó részében találjuk meg. A szó napainkban is az erdélyi helynevekben jellemző: a Bihar-hegységben például az *Istenek havasa*, *Horgas-havas*, *Sík-havas*, *Kis-havas*, *Mező-havas*, *Ló-havas*, *Szöglet-havas*, *Varaso-havas* nevekkal 1000 méter fölötti magaslatokat jelölnek.

2.6. Magas

A *magas* hegyrajzi köznév végső soron a *mag* ’test’ szóra vezethető vissza, melynek -s melléknévképzős származékából a ’testes, nagytestű’ > ’nagyság, magasság’ > ’valaminek a csúcsa, teteje’ jelentésfejlődéssel magyarázható a helyfajtajelölő lexéma keletkezése (TESz.). HEFTY azonban általánosabb tartalmat tulajdonít a szónak: szerinte nagyobb talajkiemelkedések megnevezésére van használatban (1911: 264). Földrajzi köznévi funkciójával egyértelműen csak a kétrészes helynevek második névrészában számolhatunk, vö. 1093: *Vgmogos* (OkISz.), 1171: ad *montem* qui uocatur *Scelves mogos* (ÁÚO. 1: 68). Az OkISz. az 1095-ös oklevélbeli „in uilla tuel in *mogos*” adatban is a földrajzi köznevet látja, ám esetében nem zárható ki a *magas* melléknévből való alakulás lehetősége sem.

A szó az 1900-as évek elején helynevekben ritka, de az egész nyelvterület hegyes vidékein előfordul. Ez alapján HEFTY feltételezi, hogy a *magas* fajtajelölő elemként különösen a honfoglalást követően, a XI–XIII. században lehetett aktív névalkotó. Meglátása szerint ugyanis

²³ Amikor a latin forma mellett magyar névalak is szerepel, az — amint korábban már utaltam rá — egészen más (összetett) névszerkezetet mutat, például a már idézett „*Alpes*, que vulgo dicitur *Zephauas*”, vagy az +1263/1324/1580: *Alpes* eiusdem alio nomine *Apathaasa* (Gy. 3: 325, 362) esetében. Ez pedig nemigen támogatja, hogy a latin formák mögött annak szerkezetileg megfelelő magyar névalakok használatával kellene számolnunk. Az utóbbi oklevélrészlet kapcsán viszont — annak megszövegezési módja, az „alio nomine” szerkezet miatt — esetleg mégis feltételezhetjük, hogy az *Alpes* magyar névformát (talán *Havas* alakot) tükrözhet.

akkoriban a térszínnevek még nem álltak rendelkezésre nagyobb számban, ám ahogy a szókincs e speciális része (szóalkotással és átvételekkel) gyarapodott, úgy a *magas* mindinkább visszaszorult (1911: 264). Megállapításával egyetérthetünk, hozzátéve, hogy a szó az ómagyar korban sem játszott központi (vagy akár csak jelentősebb) szerepet a hegynevek létrehozásában. HEFTY magyarázata azonban kevésbé állja meg a helyét, hiszen — amint látható — a szócsoporthoz jórészt belső keletkezésű elemei már az ómagyar kor elejéről is adatolhatók, ugyanakkor az átvételek egy része is igen korán bekerült és elterjedt nyelvünkben, a hegyrajzi köznevek nagyobb része tehát bizonyára megvolt már röviddel a honfoglalás után.

2.7. Gyűr

Az ismeretlen eredetű, 'domb, bucka' jelentésű *gyűr* hegyrajzi köznév (TESz., EWUng.) periferikus használatú volt a korai ómagyar korban. Legkorábbi adata 1300-ból maradt ránk: loco qui *Huruatdyru* wlgariter appellatur (Oklsz.). A szó helyfajtajelölő köznévként való aktív használatát mutatja ugyanakkor, hogy helynevek elő- és utótagjában, valamint magában is előfordul a régi írásos emlékekben, vö. 1309: montis *Peturgyure* dicti (Oklsz.), 1320: *Kuzdiur* (TESz.), +1326/1400 k.: montem *Nogh Gyur* (Gy. 1: 40, 142), 1339: iuxta monticulum *Gyur* (FNESz. *Gyűr-hegy*), 1346: montem *Gewrseg* (Oklsz.). Napjainkban már csupán nyelvjárási szóként él a nyelvterület északi és nyugati vidékein, a korai ómagyar korhoz hasonló jelentésben: 'mocsaras, vizenyős területen szilárd talajú, kiemelkedő domb, bucka; hegyoldal' (NEMES 2005b: 82, ÚMTsz.), emellett helyneveinkben is megőrződött (vö. TÓTH V. 2001b: 108, pl. *Gyűr-tető* Borsod-Abaúj-Zemplén m., *Gyűr-hegy* Veszprém m., vö. FNESz., talán ide tartozik a *Győr-hegy* a Mátrában, valamint a *Gyűr domb* Borsod-Abaúj-Zemplénben).

2.8. Gerend ~ gorond

Elenyésző számban adatolható a korai ómagyar kori oklevelekből a 'földhát, dombhát' jelentésű *gerend* ~ *gorond* hegyrajzi köznév is (TESz.). A szó a TESz. szerint a nyugati szlávból kerülhetett be a magyarba (vö. szlk. N. *hrud* 'göröngy, rög', le. R. N. *grqd* 'mocsaras réten emelkedő halom, földdomborulat'; vö. még HEFTY 1911: 168), az EWUng. szerint emellett keleti szláv átadó nyelvet is feltételezhetünk (vö. fehéror. *zpyð* 'domb; kiszáradt völgy', ukr. N. *zpyð* 'kiemelkedés, domb'). Szláv alapszava a **grqđb* 'emelkedés' lehetett (TESz.). A TESz. — bizonyára hangtörténeti érvek, a szóeleji *g > h* változás hiánya alapján — úgy véli, hogy még a X. század vége előtt megtörtént a szó átvétele, első helynévi adatai mégis majd csupán a XIV. századból valók: 1330/1505: in locum *Gorong* (Oklsz.), 1346: super quadam acye montis wlgariter *Gerend* vocata (Oklsz.), 1344: *Remethegorongia* (EWUng.). Bizonyára a földrajzi köznév képzett alakját láthatjuk az 1245-ös montem *Grendus* (Gy. 3: 150, 174) névalakulatban is (ilyen szerkezetet mutathat még a *Málas*: 1156: *Malos*, Gy. 1: 460, *Ormos*:

1275: *Vrmus*, Gy. 1: 796). Napjainkban a dunántúli és az északkeleti nyelvjárásokban használatos a megőrzött 'halom, domb' mellett a speciálisabb 'mélyebben fekvő területből, mocsár-
ból árvízből kiemelkedő dombos hely, földhát; kissé kiemelkedő, gerinc formájú földcsík'
jelentésben (vö. NEMES 2005b: 75, EWUng., TESz.).

2.9. *Ség*

A régen elavult *ség* hegyrajzi köznévvvel kapcsolatban felmerült, hogy a *segg* 'ülep, hátsó rész' testrésznévből alakult hasonlóságon alapuló névátvitellel, ezt azonban a TESz. kevésbé tartja valószínűnek.²⁴ A két szó közötti kapcsolatot inkább a *ség* köznévi jelentésének elhomályosulása idézhette elő, ennek következtében alakulhatott ki a *ség* népetimológiás *seg* ~ *segg* változata (MSzFgrE., PESTI 1987: 51, BÁRCZI 1951: 18).²⁵ A SZAMOTA által felfedezett szó (1895: 141) feltehetően inkább ősi örökség lehet a finnugor korból, alapalakját **čīŋkā* vagy **čūŋkā* formában rekonstruálják, s — a rokon nyelvi megfelelői, illetve a földrajzi névi alkalmazása alapján — a 'domb' jelentést társítják hozzá (TESz., MSzFgrE., UEW., PESTI 1957: 51, N. SEBESTYÉN 1951: 267). Az alaki és a szemantikai hasonlóság alapján talán a *ság* 'domb, halom' (TESz.) finnugor alapnyelvi előzményének magas hangrendű változata lehet (MELICH 1911: 192, HEFTY 1911: 306, TESz., MSzFgrE., UEW., PESTI 1987: 51).²⁶ A szót a korai ómagyar korra vonatkozóan SZAMOTA, majd HEFTY *ség* formában olvasták. Később LŐRINCZE és N. SEBESTYÉN IRÉN úgy vélte, hogy a szó hangalakja a régiségben *seg(g)* lehetett (LŐRINCZE 1950, N. SEBESTYÉN 1951: 264–5). BALÁZS JÁNOS nyomán (HORPÁCSI–BALÁZS 1953: 54–5) azonban újabban ismét a *ség* olvasatot valószínűsítik.

A régiségben a szó a síkvidékek kivételével szinte az egész magyar nyelvterületről adatolható. Az okleveles adatok szerint — noha nem túl nagy számban — magában, illetve összetett névformák elő- és utótagjaként is előfordul, vö. 1055: ad *seg* (OkI Sz.), 1208: super montem, qui vocatur *Seeg* (LŐRINCZE 1951: 53), 1208/1359: de monte *Segh* (Gy. 4: 178), 1335: montem *Seeg* nuncupatum (OkI Sz.), 1338: Cuiusdam monticuli *Seeg* uocati (LŐRINCZE 1951: 53); 1095: ad montem qui uulgo dicitur *uoas seg* (OkI Sz.), 1230 k./1355: Montis qui vocatur *Bolugsegh* (ÁÚO. 2: 112), 1346: *Gewrseg* (OkI Sz., AO. 4: 626), 1455: Ad latus montis lapidei *Kowachseg* dicti (OkI Sz.); 1244: *Segfeu* (OkI Sz.), 1328: Pervenit ad metam *Seguagas* (AO. 2: 376). Mindez HOFFMANN ISTVÁN szerint arra utal, hogy a *ség* „az ómagyar korban földrajzi köznévként feltétlenül aktív szerepű közszó lehetett”, periferikus jellegét azonban ő

²⁴ Az MSzFgrE. szerint e magyarázat gyengéje az, hogy a térszínformáknak az obszcén szavakkal való megnevezése nagyon ritka.

²⁵ HORPÁCSI ILLÉS és BALÁZS JÁNOS szerint a hegyrajzi köznévből származtatható a *-ság* ~ *-ség* képző (1953, vö. még MIKOLA 1962).

²⁶ PESTI JÁNOS a szópár adatolhatósága alapján a *ság*-ból alakult névformákat tartja korábbiaknak (1987: 50). Vizsgálatai szerint feltételezi továbbá, hogy a *ség* etimológiai kapcsolatban van a *séd* vízrajzi könévvvel (52).

is elismeri, amit egyébként az is jelezhet, hogy a szónak nem adatolható egyértelműen közszói előfordulása (2007: 146). Noha a lexéma közszói jelentése elhomályosult, a névjelölés folytonossága révén a *ség*-gel napjainkban is csupán dombvidéki tájak helyneveiben találkozhatunk (vö. PESTI 1987).

2.10. *Rez*

A szláv eredetű *rez* szavunk (vö. szláv **rezъ* 'vágás', TESz.) a *ség*-hez hasonlóan elavult, csupán tájszóként (jobbára származékokban, pl. *rezák* 'alomnak való sás', *rezál* '〈halat〉 sűrűn bevagdál') és helynevekben maradt fenn (szórványosan előfordul az egész nyelvterületen, de főleg Erdélyben jellemző a használata, pl. *Sükői-rez*, *Kadicsfalvi-rez*, *Kakod reze*, *Fancsali-rez*: hegyek nevei Udvarhely vm.-ben, *Nagy-Rez*, *Köz-Rez*, *Olt reze*, *Hosszúrez*: hegyek nevei Csík vm.-ben, a további helynévi előfordulásaihoz lásd SZENTGYÖRGYI 2008: 40–4). A közszói előfordulások a szakmunkák szerint 'erdőbeli irtás'-t, 'hegytetőn lévő erdőmaradvány'-t stb. jelölnek (PAIS 1911: 166, MTsz., ÚMTsz., KISS L. 1997a: 158), a tulajdonnevekben azonban mindig kiemelkedésekre vonatkozik a szó, amint ez már a korai ómagyar korban is megmutatkozik, vö. 1256/1283//1572: montem *Vamusreze* (Gy. 1: 600).²⁷ A Zala vármegyei *Rezi* településnév feltehetően másodlagosan alakult a tőle északra fekvő *Rezi-hegy* nevéből (SZENTGYÖRGYI 2008: 45). A Somogy vármegyei *Réz-út* (1338: *Rezuth*, AO. 3: 446) dombos területen halad át. A név tehát feltehetőleg 'dombon átvezető út' jelentésben élt. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy a *rez* korai, etimologikus jelentésében került a névbe: az utat feltehetően erdőirtással alakították ki. (46). A 'hegy, domb, halom' jelentéstartalom feltehetően az 'erdő' jelentéselem közvetítésével alakult ki, s vált általánossá a helynevekben (48). A jelentésváltozás idejét azonban a korai előfordulások elenyésző száma miatt nem lehetséges megállapítani.

2.11. *Torbágy*

A szintén egy-egy névben szereplő *torbágy* szavunk földrajzi köznévként való használatának lehetőségét KISS LAJOS vetette fel egy 1384-es oklevél szövegére alapozva: „inter ... colles wlgariter *turbagh* dictas” [a közönségesen *turbagh*-oknak hívott dombok között] (Z. 4: 282). A latin fajtajelölő alapján KISS LAJOS 'domb, halom' jelentést tulajdonított a szónak (1986c: 452, FNESz. *Biatorbágy*). Nem cáfolja ezt a meghatározást az sem, hogy a szó legkorábbi adata a latin *silva* 'erdő' értelmezővel áll (vö. 1200 k.: *silua Turobag*, Gy. 4: 578, 586), hiszen ez a lexéma gyakran szerepel erdővel borított hegyek neve mellett.²⁸ Feltevése nyomán

²⁷ Legkorábbi adata 1113: montem *Reza* (Gy. 4: 327, 424) talán még szláv formát: *reza* (*dqbrava*) ti. 'vágott, irtvány erdő' tükrözhet (ŠMILAUER 1970: 56).

²⁸ Ehhez lásd *A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata* című alfejezet 4.4. pontjában írottakat.

az EWUng. is önálló szócikkben foglalkozott a lexémával, eredetét azonban ez a munka sem tudta magyarázni.

A *torbágy* földrajzi köznévi voltát ugyanakkor több tényező is elbizonytalanítja. KISS LAJOS az idézett oklevélrészletben vélhetően a megnevezőszós szerkezet alapján feltételezi a közszói szerepet, ez a — latin *dico* ige származékát tartalmazó — szövegbe foglalási mód azonban közszók és tulajdonnevek említésére egyaránt használatban volt (vö. HOFFMANN 2007: 56). Emellett a *torbágy*-nak nincs közszói továbbélése, a csekély számú helynévi említésnek pedig csak egy része jelöl kiemelkedést (de vö. 1390: in *cancubius possessionis* eorum Torbag vocate: KISS L. 1986c: 451). A feltételezett földrajzi köznév etimológiája sem tisztázott: a kun eredetű **turba* 'táska' főnéven kívül eddig más alapszót nemigen tudtak javaslatba hozni, ennek a származtatásnak azonban kronológiai és szemantikai akadályai is vannak (KISS L. 1986c: 452–3). A *torbágy* feltételezett földrajzi köznévi használata tehát több szempontból is megalapozatlannak látszik, s a *Torbágy* helynevek magyarázata további vizsgálatot igényel (az esetleges személynévi származtatáshoz lásd MEZŐ 1982: 179).

2. A hegyet és hegyrészt egyaránt jelölő hegyrajzi köznevek

A hegyrajzi köznevek között szép számmal találunk speciálisabb jelentéstartalmú elemeket, melyek gyakran hegyrészt és hegyet egyaránt jelölhetnek. Közöttük nem elhanyagolható a testrésznévből alakult elemek aránya. (Az itt tárgyalásra kerülő hegyrajzi közneveknek a helynevekbeli előfordulását a Kárpát-medencében a 6. térkép szemlélteti.)

2.1. *Kő*

Kő szavunk eredetével kapcsolatosan teljes egyetértés mutatkozik a különféle etimológiai szakmunkákban, eszerint a szó ősi örökség a finnugor korból (BUDENZ 1867: 389, MUSZ., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapnyelvi alakját a rokon nyelvi megfelelőket figyelembe véve **kiþe* formában szokás rekonstruálni, melyhez a 'szilárd, éghetetlen ásvány' szemantikai tartalom kapcsolódhatott.

A *kő* eredeti anyagnévi ('szilárd ásvány vagy kőzet') jelentése napjainkban is eleven. A nyelvterület egyes részein emellett 'kiemelkedő szikla, esetleg sziklacsoport' megjelölésére is használják (vö. NEMES 2005b: 113). HEFTY az 1900-as évek elejéről a 'feltűnőbb sziklaalakulat' mellett 'hegy' jelentését is közölte a *kő*-nek, s azt a folyamatot is igyekezett rekonstruálni, amely ennek a tartalomnak a kialakulásához vezetett. Meglátása szerint a szónak már az eredeti földrajzi köznévi használata is kettős lehetett: egyrészt feltűnő sziklaalakulatok, másrészt köves helyek megnevezésére szolgált. A 'hegy' jelentés mindkettőből kialakulhatott, mégpedig oly módon, hogy a sziklaalakulat nevét kiterjesztették a hegy egészére, a 'köves hely' jelentéstartalom fokozatos szűkítésével pedig elvonták a 'köves hegy'-et. Az idézett példák

alapján úgy tűnik, a jelentésváltozás nem a tulajdonnevekben ment végbe, hanem magát a földrajzi köznevet érintette. A *kő* helynévalkotó szerepére a CZUCZOR–FOGARASI-szótárban is utaltak: „több helyek, különösen várak neveztetnek róla”. BALLAGI MÓR viszont csak a köznyelvi ’kemény, törekeny, nem nyújtható, tűzben fel nem olvadó ásvány’ jelentését adta meg, s a korábbi szótári munkák is csak elvétve utalnak a szó helyfajtajelölő szerepére (vö. RMGL.). A magyar írásbeliség korai időszakából viszont nagyszámú helynévi példa igazolja a *kő* hegyrajzi köznévi használatát. Jelentését a NySz. és az OklSz. a latin *lapis* ’kő, határkő’ és *saxum* ’nagy kő, szikla, kőszirt’ szavakkal adja meg, a TESz. viszont csak helynévi példákkal (*Hegyes-kő*, *Sólyom-kő*) utal a szónak erre a szerepére.²⁹

A *kő* utótagú nevek jobbára egy hegy magányosan álló, magasba nyúló részét jelölhették meg, leggyakrabban ugyanis a latin *lapis* értelmezővel kerültek be az oklevelekbe, időnként pedig a ’szikla, szirt’ jelentésű *rupes*-szel szerepelnek, vö. 1212/1273/1328: *lapidem* qui dicitur Chemarkeu (Gy. 4: 679), +1258: ad *lapidem* qui Homlolo kw uocitatur (Gy. 3: 150, 241), 1326: ad *lapidem* dictum Zederiesku (Gy. 3: 42, 105), 1292: quedam *rupis* Chokaskeu uocata (Gy. 2: 275). A korban is megvolt már emellett a *kő*-nek a ’hegy’ jelentése is, ezt mutathatják a *mons*-szal értelmezett nevek, pl. 1258: *montis* Zirku (ÁÚO. 2: 315), 1326: ad 1 *montem* dictum Homlokku (Gy. 3: 42, 105).

A *kő* utótagú hegynevekkel gyakorta feltűnő alakú sziklát jelöltek meg: a *hasadt* (1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40, 100), *hegyes* (1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236), *homloló* ’omladozó’ (+1258: *Homlolo kw*, Gy. 3: 150, 241), *lyukas* (1296/1488: *Lwkaskwy*, Gy. 3: 224; 1299/1369/1571: *Licaskew*, Gy. 2: 102, 159, 3: 277), *odvas* (1230 k./1330: *Oduoskw*, FNESz. *Odvas-kő*) előtagú nevek mindegyike a *lapis*-szal áll. Az élővilágra utaló jelzők mellett a *kő* ’hegy’ jelentésben is előfordul, vö. 1249: *Nyvrkv*, mo. (Gy. 2: 208, 303), 1315/1323: *Machka-kw*, mo. (OklSz.), 1257/[1259]/1390/1466: *Cankw*, berch (Gy. 3: 501, 520); 1230 k./1330: *Keruskw*, lap. (FNESz. *Odvas-kő*), 1326: *Zederiesku*, lap. (Gy. 3: 42, 105), 1272: *Solumkou*, lap. (OklSz.). A színnévi előtagok szintén mindkét jelentésében kapcsolódhattak a *kő*-höz, vö. 1327: *Weresku*, mo. (Gy. 4: 209, 289), 1258: *Zirku*, mo. (ÁÚO. 2: 315), 1299/1369/1571: *Zywrkw*, lap. (Gy. 2: 102, 159), 1287: *fekethekew*, lap. (ÁÚO. 12: 468).

A *kő* elsődleges speciális és a latin fajtajelölők alapján feltehető általános hegyrajzi köznévi jelentése között területi különbségek sem igazán mutathatók ki. A szó — amint korábban utaltam rá — jobbára a nyelvterület középső vonalától északra szerepel nagyobb számban helynevekben, használata keleti irányban Zemplén vármegyéig mutatható ki. Emellett keleten Erdélyi Fehér vármegye alsó részében, valamint Szolnok és Kraszna vármegyében is előfor-

²⁹ Az OklSz. — noha olyan adatokat is közöl, amelyek a latin *castrum* ’vár’ fajtajelölővel állnak — nem tünteti fel a *kő*-nek ezt a jelentését, a NySz. és a TESz. még példákkal sem utal rá.

dul névalkotó elemként. 'Hegy' jelentésben inkább csak a mondott terület déli részéből adatható, ez azonban talán azzal is magyarázható, hogy erről a vidékről egyébként is több *kő* utótagú név maradt fenn.

2.2. *Tető*

A *tető* eredetéről jórészt azonos véleményen vannak a szakemberek. Csupán VÁMBÉRY ÁRMİN vetette fel a szó török származtatásának a lehetőségét: a török-tatár *töpe*, *tepe*, *töbö* 'tető, orom' szavakat gyanítva a magyar forma mögött (1870: 180). BUDENZ JÓZSEF cáfolatát (1871: 71) követően azonban általánosan elfogadottá vált, hogy a szó az elavult *tetik* 'látszik, feltűnik' igéből alakult, annak a főnevesült folyamatos melléknévi igeneve (CZF., SzófSz., TESz., EWUng.). A *tetik* eredetét viszont máig nem sikerült megállapítani.

A *tető* legrégebbi jelentése alapszavának értelméből adódóan: 'valaminek a csúcsa, felső széle', egy tárgynak vagy objektumnak ugyanis a felső, kimagasló része vehető észre viszonylag a legkönnyebben és a legmesszebről. E jelentéstartalmon belül sokáig a hegy felső részére utalás volt a legáltalánosabb, a szónak minden más vonatkozása (épületnek, fának a felső része, élőlény feje stb.) ebből alakult ki (TESz.).

A *tető*-nek a hegyrajzi köznévi jelentése napjainkban is eleven, a köznyelvben 'hegynek, dombnak' legfelső, viszonylag lapos része' értelemben (ÉrtSz.), a nyelvjárásokban valamivel általánosabban, az alakra vonatkozó megszorítás nélkül 'domb vagy hegy legmagasabb pontja'-nak a megnevezésére használják (NEMES 2005b: 185). HEFTY emellett az északnyugati, a dunántúli és a székely területekről 'lapos felső résszel rendelkező hegy' jelentését is megadta a szónak, utalva arra, hogy a hegynevekben a két jelentés nehezen különíthető el (1911: 366). Korábbi szótárainkban a *tető* 'kiemelkedés' értelmezése nem szerepel, mindegyikben csak a 'hegytető', esetleg az általánosabb 'valaminek a felső része' meghatározással találkozunk (vö. CZF., BALLAGI 1867: 637; Verancsics: Dictionarium, Görlitzi Gl., Schl.Szj., Beszt.Szj., mindezt lásd RMG.).

Az ómagyar kori adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a *tető* utótaggal álló nevek jellemzően a kiemelkedés egészét jelölték meg, mégpedig jobbára hegyeket, leggyakrabban ugyanis a latin *mons* fajtajelölővel állnak az oklevelekben, vö. például 1265: *ascendit ad montem* qui uocatur Kuzepteteu (ÁÚO. 2: 268), 1274: *In monte* Homoroutetew uocato (Gy. 2: 310), 1361: *In quodam magno monte* qui Hurugteto dicitur (OklSz.). Egy-egy adat mellett szerepel csupán a *monticulus*, vö. 1276: *super monticulum* Tetheu uulgariter nuncupatum (Gy. 2: 323, 362), 1346/1467: *monticulum* Gyparhetew nominatum (AO. 4: 626). Arra, hogy a kiemelkedés csúcsát jelöli meg a *tető* utótag, az oklevelek szövegezése alapján kevés példa

van, de vö. 1411: venissent ad *cacumen montis* Jawornokthethew appellati (OkI Sz.).³⁰ Az adatok megoszlása alapján talán nem túlzás azt feltételezni, hogy magának a földrajzi köznévnek a szemantikai tartalma idővel általánosabbá vált, s nem arról van szó, hogy külön-külön az egyes neveknek bővült volna a jelentése (egy-egy név esetében persze ez utóbbi folyamat is elképzelhető). A régiségben is számolnunk kell azonban azzal, hogy a *tető* köznévnek a két jelentése a nevekbe beépülve a névhasználók nyelvtudatában már nem feltétlenül különült el, ahogy a későbbi névhasználat vonatkozásában HEFTY is utalt erre. Bizonyára ezt tükrözik a *Mihályháza teteje* név okleveles említései, melyekben a helyet jobbra hegyként jelölik meg: 1315: ad *montem* Mihalhazatetey, 1319/1322: ad *montem* Mihalzatety, 1322: ad *montem* Mihalhazatetey, akad azonban példa arra is, hogy a kiemelkedés tetejére vonatkoztatják a nevet: 1330: in *vertice cuiusdam montis* Michalhazateteye (OkI Sz.).³¹

A *tető* a korai ómagyar korból jobbra csak a Dunántúl területéről (Zala, Veszprém, Győr, Fejér, Esztergom, Pilis vármegyéből és Nagyszigetről) adatolható, emellett egy-egy névben Sáros, Szabolcs és Bihar vármegyében is szerepel.

2.3. *Mál*

A *mál* hegyrajzi köznevet a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *ma* + *al* szavak összetételeként elemzi, és a 'valamely üreges testnek, különösen gyomornak vagy hasnak' (*ma*) 'az alja' (*al*) jelentést tulajdonítja neki. A szótár azonban ezzel az értelmezéssel egyedül áll, a szóval foglalkozó szakmunkák ugyanis egyöntetűen egyszerű szóként magyarázzák a *mál*-t. A szó eredete kapcsán ugyanakkor már kevésbé egyértelműek az állásfoglalások. A XIX. század 30-as éveiben egy ismeretlen szerző a következőképpen vélekedett róla: „számtalan szőlőhegyeink nevében áll fenn a' szó is, s imé ez-is a' Slavok, vagy Dacusok' idejéből való!” (idézi SZABÓ T. A. 1938: 253). Noha SZABÓ SÁMUEL nyomban cáfolta ezt az elképzelést, s a szó magyar eredete mellett érvelt, a román származtatás lehetőségét száz évvel később DRAGANU MIKLÓS is felvetette (1933, vö. SZABÓ T. A. 1938: 253). A magyarországi nyelvtudomány jeles képviselői körében azonban már a XIX. század második felétől általánosan elfogadottá vált, hogy a szó végső soron a finnugor korra vezethető vissza (MUSZ., SzófSz., MUNKÁCSI 1927: 137, TESZ., MSzFgrE., UEW., EWUng., uráli eredeztetéséhez lásd GYÖRKE 1941: 306).

A *mál* finnugor eredetét vallók táborát ugyanakkor továbbra is megosztotta az a kérdés, hogy milyen viszonyt tételezhetünk fel a *mál* és a *mell* szavunk között. LUGOSSY JÓZSEF már

³⁰ A speciálisabb jelentéstartalmú (különösen a ritkábban használt, pl. *verő*, *lejtő*) hegyrajzi köznévvel megjelölt helyek nevének szövegbe foglalására használt általánosabb jelentésű latin fajtajelölőket ugyanakkor — a magyar hegyrajzi köznév szemantikai tartalmának bővülése mellett — az is magyarázhatja, hogy az oklevél fogalmazójának a nyelvismerete nem terjedt ki ezeknek a magyar szavaknak a latin megfelelőjére. Egy-egy igényesebb szerző körülírást alkalmaz ezeknek a helyeknek a meghatározására, gyakorta azonban az általánosan használt latin fajtajelölők készletéből választanak.

³¹ Az idézett oklevélrészletek azonban a fentebb felvetett nyelvismereti különbségeket is tükrözhetik.

1857-ben a két szó együvé tartozását vallotta (vö. KISS J. 1965: 210). BUDENZ a *mál*-t a *mell* mély hangrendű változatának tekinti (MUSz.), s BÁRCZI sem tartja valószínűnek, hogy a két lexéma egymástól függetlenül alakult volna, illetve hogy a *mál* más finnugor szavakkal lenne rokonítható (SzófSz.). MUNKÁCSI BERNÁT viszont épp a két lexéma különböző eredetét hangsúlyozza, meglátása szerint a *mál* eredetileg is mély magánhangzót tartalmazott (1927: 137, 1895: 179). Hasonlóképpen vélekedik BEKE ÖDÖN (vö. 1929), valamint N. SEBESTYÉN IRÉN is (1950: 120). PAIS DEZSŐ szerint a palatális–veláris szópárt a hangrendváltó ikerítés hozta létre az ugor együttélést megelőzően, s ebből a *mell*-*mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalatok kifejezésére a *mell* és a *mál* (1960: 312). A TESz. a kérdés kapcsán tartózkodik a kizárólagos állásfoglalástól. Kevésbé tartja azonban valószínűnek, hogy a *mál* a magyarban keletkezett volna a *mell* veláris hangú változataként, inkább azt feltételezi, hogy a két szó végső soron azonos, vagyis a *mál* a *mell*-ből alakult — még a finnugor alapnyelvben — párhuzamos palatoveláris fejlődés vagy pedig hangrendi átcsapás eredményeként. A szó finnugor alapalakját ennek megfelelően **mɛlɜ*, **mɛljɜ* vagy — a *mell*-el való összetartozás esetén — **mɛlkɜ* formában rekonstruálja (ugyanígy foglal állást az MSzFgrE., az UEW. és az EWUng. is).

A két szó összetartozásából kiindulva BUDENZ az alapnyelvi forma jelentését ’mellkas’-ként határozza meg (hasonlóan az MSzFgrE. és az UEW. is), ugyanakkor feltételezi, hogy már a *mɛg*-alaprészen³² benne rejtett a ’hügel; domb, halom’ jelentésmozzanat is (MUSz.). N. SEBESTYÉN IRÉN a földrajzi köznévi *mál*-t — a ’mellkas, has’ jelentésű *mál*-tól elkülönítve — nyelvünk legősibb rétegéhez sorolja, s zürjén és szamojéd megfelelők alapján az uráli alapnyelvre vezeti vissza (1950: 120). A TESz. szerint viszont a *mell* szó *mál* alakváltozatának az alapnyelvi ’emberi és állati mell’ szemantikai tartalomából majd csak az ősmagyar korban alakulhatott ki — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitellel — az ’állat hasi része’ mellett a ’hegyoldal’ jelentése. Az bizonyos, hogy az ősmagyar korból ez utóbbi, vagyis földrajzi köznévi szerepében már nagy számban adatolható a szó: 1219: *Zevlevmal* (Gy. 3: 150, 155, 250), 1229: *Beseneumal* (OklSz.), 1249: *ad vnum monticulum qui uocatur Kerekmal* (Gy. 2: 208, 303).³³

Az elsődlegesen testrészt jelölő szavak felszíninformanénvvé válása nem ritka: a *hát*, *fő*, *oldal*, *láb*, *gerinc* stb. hegyrajzi köznevek hasonló módon keletkeztek. LÖRINCZE LAJOS felhívja a figyelmet arra, hogy e szócsoporthoz másodlagos jelentésének kialakulásakor nem annyira az emberhez való hasonlítás, vagyis az antropomorf szemlélet szolgált alapul, hanem inkább a teriomorf szemlélet érvényesülésével számolhatunk. A táj kiemelkedő része ugyanis, „ame-

³² BUDENZ a szó alapnyelvi formáját *mɛglɜ*-ként rekonstruálta (MUSz.).

³³ A TESz. a szó első előfordulásaként egy képzett alakot közöl: 1156: *malos*.

lyet a szemlélet élőlényvel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja” (1947b: 24, ehhez lásd még BENKŐ 1947a: 27).³⁴

A *mál* jelentésével kapcsolatban kérdésként merült fel, hogy specializálódott-e a szó délnek fekvő hegyoldalak jelölésére az ómagyar korban. Napjainkban ugyanis a *mál* — noha már csak tájszóként — ’déli hegyoldal’ elsődleges jelentésben használatos (NEMES 2005b: 133, vö. még BENKŐ 1947a: 27, PAIS 1960: 311). LŐRINCZE az OklSz. adatait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az ómagyar korban a *mál* nagyjából valóban a kiemelkedések déli oldalát jelölhette meg, gyakran szerepel ugyanis szőlővel beültetett hegyoldalak nevében: vö. 1435: *Partem vinee in latere meridionali montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur* (OklSz.). Napsütötte hegyoldalra vonatkozhatnak a *verő*, *hő* ~ *hév* előtagokkal álló nevek is (1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250; 1334: *Wereumal*, Gy. 2: 517; 1368: *Heumaal*, OklSz.).³⁵ LŐRINCZE szerint azonban ez a jelentésmozzanat nem tartozik a szó alapjelentéséhez, annak pusztán gyakori velejárója. Mégsem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy egyes vidékeken — épp a névhasználati szokásokból fakadóan — a *mál*-nak másodlagosan ’délnek fekvő hegyoldal vagy domboldal’ jelentése is kialakulhatott (1947b: 24–6).³⁶

A *mál* nem csupán az eredeti jelentésének megfelelően hegyoldalt, hanem egész kiemelkedést is jelölhetett a korai ómagyar korban, a *locus*, *vinea*, *pars* latin fajtajelölő elemeken kívül ugyanis a *collis*, *monticulus*, *mons*, *promontorium*, illetve a *bérc* is előfordul ebben a szerepben mellette: 1264: *collem* Kumoloumal dictum (ÁÚO. 3: 117), 1307: *monticulum* Fenyemal (Gy. 2: 207, 306), 1275: *mons* Keykmal (Gy. 2: 208, 310), 1339/1359>1520: *promontorium* Lendeczemaala alias Wymaal (Gy. 4: 575), 1295: *berch* Seleumal (Gy. 3: 42, 70). Az azonban, hogy a névátvitel (*pars pro toto*) a földrajzi köznévből ment-e végbe, vagy

³⁴ A testrésznévből keletkezett földrajzi köznevek által jelölt földfelszíni alakulatok elhelyezkedése ezt az álláspontot nagyban alátámasztja. A *hát* például a földkiemelkedés hosszan elnyúló, magasabb részét nevezi meg, nem pedig — az emberi testfelépítéshez igazodóan — a mögöttes részét. A hegy *gerinc*-e nem függőlegesen, hanem vízszintesen nyúlik el. A bemélyedő hegyhátnak *nyereg* a neve, s ez nyilvánvalóan a nyeret viselő állat képzetéhez kapcsolódik. Az *orr* a hegynek, dombnak erősen kiugró részét jelöli. A *begy* lexéma ’kisebb talajkiemelkedés, a föld kidomborodó része’ földrajzi köznévi jelentéstartalma (ÁRVAY 1942: 15) szintén az elsődleges állati testrésznévi jelentéséből alakult. Némely hegyrajzi köznév azonban mégis inkább az emberi testről vonódhatott át a kiemelkedések részeinek megnevezésére: ilyen például a ’hegynek hirtelen, meredeken kiugró része’ *homlok*, vagy esetleg a ’hegy felső része, hegytető’ jelentésű *fő*. FARKAS FERENC szerint e két szemléletmód gyakorta összefonódva érvényesül (1997: 439).

³⁵ LŐRINCZE szerint talán az *árnyék* előtaggal álló nevek is ide sorolhatók, mivel az *árnyék* a népnyelvben ’széltől, fagytól védett hely’-et is jelölhet, s így északi és déli fekvésű hegyoldalra egyaránt vonatkozhatott (1947b: 25; ehhez lásd még HEFTY 1911: 159).

³⁶ Régi szótáraink nem nyújtanak ezzel kapcsolatban semmiféle fogódzót: a Schlägli Szójegyzékben például a latin *territorium* ’határ, valamely településhez tartozó terület’ megfelelővel értelmezik a *heg mal* alakot (ehhez lásd RMGL.). Ez arra utalhat, hogy akkoriban már nem ismerték a szó jelentését, csupán azt tudták, hogy helynevekben fordul elő.

majd csak a tulajdonneveket érintette, nehezen megválaszolható kérdés. A *Dió-mál* és *Dió-mál hegye* névpár kapcsán feltehetjük, hogy a *mál* 'hegyoldal' jelentésben került be a névbe, s a kiemelkedés egészének megnevezésére a *hegy* lexémát kapcsolták az elsődleges névformához. A név azonban azt is mutathatja, hogy a *mál* névelem deszemantizálódott (hasonlóan a *Hásmány-hegy* 'hárs + mál + hegy', *Szulimán* < *Szőlő-mál*, vö. FNESz.), ami arra utal, hogy a szó a nyelvterület egy részén kiesett a használatból. A *mál* köznévi jelentése ugyanakkor napjainkban egyöntetűen 'hegyoldal' (NEMES 2005b: 133). Ezek alapján feltehető, hogy a *mál* jelentése döntően tulajdonnévi használatában bővült ki. A *Magas-mál* (1331/1347: *Mogosmal*, AO. 2: 566) vagy a *Sátor-mál* (1396: *Satormal*, Zs. I. 463/4227) névalakok ugyanakkor talán a földrajzi köznév jelentéskörének tágulását igazolhatják, hiszen hegyoldal jellemzésére kevéssé használhatók a *magas* és a *sátor* jelzők. A *köves* (1319: *Kuesmal*, OklSz., FNESz. *Kemestaródfa*), *kő* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *meszes* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321), *csiperkés* (1358: *Cheperkesmal*, AO. 7: 392), *fenyő* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *godolya* 'körtefa' (1275: *Gudulamal*, Gy. 1: 507), *komló* (1264: *Kumoloumal*, OklSz. 514) előtagok viszont nem visznek közelebb bennünket a kérdés eldöntéséhez, hiszen hegyoldalra és hegyre egyaránt vonatkoztathatók.

A *mál* közszóként való használatára az oklevelekben csupán elvétve találunk példákat, a Hont vármegyei Magyarad 1276-os határleírásában szereplő adatokat („supra quendam *mal*” és „in dicto *mal*”, Gy. 3: 150, 218) azonban az oklevél szövegezése alapján nagy valószínűséggel közszoói említéseknek tarthatjuk. Az 1339: „Itur in latere vnus montis *mal* vocati” (OklSz.) oklevélrészletben megnevezőszós szerkezetbe foglalva szerepel a *mál*, így nem határozható meg, hogy közszoói vagy tulajdonnévi státusban jelöli-e meg a kiemelkedést. Az 1288: „In *Mal* vnam vineam” (OklSz.) adat mögött — minthogy bármiféle szerkezet nélkül, önmagában áll — inkább tulajdonnevet gyaníthatunk (ehhez lásd a *Történeti elemzés* című fejezet 2.3. alfejezetében írottakat).

A *mál*-t tartalmazó helynevek területi megoszlása — amint arra az előzőekben már utaltam — nem egyenletes: noha a nyelvterület nagy részén találhatunk ilyen neveket, nagyobb számban a lexéma hegynevekben csupán Esztergom, Pilis és Pest vármegye területéről adatolható, s ezen a vidéken — a szövegkörnyezet alapján — jobbra kiemelkedések egészét jelölhették meg vele.

2.4. *Fej ~ fő*

A víz- és hegyrajzi köznévként is funkcionáló *fej ~ fő* szintén testrésznévből alakult. A szó eredetét a XIX. században még igen sokféleképpen magyarázták. HUNFALVY PÁL a török *beg* vagy *bej* elemmel hozta kapcsolatba, VÁMBÉRY ÁRMIN azonban — minthogy az idézett török szó jelentése 'magas' — inkább a török *baş* 'fej' lexémával való összevetést javasolta (1870:

115). A CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig sínai, török, latin és német alakokkal rokonította a *fő*-t. BUDENZ viszont már a szó finnugor eredete mellett foglalt állást (MUSz.), s a későbbi etimológiai szakmunkákban szintén ősi finnugor, esetleg uráli elemként tárgyalják (EtSz., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapalakját **päγ* formában rekonstruálják.

A *fej* ~ *fő* alakpár kialakulása azzal magyarázható, hogy az ómagyar korban másként fejlődtek a szóvégi és a szó belseji hangcsoportok. Az ősmagyar **feγð* > *feγ* szóvégi *γ*-jének vokalizálódása a magyarban kétféle tövégi monoftongust (*ő* ~ *é*) eredményezhetett. A nyelv története folyamán azonban az *ő*-s nominativusi változat egyre inkább perifériára szorította az *é*-s formát. A *-j*-t tartalmazó töváltózat kialakulása a toldalékos alakokból magyarázható: a **feγð* formához az E/3. birtokos személyjel *feγé* alakot létrehozva járult. Azonban a XIII. század elején a *γ* hang kiveszett a magyar nyelvből, s a szóban keletkezett hiátust *j*-vel oldották fel: *feé* >> *feje*. A nyelvjárások egy részében a *γ* > *j* változás közvetlenül, hiátus keletkezése nélkül is lejátszódhatott. A birtokos személyjeles alakokból elvonással jött létre a *fej* alakváltozat (vö. SÁROSI 1991: 184–5, lásd még KNIEZSA 1956: 371, ZOLNAI 1892: 127).

Napjainkban a *fej* ~ *fő* alakpár a 'valaminek a kezdete', 'patak forrása', 'vízfolyás legnagyobb ága', 'halastó töltés melletti, középső, legmélyebb része', illetőleg 'völgy bejárata' mellett a nyelvterület egyes részein a 'hegy teteje' jelentéstartalom kifejezésére is használatos (NEMES 2005b: 51, 68). HEFTY a mintegy száz évvel ezelőtti nyelvhasználatot vizsgálva szintén regisztrálta a szó hegyrajzi köznévi funkcióját, s azt is följegyezte, hogy a 'hegy vagy szikla teteje' mellett a hegy egészét is megjelölték vele (1911: 167). S noha korábbi szótárainkban semmi nyoma nincs a *fej* ~ *fő* hegyrajzi köznévként való használatának³⁷ — a CZUCZOR–FOGARASI-szótár például csak a vízrajzi köznévi jelentését adta meg, BALLAGI MÓR szótárában egyáltalán nincs feltüntetve a *fő* helyfajtajelölő funkciója, s régebbi szótárainkban sem utalnak a hegyrajzi köznévi jelentésére (vö. RMG1.) —, mégis föltehetjük, hogy a mai 'hegytető, hegy' szemantikai tartalom már az ómagyar kori jelentésének is része volt.

Az OklSz. szerint a *fej* szó ómagyar kori *fē* ~ *fī* ~ *fő* alakváltozatait a 'fej', 'élettelen tárgy legfelső része', 'forrás, kezdet' mellett 'legelőkelőbb' jelentésben is használták. A TESz. viszont a 'legfontosabb; legrangosabb' értelmű *fő* melléknevet — mely a *fő* legrégebbi 'fej' jelentéséből szófaji átcapással alakult — elkülöníti főnévi előzményétől. A *fej* ~ *fő* 'fej' főnévnek pedig a 'forrás, kezdet' és a 'tárgy felső része' szemantikai bázisú változatait is ősi örökségnek tekinti. A hegyrajzi köznévi funkció bizonyára ez utóbbi jelentésből alakult ki másodlagos névátvitel eredményeként.

³⁷ HEFTY is csak szűk területekről adatolta egyébként a szónak ezt a jelentését.

A *fej* ~ *fő* hegyrajzi köznév ennek megfelelően eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte, amint azt a mellette szereplő latin *caput* 'csúcs, tető' és *cacumen* 'teteje, hegye valaminek, csúcs, legvége valaminek' elemek mutatják, vö. 1086: ad *caput montis* qui uulgo dicitur Seesecfehe (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput* Harypan few vocatum (OkI Sz.), 1348: In *cacumine* cuiusdam montis Seureghfeuhegy vocati (AO. 5: 193).³⁸ A szónak ugyanakkor már a korai ómagyar kori okleveles említésekben is kimutatható az általánosabb 'kiemelkedés' jelentése, vö. például 1341/1347: ad nasum 1 *montis* Bykusfew ... ad *montem* Fertysfeu (Gy. 3: 42, 124), 1341: *monticulum* Habrefeu (HOkl. 230, KMHsz. 1.).

A *fő* hegyrajzi köznév lényegesen kisebb számban adathozható a korai ómagyar korból, mint az azonos alakú vízrajzi köznév (az arányokhoz lásd az OkI Sz. adatait a *fej* címszó alatt). Emögött részben a vizekhez és a kiemelkedésekhez kapcsolódó eltérő tájszemlélet húzódnak: a középkor embere számára a kisebb-nagyobb vizek szolgáltak a legfontosabb viszonyítási pontként, s ebből fakadóan a hegynevekhez képest nagyobb arányban kerültek be az oklevelekbe is víznevek. Másfelől viszont a *fő* a hegyrajzi köznevek körében is periferikusnak tűnik, használatára főként csak a nyelvterület középső sávjából (Győr, Somogy, Fejér, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Zemplén, Kraszna, Kolozs vármegyék területéről) van — nem nagy számú — adatunk.

2.5. Hát

A *hát* szó eredetét a XIX. században kétféleképpen magyarázták. VÁMBÉRY török elemekkel rokonította (1870: 150), s maga BUDENZ is a török *ard* szóból magyarázta egy korábbi írásában (1863: 154), a MUSz.-ban azonban már egyértelműen ugor eredetűnek tünteti fel, s rokon nyelvi párhuzamként a vog. *kute* (*kut* 'hátsó rész' + határozórag) szót hozza. MÉSZÖLY GEDEON egészen a finnugor időkig vezeti vissza a szót, véleménye szerint a *hát* eredetileg igenévszó lehetett, amely 'terhet hord' jelentéssel is bírt, s a vogul *χünt-* 'hátára vesz' és *χünt* 'batyu', valamint a finn *kanta-* 'hord' szavakkal áll kapcsolatban (1936, idézi LAKÓ 1950: 244–5, hasonló véleményen van a SzófSz. is). Ennek az eredeztetésnek LAKÓ GYÖRGY szerint hangtani akadályai vannak, felvetése szerint a magyar *hát* inkább a finn *kohtu* 'anyaméh', észt *koht* 'has, gyomor' szavakkal azonos etimológiailag (1950: 244). A TESz. a szókincs még régebbi rétegébe tartozónak tekinti a szót, az uráli alapnyelvből származtatva azt, s alapalakját — BUDENZhez hasonlóan — **kuttz* 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete' formában rekonstruálja (vö. még MSzFgrE., UEW., EWUng.).

³⁸ A *Szőreg-fő-hegy* név *fő* néveleme kapcsán az OkI Sz. szerint esetleg számolhatunk a 'patak forrása' jelentéstartalommal is.

A napjainkban is meglévő, alapnyelvi testrésznévi jelentéséből alakult ki a *hát*-nak a földrajzi köznévi jelentése: 'az egész földnek vagy valamely részének, valamely álló- vagy folyóvíznek rendszerint domborodó vagy ilyennek látszó felszíne, felülete, teteje' (ÉrtSz.). A szó tehát hegyrajzi köznévként is használatos: kiemelkedések oldalát, tetejét jelölik vele (vö. NEMES 2005b: 86). HEFTY szerint a 'földkiemelkedés felső része' jelentés jobbra csak hegyes vidékeken érvényesül. A *hát*-at azonban emellett 'hosszan elnyúló földkiemelkedés' értelemben is használják, főként az Alföldön, ahol a kiemelkedések alakja leginkább megfelel ennek a tartalomnak (1911: 209).

A TESz. az ómagyar korra vonatkozóan a *hát* legkorábbi helynévi előfordulásai alapján a 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' meghatározását adja meg a szónak. Ezt támogatja, hogy a *hát*-at tartalmazó nevek mellett a *mons*, *monticulus*, *collis*, *bérc* értelmezők is előfordulnak a *locus* és a *vertex* 'valaminek a felső része, tető' latin elemek mellett: 1278: ad *montem* Kechkehat uocatam (Gy. 4: 210, 265), 1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat (Gy. 2: 323, 423, 439), 1341/1342//XVIII.: *colles* Haatth vocatos (Gy. 1: 519, 541), 1351: unum *berch* seu haat (Oklsz.); 1251: que *loca* Cheruoduiz et Chuasnahatia vocantur (Oklsz.), 1418/1433: ad cuiusdam montis *verticem* wlgo *hath* vocatum (Oklsz.). A *hát* többször áll az *erdő* lexémával kapcsolódva (az Oklsz. bizonyára a gyakorisága miatt is önálló összetett szóként tárgyalja az *erdőhát*-at): 1318: *Erdouhat* (Gömör vm., Gy. 2: 460, 482), 1330: *Erdeuhath* (Baranya vm., Gy. 1: 300), 1335, 1341: *Erdeuhath* (Bihar vm., Gy. 1: 570). Ezek a névalakulatok JUHÁSZ DEZSŐ szerint erdővel borított domb- és hegyvidékeket jelöltek (1988: 73). A korban tehát a *hát*-tal hegyrészt és hegyet is megnevezhettek, a két jelentés területi vonatkozásait azonban a meglehetősen kis számú adat alapján nem tudjuk közelebbről megvilágítani.

A *hát* aktív hegyrajzi köznévi szerepét mutatja ugyanakkor, hogy közsóként is előfordul az oklevelekben: a már idézett „unum berch seu *haat*” adat a kontextus alapján bizonyára közsói említés lehet. Az „ad cuiusdam montis verticem wlgo *hath* vocatum”, és a „colles *Haatth* vocatos” esetében viszont az adatok helynévi vagy köznévi státusának a kérdése nem dönthető el egyértelműen.

2.6. Orr

Az *orr* hegyrajzi köznév kapcsán is gondolhatnánk a testrésznévből való alakulásra, ám esetében valójában fordított irányú folyamattal számolhatunk. A TESz. szerint ugyanis már a szó finnugor (esetleg uráli) alapnyelvi **bore* alakja is 'valami kimagasló, csúcs, hegy' jelentésben élt, s a testrésznév maga is ebből alakult (vö. még MSzFgrE., EWUng., UEW.). Az azonban nem zárható ki, hogy a szó földrajzi köznévi jelentéseinek újabb esetei ('területnek elkeskenyedő, előrenyúló része') vagy magának a hegyrajzi köznévnél a későbbi jelentésár-

nyalatai ('hegynek, dombnak erősen kiugró része', HEFTY 1911: 302, NEMES 2005b: 149) már az antropomorf vagy teriomorf szemlélettel is magyarázhatók.

Noha alapnyelvi jelentése központi szerepre predesztinálta volna, az *orr* hegyrajzi köznévi használata mégis periférikus, elenyésző számban szerepel helynevek utótagjaként: +1212: *montem Tebe vra* (Gy. 4: 585, 679), 1338: *in capite cuiusdam promontorii wlgo Berchor* (Oklsz.), 1353/1360: *montem Heghor* (Gy. 4: 111, 124). Emellett azonban önmagában is előfordul az oklevelekben: 1269: *transundo viam ascendit in unum Orrh* (Oklsz.), 1297: *in or ipsius berch* (Gy. 3: 355), 1315/1370: *ad unum or* (KNIEZSA 1943–44/2001: 193). E példákban bizonyosan közszóként szerepel a szó. Az 1329: *ad monticulum Oor* (Gy. 3: 374) viszont tulajdonnévnek vagy köznévként egyaránt tekinthető.

2.7. Orom

Az *orr* más hegyrajzi köznevek létrehozásában is szerepet játszott: belőle alakult *-m* képzővel a korban szintén kis megterheltségű *orom* (TESz.), melynek jelentését már a Schlägli Szójegyzék is a latin *limbus* 'perem, szegély' szóval határozza meg (RMGt., vö. még Oklsz.). Jelentésébe tehát kialakulásakor besugárzódhatott alapszavának a testrésznévi szemantikai tartalma is.

A szó jobbra csak az ómagyar kor második feléből adatolható, s akkor is meglehetősen kis számban: 1287: *vnum orom wlgariter brdo*, *per vnum orom* (ÁÚO. 12: 468), 1384: *monticulo wlgariter Wrum dicto* (Z. 4: 284), 1386: *transeundo super Rewfaorumya* (Oklsz.), 1409: *montis vulgo orm dictum* (Zs. II/2: 204/6571). A példákból ugyanakkor kitűnik, hogy a szó köznévként is előkerül az oklevelekben.

2.8. Homlok

A *homlok* esetében sem kell feltétlenül a földrajzi köznévinél korábbinak gondolnunk a testrésznévi használatot. A TESz. szerint ugyanis az uráli alapnyelvi szó (alapszavát **kuma* formában rekonstruálják, melyhez az *-l* igeképző, illetve a *-k* névszóképző járult) legkorábbi jelentése 'hajlott, domborodó rész' lehetett (vö. MSzFgrE., UEW., EWUng.). Ebből pedig közvetlenül is kialakulhatott az ómagyar korra az általánosabb 'valaminek külső (legkiemelkedőbb, legfontosabb) része, különösen ennek felső szakasza', illetőleg a hegyrajzi köznévi 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' tartalom (HEFTY 1911: 211), vö. 1294/1321/XVII.: *montem Chysta humluk* (Gy. 3: 150, 233), 1362: *locum vbi Kewes homlok nominatur* (Oklsz.). A szó hegyrajzi köznévi használata azonban a korból különösen ritkán adatolható. E funkciójában a későbbiekben is periférikus maradt (vö. HEFTY 1911: 211), ma nyelvjárási szóként fordul elő ebben a szerepben, a nyelvterület egy-egy részén (vö. NEMES 2005b: 93).

2.9. *Tő*

A *tő* a helynevek túlnyomó részében vízrajzi értelemben szerepel: egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba való torkolásának a helyét és környékét nevezik meg vele (NEMES 2005b: 186). Hegyrajzi köznévként a hegynek, dombnak a talajhoz közel eső, alsó részét jelöli meg (HEFTY 1911: 367, ÉrtSz.). A korai ómagyar korban is a vízrajzi köznévi jelentése lehetett általános a szónak, jól mutatja ezt, hogy az OklSz.-ban a *tő* adatai között szinte kivétel nélkül vízneveket találunk. A TESz. szerint ez a jelentéstartalom már a finnugor alapnyelvi **tine* alakhoz is társulhatott (vö. még EWUng.), az MSzFgrE. és az UEW. szerint azonban a rokon nyelvi megfelelők vizsgálata alapján a szónak csak a 'fatörzs vége, fák vastag vége' alapnyelvi jelentésével számolhatunk. A *tő* hegyrajzi köznévi funkciója bizonyára ebből a szemantikai tartalomból alakulhatott, az ómagyar korból azonban csupán bizonytalan adataink vannak, vö. 1211: *colliculum ... Hagimastuh* (Gy. 1: 706).³⁹ Térszinformanévként való használata mindvégig periférikus lehetett, bizonyára ezzel magyarázható, hogy a TESz. még helynévi példával sem utal rá, s legkorábbi szótáraink sem tüntetik fel a szónak ezt a jelentését. HEFTY is elenyésző számú példát közöl a szó hegyrajzi köznévi használatára (vö. 1911: 365–6). Napjainkban csupán nyelvjárási szóként használatos 'domb legalsó része' jelentésben (vö. NEMES 2005b: 186).

2.10. *Lejtő*

A *lejt* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *lejtő* szavunk napjainkban általánosan jelöli a földfelszín ferdén lefelé haladó részét, s a nyelvterület több részéről is adatolható a földrajzi köznévként való használata (vö. NEMES 2005b: 127). A vizsgált korból azonban csupán egyetlen adatunk van a hegynévalkotó szerepére: 1332: *montem Kuesleuhteu* (Gy. 3: 380). Noha a szó jelentése már a korai időkben is 'hegyről lefelé menő <földterület>' lehetett (TESz., OklSz.), a név mellett álló latin fajtajelölő elem alapján esetleg feltehető, hogy a lexéma vagy inkább maga a helynév átvonódhatott a kiemelkedés egészére. Az OklSz. által közölt 1515: *infra Leythew*, in *Leythewlapossa* névalakulatok kapcsán a jelölt objektum fajtája is bizonytalanul ítéltető meg.

2.11. *Verő*

A napjainkban csupán a palóc és a székely nyelvjárásterületeken használatos (DÉNES 1982: 7) *verő* szavunk hegyrajzi köznévi használatával szintén már a korai időkben is számolhatunk, vö. 1341/1347: *montem Nogdelwereie* (Gy. 3: 42, 125), névalkotó szerepe azonban erősen korlátozott lehetett. Az ismeretlen eredetű *ver* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult szóval az EWUng. szerint (főként összetételek előtagjaként) elsődlegesen olyan területet jelöltek meg, melyet a nap annyira megvilágít, mintha a forró napsugarak ütlegelnék. Helyne-

³⁹ Lehetséges azonban, hogy a közeli *Hagymás* (1211: *stag. Hagimas*, Gy. 1: 706) víz torkolatának a megjelölése vonódott át a kiemelkedés megjelölésére.

vek alaprészeként viszont már a régiségben is 'hegy, domb napnak kitett lejtője' (HEFTY 1911: 369, DÉNES 1982: 7) értelemben használhatták. Az idézett példa mellett álló latin értelmező szerint ugyanakkor a név esetleg a kiemelkedés egészét is jelölhette, a *verő* meglehetősen speciális jelentéstartalma miatt feltehetően azonban csak a tulajdonnév (és nem az adott köznév) jelentésbővüléséről lehet szó.

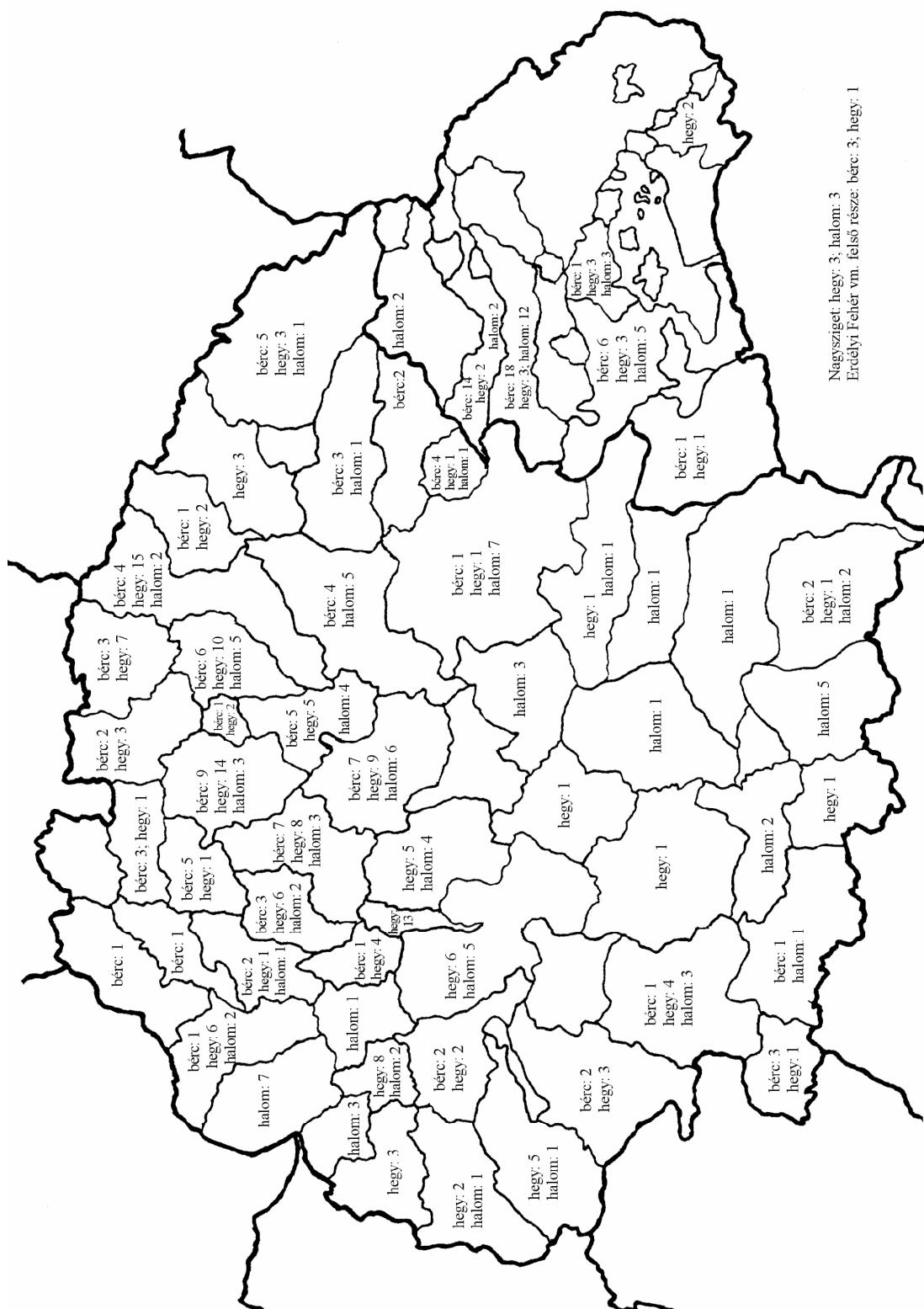
3. Összegzés

Az elmondottak alapján kitűnik, hogy a magyar nyelvterületen az erdélyi (különösen Alsó-Fehér, Kolozs és Doboka megyék), valamint a Balaton vonalától északra eső vidékek (leginkább Pilis, Hont, Nógrád, Heves, Liptó, Gömör, Abaúj és Zemplén megyék) a leggazdagabbak hegyrajzi köznevekben, ami ezen tájegységek földrajzi arculatát ismerve nem meglepő. A hegyrajzi köznevek körében pedig a vizsgált kor névalkotásában azok a legnagyobb megterheltségűek, amelyek általánosabb jelentésűek, azaz elsődlegesen kiemelkedést jelentenek. Közöttük is találunk azonban periférikus elemeket: a finnugor eredetű *ség* és a belső keletkezésű *magas*, a szlávból korán átvett *rez* erősen korlátozott használata feltehetően azzal magyarázható, hogy e lexémák már az ősmagyar kor végén sem játszottak központi szerepet a névalkotásban. A *gerend* periférikus voltához a szó későbbi átvétele mellett talán a speciálisabb jelentéstartalom ugyancsak hozzájárulhatott. Részben ez magyarázhatja a hegyrészt jelölő földrajzi köznevek kisebb számát is a hegynevekben. A korban ugyanis — ahogy korábban arról szó esett — a kiemelkedések még nem töltöttek be olyan fontos szerepet az emberek életében, s így nem volt akkora a kommunikációs igény velük kapcsolatban, hogy minden egyes részüket külön névvel kellett volna illetni.

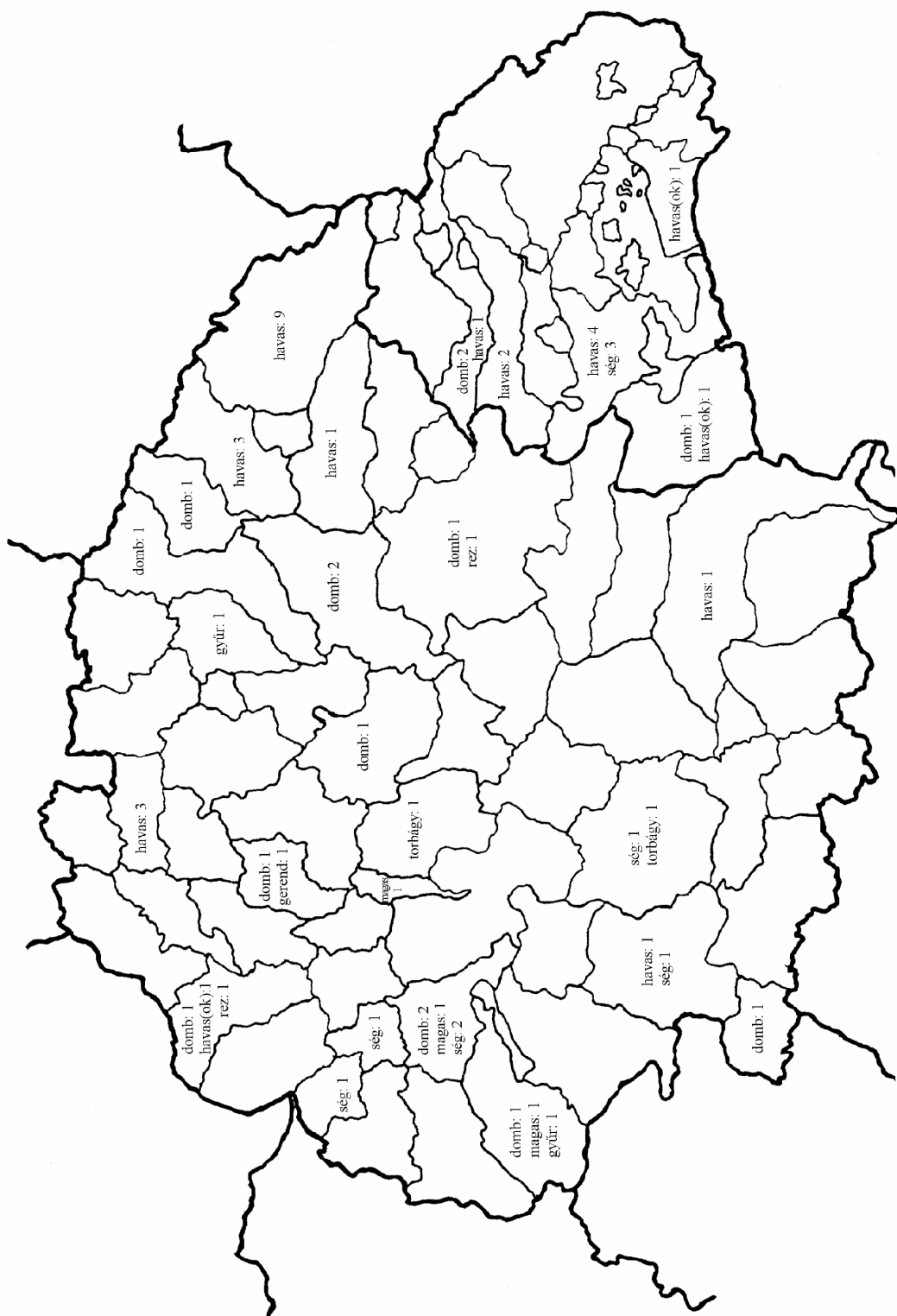
A hegyrajzi köznevek speciális csoportját alkotják az ún. megszemélyesítő, antropomorf, illetőleg teriomorf elemek, melyek különösen fontos szerepet játszanak a természetes differenciálódással keletkezett földrajzi egységek elnevezéseiben (LŐRINCZE 1947a: 13, BALOGH 1972: 469). A testrésznévből való alakulás azonban nem csupán a hegyrajzi köznevek állományát bővíti, a vízrajzi köznevek körében is találhatunk példát rá, vö. *szarv* ~ *szarm* 'folyó vagy völgyek ága' (TESz.), *köldök* 'forrás' (BENKŐ 1947a: 27). FARKAS FERENC szerint pedig a síkvidékek, sőt emberi építmények részei is megnevezhetők ilyen módon (1997: 439, ehhez lásd még NEMES 2005a: 114–29). Az élőlényekre jellemző tulajdonságok kivetítése az élettelen tereppontokra, objektumokra valójában az emberi világlátás általános sajátossága (vö. SZILÁGYI 1997: 80–7).⁴⁰ Természetes tehát, hogy más nyelvekben ugyancsak találkozhatunk testrésznévből alakult földrajzi köznevekkel. A török nyelvben például az elsődlegesen 'mellkas, mell' jelentésű *töş* szónak 'az erdő széle, ahol a sztyepp kezdődik' földrajzi köznévi tar-

⁴⁰ Az emberi és állati testrészek megnevezései mellett növényrész nevéből is alakulhat földrajzi köznév (pl. *ág* 'folyó ága'), a hegyrajzi köznevek között ez a típus kevésbé gyakori, a vizsgált korban csupán a *tő* képviseli.

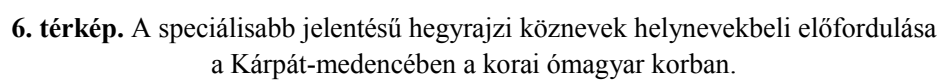
talma is kialakult (LÖRINCZE 1947a: 24). Az összsláv **golva* szóalak 'magaslat' hegyrajzi köznévi funkciója a szó eredeti 'fej' testrésznévi jelentéséből keletkezett (ŠMILAUER 1970: 68). A német (osztrák) hegyrajzi köznevek körében szintén találunk példákat a szemlélet érvényesülésére: az elsődlegesen 'fej' jelentésű *Kopf* főnév (és *Gupf* alakváltozata) hegytetők jelölésére is használatos: *Seekopf* (hegy Karintiában). A *Rücken* 'hát' szó *Ruck* alakváltozata 'hegygerinc' jelentéssel vált földrajzi köznévvé: *Bocksruck*, *Bosruck* (hegyek Stájerországban), a karintiai *Ferlacher Horn* hegynévben pedig az elsődlegesen 'szarv' jelentésű *Horn* főnév rejlik (vö. POHL é. n.). A teriomorf szemlélet érvényesülését láthatjuk a németországi *Schwalbenschwanz* (*schwanz* 'farok'), *Saurüssel* (*rüssel* 'ormány') helynevekben is (vö. *Deutsche Ortsnamen*). A magyar hegyrajzi köznevek között ugyanakkor az antropomorf és teriomorf formák — a fent vázolt okok mellett talán a testrésznévvel való kapcsolat érzése miatt is — a névalkotásban jobbra szintén kisebb megterheltségűek.

4. térkép. A *bérc*, *hegy* és *halom* helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

5. térkép. A ritkább használatú 'kiemelkedés' jelentésű hegyrajzi köznevek helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

III. Névrendszertani vizsgálat

1. Szerkezeti elemzés

Az ember a környezetében lévő, számára valamilyen szempontból fontossá vált objektumokat elnevezi, hogy a különböző kommunikációs helyzetekben meg tudja jelölni azokat. A névadás motívuma, vagyis a névadás alapjául szolgáló jellegzetesség sokféle lehet, így például a táj valamely adottsága, a birtoklás ténye vagy a helyhez kötődő esemény stb. egyaránt megjelenhet a névben.¹ Keletkezésekor tehát valamennyi helynév motivált, leíró jellegű, azaz a denotátum valamely jellemző tulajdonsága, jegye jelenik meg benne (HOFFMANN 1993: 43, TÓTH V. 2001a: 131).²

A helynévalkotás háttérében meghúzódó gondolkodásbeli kategóriák nem nyelvspecifikusak, hanem „alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze” (HOFFMANN 1993: 44). A névadói motívumok szemantikai osztályait KIVINIEMI nyelvi univerzálénak nevezi (idézi HOFFMANN 1993: 44). A helynévalkotáshoz szükséges szimbólumok és fogalmi megfelelőik, valamint a névadás-névhasználat folyamatát szabályozó mechanizmusok ugyanis bármely névadó és névhasználó tudatában megtalálhatók. Működésük révén a denotátumhoz kapcsolódó egyedítő vonások a névadás folyamatában vizuális szimbólumokból nyelvi szimbólumokká alakulnak, s nyelvi jelként való használatuk hozza létre a helyneveket. A nevekhez kapcsolódó szemantikai kategóriák persze a névadás mellett a nevek használata, illetve felismerése során is aktiválódnak.

A névadás-névhasználat mechanizmusa s a hozzá kapcsolódó szemantikai kategóriák általánosan jellemzik a helyneveket, ám a különböző névfajták között — amint korábban láttuk, eltérő névszociológiai jellegükből is adódóan — ebből a szempontból aránybeli, sőt típusbeli

¹ A megnevezni szándékolt objektumhoz kapcsolódó — KRISTÓ GYULA szavaival élve — végtelen számú névadási motívum (1976: 14, 1986: 321) közül természetesen csak néhány jelenik meg a hely nevében. Érdeemes ugyanakkor utalni arra, hogy ez a motívum — több hasonló objektum, a táj megváltozása és egyéb tényezők következtében — nagyon gyakran nem esik egybe az azonosítás jegyeivel, vagyis azokkal az attribútumokkal, amelyek alapján a névhasználó közösség a helyet és a nevet összekapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 16). A beszélőközösség perspektívájának a vizsgálatba vonásával, vagyis a jelenkori névhasználói szokások jellemzőit szem előtt tartva a régiség névhasználatához is közelebb kerülhetünk.

² HOFFMANN ISTVÁN ugyanakkor a mesterséges névadással keletkezett nevek kapcsán utal arra, hogy létrejöttüket jobbra csak a meglévő névmodellekhez való igazodás vezérli (1993: 43). A régiségben azonban még nem jellemző a névadásnak az a típusa, amelyben a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal. Ez a típus inkább a modern kor mikrotoponímiájában tűnik fel, gondoljunk például az olyan utcanevekre, mint a *Kossuth utca*, amelyiknek valójában semmi köze nincs Kossuth személyéhez. Szintén a modern korra lehet jellemző (bár ezzel kapcsolatban teljes helynévállomány híján csak az intuíciónkra hagyatkozhatunk) az emlékeztető és a konvencionális funkció. Úgy gondolom, hogy az ómagyar kor helynévkincsének, s különösképp a hegyneveknek a kialakításában egyik sem játszhatott lényeges szerepet, de teljesen kizárni sem lehet őket.

különbségeket is találhatunk. Az egyes névfajtákra jellemző névadás szemantikai motívumhá-
lójának feltárásával tehát differenciáltabban láthatjuk a mindenkori helynévadás működését.
Ez az elemzési szempont a névrendszertani vizsgálatnak az a része, amelyet HOFFMANN
ISTVÁN munkája nyomán funkcionális-szemantikai elemzésnek nevezek, s amely a nevek fel-
építésére irányuló szerkezeti analízisnek a részét képezi. A funkcionális-szemantikai elemzés
során tehát a névben szereplő funkcionális névrészek³ szemantikai tartalmának feltárására, a
névadás szemléleti alapjául szolgáló modellfajtáknak a számbavételére törekszünk.

A helynévhasználatnak ugyanakkor működési feltétele, hogy az egyén által megjelölni kí-
vánt valóságreszlet nyelvi megformálását mindenki azonos ismereti kategóriába: a helynevek
megszerkesztésére használatos nyelvi szabályok felismerése alapján a helynévi kategóriába
sorolja. A szerkezeti analízis során ezzel összefüggésben a névrész(ek)et a funkcionális-
szemantikai elemzésen túl lexikális-morfológiai szempontból is érdemes megvizsgálni. Ennek
során a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök állnak az elemzés középpontjában, vagyis az,
hogy a névadásban megjelenő funkcionális-szemantikai tartalmakat az adott korban, területen
milyen nyelvi (lexikális, morfológiai, grammatikai) eszközökkel, milyen ún. névelemekkel⁴
fejezik ki. Erre elvileg igen sokféle lehetőség van, a valóságban ugyanakkor viszonylag jól
körülhatárolható a felhasznált nyelvi eszközöknek a köre, és ennek révén szintén jellemezhet-
jük a helyneveket s ezen belül a hegyneveket.

A továbbiakban a két szempontot egymás mellett alkalmazva igyekszem megvilágítani a
hegynévadás szemantikai és lexikális bázisát, hogy láthassuk, a különböző névadási motívu-
mok nyelvileg milyen formában jelennek meg a hegynevekben.⁵

1.1. Fajtajelölő névrészek

A hegynevekben — ugyanúgy, mint a legtöbb más helynévfajta elemeiben is — meglehe-
tősen gyakran megjelenő motívum a hely fajtájára való utalás, vagyis annak a helyfajtának a
megjelölése, amelybe a név által jelölt objektum tartozik. Ennek a szemantikai szerepnek a

³ A funkcionális-szemantikai elemzés alapja a *névrész* fogalma. A névrész a névnek az a szegmentuma, „amely a denotátumáról valamely információt közöl”, a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsola-
tos bármiféle szemantikai jegyet kifejez (HOFFMANN 1993: 30). Nem kötődik azonban közvetlenül a névben
szereplő minden lexémához névrészfunkció. A *Dió-mál* hegynév például olyan hegyre utal (2), amelyen sok
diófa nő (1), a *Dió-mál hegye* névszerkezetében azonban már csak az a két névrészfunkció jelenik meg, hogy 'a
hegy (2), amelynek *Dió-mál* a neve (1)'.

⁴ A név szegmentumait HOFFMANN munkája (1993: 56) nyomán *névelemek*-nek nevezzük. HOFFMANN a hely-
névben található lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák (képzők, jelek, ragok) összefog-
láló megnevezéseként használja ezt a terminust. Az egyes helynevek, illetve a névrészek egy- vagy több név-
elemből állhatnak. A lexikális névelemek vizsgálatakor az alapkategóriák a szófaji rendszer osztályai lehetnek.
Ezek — hasonlóan a funkcionális kategóriákhoz — általában jelentéscsoportok szerint tovább bonthatók: a
helynevek alkotásában szerepet játszó jellemző szórétegek kiemelésével, néha esetleg alaktani tekintetben is
elkülönülő alakváltozataik feltüntetésével.

⁵ Hasonlóképpen járt el RÁCZ ANITA is a Bihar vármegyei településnevek vizsgálata során (2005).

betöltésére kizárólag fajtajelölő szók, azaz földrajzi, közelebbről hegyrajzi köznevek alkalmaznak (vö. HOFFMANN 1999: 208, TÓTH V. 2001a: 132).⁶ Ezeket a szavakat a mindennapi környezetről beszélve közszóként és nevekben egyaránt gyakran használjuk, bármely nyelv kapcsán igaznak tarthatjuk tehát KIVINIEMinek azt a megállapítását, mely szerint a helyeket osztályozó szavak a központi szókészlethez tartoznak. A fajtajelölő névrészeket ugyanakkor sok esetben meglehetősen nehéz elhatárolni a sajátosságot kifejező névrészeketől, aminek az oka, hogy a hely fajtaját kifejező szavak is a helyeknek valamiféle sajátosságait fogják össze jelentésükben, s a jelentés több-kevesebb specifikus tulajdonságjegyet is tartalmaz (HOFFMANN 1999: 209). A hegynevek alkotásában részt vállaló földrajzi köznevekkel részletesebben a *Hegyradi köznevek* című fejezetben foglalkoztam, az alábbiakban csak néhány olyan lexémát érintek, amelyek valamilyen vonatkozásban különlegesek és sajátos problémákat vetnek fel.

1. A földrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek alaprészeként, sajátosságot kifejező bővítményrészhez kapcsolódva használatosak, vagyis S+F szerkezetű nevek második névrészeként állnak, pl. *Agyagos-bérc* ([+1287/XIV.]: *Agyagus bercz*, Gy. 4: 79), *Kerek-domb* (1307: *Kerekdumb*, Gy. 2: 71), *Bükk-fő* (1297: *Bykfew*, Gy. 3: 325, 355), *Kő-gát* (1340: *Kwgath*, Gy. 2: 302), *Nagy-gyűr* (+1326/1400 k.: *Nogh Gyur*, Gy. 1: 40, 142), *Két-halom* (1232>1347: *Kethalm*, Gy. 2: 515), *Gutin havasa* (1231/397: *Guthunchowosa*, Gy. 4: 111, 124), *Iker-hegy* (1249: *Ykerheg*, Gy. 2: 208, 303), *Dobra hegyese* (1329: *Dubrahegesse*, Gy. 2: 44, 63), *Csiszta-homlok* (1294/1321/XVII.: *Chysta humluk*, Gy. 3: 150, 233), *Csókás-kő* (1292: *Chokaskeu*, Gy. 2: 275), *Köves-lejtő* (1332: *Kuesleuhteu*, Gy. 3: 380), *Godolya-mál* (1275: *Gudulamal*, Gy. 2: 208, 310), *Tebe orra* (+1212: *Tebe vra*, Gy. 4: 585, 679), *Vámos reze* (1256/1283//1572: *Vamusreze*, Gy. 1: 600), *Homorú-tető* (1275: *Homoroutetew*, Gy. 2: 310), *Nagy-dél verője* (1341/1347: *Nogdelwereie*, Gy. 3: 42, 125).⁷

Az általam vizsgált korpuszban csupán a *Hagymás közbérce* (1341/1347: *Hagmaskwzberche*, Gy. 3: 42, 125) név KISS LAJOS által feltételezett tagolása (1991: 76) esetében vetődhet fel annak a lehetősége, hogy a hegynév második névrészeként összetett földrajzi köznév áll, ez esetben ugyanis a *közbérce* 'középső hegyhát' az utótag, melyből a *köz* névelem idővel elmaradt, s létrejött a ma is használatos *Hagymás-bérc* névstruktúra. Valószínűbbnek tarthatjuk azonban a név *Hagymás-köz bérce* tagolási lehetőségét, ebben az esetben az előtag a — közvetlen adatokkal nem igazolható — *Hagymás-köz* helynév lehet. Ez utóbbi esetben azon-

⁶ Amennyiben más helyfaját jelölő fajtajelölő köznév válik a kiemelkedés nevévé (pl. a 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' jelentésű *láz* vagy a 'bükkerdő' jelentéssel is bíró *bükk*), a keletkező hegynév nem a hely fajtajára, hanem a kiemelkedés sajátosságára utal (ti. arra, hogy tisztás vagy rét található a hegyen).

⁷ Terjedelmi okok miatt nem sorolok fel minden nevet az egyes típusoknál, inkább szövegszerűen utalok arra, hogy az egyes névadási motívumok mennyire jellemzőek a hegynevek körében.

ban a név szemantikai struktúrája is más jellegű: a kiemelkedés pontos elhelyezkedésére utalhattak vele. Ez utóbbi tagolást erősíti, hogy *közbérc* földrajzi köznevet a korból máshonnan nem ismerem. A *Szár-homok* (1269: *Zaarhunk*, Gy. 3: 389, 450) hegynév utótagja anyagnévnek tűnik, de valójában ez is földrajzi köznévi szerepben ('homokos terület') áll. HOFFMANN ISTVÁN szerint a *homok* alaprészes nevek mellett álló kiemelkedést jelölő latin földrajzi köznevek alapján az is feltehető, hogy a szónak a régiségben — amint napjainkban is — térszínformára ('domb') utaló jelentése is lehetett (vö. 2007: 259). Az *Iván-tarja* (1385//1469: *Iwantarya*, Gy. 4: 498) alaprészében pedig talán a *tar* 'kopasz' jelentésű szó birtokos személyjeles alakját látjuk földrajzi köznévi szerepben, 'lecsupaszított hegyoldal' jelentésben.

Gyakran találkozhatunk olyan hegynevekkel is, amelyekben a földrajzi köznévi elem mára már elhomályosult. A *Vámos reze* névben az alaprész az elavult *rez* vagy *rěz* lehet, amely a szláv **režь* 'vágás' főnévből alakult, a magyarban azonban a szó az erdő jelentéselem közvetítésével metonimikusan 'hegy, domb, halom' jelentésű térszínformanévvé alakult, később viszont ez a jelentése is elhomályosult (vö. SZENTGYÖRGYI 2008: 39–48).

2. A fajtajelölő névrész megnevező funkciójú helynévi előtaghoz is kapcsolódhat (M+F struktúrájú hegynevet hozva létre): pl. a *Viszoka hegye* (1323: *Wyzukahyge*, Gy. 2: 461, 510), *Lendece mála* (1339/1359>1520: *Lendeczemaala*, Gy. 4: 575), *Szlovik köve* (1281: *Slovykkeve*, Gy. 3: 188), *Zsarnó hegye* (1321: *Zarnohygy*, Gy. 1: 153), *Csiszta-homlok*, *Ladica-bérc* (1232>1347: *Lasichaberch*, Gy. 2: 461, 515) nevekben jövevénynevekhez, a *Nagy-dél verője*, *Vértés hegye* (XIV.: *Werteshege*, Gy. 2: 322, 415) nevekben pedig belső keletkezésű hegynevekhez járult hegyrajzi köznév. Ezek a nevek egyébiránt bizonyosan másodlagosan egészültek ki a fajtajelölő névrészükkel.

3. A hegyek megjelölésében találkozhatunk pusztán földrajzi köznévi (vagyis F szerkezetű) névformákkal is, például *Bérc* (1256: *berch*, ÁÚO. 2: 267, 1299: *Beerch*, ÁÚO. 10: 331; noha a *Bérc* adatok helynévként kezelése egyes területeken az igen gyakori előfordulás miatt kérdéses, erről lásd még a *Történeti elemzés* című fejezet 2.3. alfejezetét), *Domb* (1307: *Dumb*, Gy. 2: 71), *Halom* (1264: *Holm*, Gy. 4: 428, 477), *Tető* (1276: *Tetheu*, Gy. 2: 323, 362). A *Halmod* (1206: *Holmod*, Gy. 1: 237, 238), *Gerendes* ([1245]/1245: *Grendus*, Gy. 3: 150, 174) képzett formákban szintén hegyrajzi köznév rejlik, az utóbbiban a szláv eredetű s a magyarban is meghonosodott *gorond* ~ *gerind* ~ *girind* ~ *görönd* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' lexémát láthatjuk (vö. ÚMTsz., TESz. *gorond*).

1.2. Megnevező szerepű névrészek

A névhasználók gyakran vesznek át helyneveket más nyelvű névhasználói közösségektől. Az átvett nevekben, névrészekben mindig megnevező funkció fejeződik ki.⁸ Ebben a szemantikai szerepben mindig valódi helynév áll, s a feladata a denotátumra való utalás, e funkción kívül mást nem is fejez ki a magyar névhasználók számára.⁹

1. Az átvett nevek gyakran szerkezetileg változatlan formában (M struktúrájú névalakban) használatosak a magyar beszélők körében, például a szláv eredetű *Papaj* (1262: *Popol*, ÁÚO. 11: 519, < összl. **popelъ* 'hamu', FNESz. *Nagy-Papaj*), *Dobóc* (1338/1339: *Dobouch*, Gy. 1: 533, < összl. *dqbъ* 'tölgy[es]', ŠMILAUER 1970: 57), *Pizun* (1210/1272: *Pizun*, ÁÚO. 11: 106, < szl. *pъšeno* 'köles', ŠMILAUER 1970: 150), *Csalár* (1208: *Challars*, Gy. 4: 134, 150, vö. szlk. *Včelar* tpk. 'méhész', FNESz.), *Holica* (1325: *Holicha*, Gy. 1: 197, < szlk. *holý* 'tar, kopasz', FNESz. *Holics*), *Gvozd* (1299/1369/1590: *Guozb* [ɔ: *Guozd*], Gy. 2: 102, 134, < szl. *gvozdъ* 'erdő', ŠMILAUER 1970: 74), *Szabatin* (+1262/[1270]: *Zobothin*, Gy. 4: 441, vö. cseh *Sobota* szn., -*inъ* birtoklást kifejező képzővel, a képző funkciójához l. ŠMILAUER 1970: 28–9, KNIEZSA 1960: 23) hegynevek szerkezetileg változatlan formában élnek a szláv nyelvből való átvételt követően a magyar helynévrendszer elemeiként. A *Litahaberg* (1074: *Litahaberge*, Gy. 4: 134, 161, DHA. 197) pedig a meglehetősen kis számú német eredetű hegynév egyike lehet (vö. a *Lajta* folyónév német *Litaha* neve < ófelném. *līt* 'hegyoldal' + *aha* 'víz', FÖRSTEMANN II/2: 92; ném. *berg* 'hegy'). A *Pod* (1336: *Pod*, Gy. 4: 122) hegynév a románból kerülhetett be a magyarba, s alapszava a 'fennsík, terasz' értelemben is használatos román *pod* főnév (FNESz. *Pád*).¹⁰ A magyar névhasználó közösség számára azonban e helynevek — mint fentebb is jeleztük — csupán annyit közölnek, hogy '(az a hely), aminek ez és ez a neve'. A jövevénynevek eredeti szemantikai tartalma csupán az adott magyar helynév előtörténetével hozható összefüggésbe, s legfeljebb a névkutatás számára lehet érdekes, a tisztán magyar névhasználó közösség szempontjából kevésbé (a kétnyelvűek azonban — az áttetsző nevek esetében — tudatosíthatják az eredeti szemantikai tartalmat is). A névátvétellel alakult nevek ennek megfelelően mindig egyrészesek: azaz hiába minősül a *Csernahora* (1243/1335/XVII.: *Csernahora*, Gy. 2: 457, 460, 533) név (tkp. értelme 'fekete hegy') a

⁸ A megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetőség nyílik arra, hogy a már létező helyneveknek az újonnan létrejövő névalakulatok szerkezetébe való beépülését bemutassuk. Ezzel a kérdéssel TÓTH VALÉRIA foglalkozott részletesen (1999).

⁹ A kétnyelvű közösségekben azonban — az átadó nyelv ismeretének függvényében — nyilvánvalóan egyéb információk is társulhatnak a névhez, például hogy mely nép adta a nevet, esetleg a helynek a névben is megjelenő jellemzői, stb.

¹⁰ KNIEZSA szerint román hegynevekkel jobbra csak a XIV. század végétől számolhatunk (vö. 1943–44/2001: 56).

szlávban kétrészesnek, a magyar helynévrendszer elemeként csupán egyetlen névrészt tartalmaz, hiszen egyetlen funkció jelenik meg benne az, hogy a hegyet *Csernahorá*-nak hívják.

Akadnak olyan nevek, amelyek esetében nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy valóban átvétellel van-e dolgunk. A több különböző kiemelkedés megnevezésére használt *Galya* (+1275/[XIV.]: *Gala*, Gy. 3: 42, 43, 139; 1315/1339: *Gala*, Gy. 1: 767) hegynév a régi szláv **gol'a* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű közsőzóra vezethető vissza; kérdéses azonban, hogy miként került be a magyar névrendszerbe. Igen valószínű, hogy a magyar hegynév a közsőzből alakult szláv **Gola* név átvétele, nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a régi szláv **gol'a* köznévként honosodott meg a nyugati szlávval érintkező magyarban (vö. magyar népnyelvi *galya* 'hegyi tisztás; kopasz (erdőtlen) kopár hegy'; ERDEY 1954: 62, FNESZ., KISS L. 1997a: 163), s ebben az esetben a *Galya* név magyar névadás eredményének tartandó. A végső soron szláv eredetű *Szelemen*-féle hegynevek esetében szintén számolhatunk magyar névadással is. A név létrejöhetett egyrészt a kaj-horvát *Sljeme* hegynévből, melyet a vele etimológiailag azonos szláv eredetű magyar *szelemen*-hez igazítottak a magyar névhasználók. A kaj-horvát *sljeme* mellett azonban a vele etimológiailag azonos szláv eredetű magyar *szelemen*-nek is kialakult a 'vízszintes fagerenda a tetőszerkezetben' jelentésén kívül a 'hegygerinc, hegytető, bérce' tartalma, amely jelentéshasadással a kiemelkedés nevévé válhatott (vö. KISS L. 1997a: 159).

Hasonló alakulással talán a *Pilis* (1244: *Pelis*, Gy. 2: 207, 208, 224; 1187: *Ples*, Gy. 4: 585, 692) hegynevek egy részénél is számolhatunk. BENKŐ LORÁND szerint feltehető, hogy a régiségben a magyar hegynév szláv közsőzi előzménye köznévként is bekerült a magyar nyelvbe, s 'tonzúra' jelentésben volt használatos. Meglátása szerint ugyanis mivel a *Pilis*, *Piliske* (1295: *Piliske*, Gy. 4: 327, 393) helynév a székelyek által lakott terület egészén meglehetősen nagy számban fordul elő — a régiségből is több ilyen név adatható: *Pilis* (Erdélyi Fehér vármegye alsó része), *Veres-Piliske* (1299/1369/1590: *Verespiliske*, Gy. 2: 102, 134, Erdélyi Fehér vármegye alsó része) —, olyan területeken is, ahol nem származhatott közvetlenül a szlávtságtól, ezért a szónak „közsőzéként meg kellett lennie a székely népnyelvben is, és csak innen juthatott be a földrajzi nevekbe” (BENKŐ 1947b: 206). Ezt igazolhatja, hogy a *piliske* alak ma közsőzéként is megtalálható 'hegycsúcs, magasan álló kúpolatok' szemantikai tartalommal. BENKŐ ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a székelyek a szlávból a *plěška* közsőzi formát vehették át, és a kopasz, erdő nélküli hegyek megnevezésére használták. „A földrajzi tulajdonnévvé vált *piliské*-kből aztán elvonták a vélt *-ke* képzőt. Az elvonás jelentésstanilag is érthető: a nagy tömegű hegyek nevében furcsának hatott a kicsinyítő képzőnek látszó *-ke* végszótag” (BENKŐ 1947b: 207). Amennyiben az átvétel közsőzéként következett be, a *Pilis* és a *Piliske* név nem megnevező, hanem helyfajtajelölő szerepben áll. Az Esz-

tergom vármegyei *Pilis* hegynévet azonban KISS LAJOS határozottan szláv eredetűnek tartja (vö. FNESz.)

2. Megnevező funkcióval a kétrészes nevek előtagjában is viszonylag gyakran találkozhatunk (M+F szerkezetű nevekben), a *Dió-mál hegye* (1299/XIV.: *Gyomalhege*, Gy. 2: 102, 177), *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, Gy. 3: 42, 70), *Dobra hegyese*, *Zsarnó hegye*, *Garabos-halom* (1256: *Garaboshalm*, Gy. 1: 125), *Irsva-bérc* (1257/[1259]/1390/1466: *Irswa berch*, Gy. 3: 501, 520), *Zsarnó-szeg* (1329/1520: *Zeravzek*, Gy. 1: 465) hegynévek említettek például e sorban. A *Garabos-halom* kapcsán háromféle alakulásmóddal is számolhatunk: lehetséges egyrészt, hogy az előtag az ősszláv *gъrbъ* 'domb; hát' jelentésű szóval, illetve ennek valamely szláv helynévi származékával hozható kapcsolatba. Feltételezhetjük továbbá azt is, hogy a szláv *grab(r)ъ* 'gyertyán' szó szláv helynévi származéka alakult a magyarban -s képzővel helynévvé. Végül nem zárható ki a személynévből való eredeztetés sem, vö. 1138/1329: *Grab* szn., 1303/1335>1436: *Garabus* fia János (TÓTH V. 2001b: 60, ÁSz. 325, 348).

Az ide tartozó hegynévek szerkezeti változással, kiegészüléssel jöttek létre, és aszerint, hogy a megnevező funkciójú névrész külső vagy belső keletkezésű, további alcsoportokat különíthetünk el. Átvett név rejlik például a *Brizó bérce* (1331/1394: *Brizoberche*, Gy. 3: 229), *Bugyihó hegye* (1283: *Budihohege*, Gy. 3: 150, 205), *Bagonya-hegy* (1327>XIX.: *Bagonya-hegy*, Gy. 3: 151) vagy a *Pilis-hegy* (+1212: *Pelishig*, Gy. 4: 585, 679) előtagjában. Belső keletkezésű helynevek állnak például a *Dió-mál hegye*, *Magas-hegy bérce* (1256: *Mogoshegbercy*, Gy. 3: 42, 108) kétrészes hegynévek bővítményrészében.

A csoport kialakulásának körülményeire, a nevek magyarázatára a keletkezéstörténeti vizsgálat során, a kiegészülés jelenségének bemutatásakor még visszatérek.

3. A hegynévek körében a régiségben kevésbé jellemző a megnevező funkcióban álló utótag (vagyis S+M szerkezetű névstruktúraként, sajátosság szerepű előtaggal jelentkezve), de erre láthatunk példát többek között a *Bökény Somlya* (1274/1324: *Bukensomla*, Gy. 2: 353), *Három-Bogárfű* (1270: *Ha(r)um Bugarfyu*, Gy. 3: 501, 513), *Kassai-Nagy-hegy* (1317: *magnus mons Cassouiensis*, Gy. 1: 40, 103, vö. 108), *Kis-Galya* (1325/1347: *Kysgala*, Gy. 1: 789), *Kis-Várad* (1341/1347: *Kyswarad*, Gy. 2: 461, 485), *Nagy-Galya* (1341: *Nag gala*, KMHsz. 1.), *Szár-Somlyó* (1249/1291: *Saarsumlu*, Gy. 1: 247), *Vad-Somló* (1333: *Vadsumlo*, Gy. 2: 208), *Veres-Piliske* névformákban. Amint a példák mutatják, a megnevező szerepű második névrész igen gyakran jövevénynév, a differenciáló funkciójú előtag pedig igen sokféle szemantikai viszonyra utalhat. Ennek a névtípusnak a kialakulása azzal magyarázható, hogy a mindenkori helynévrendszer elemeihez előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódhatnak. Ekkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező funkcióba kerül (függetlenül attól, hogy korábban

milyen funkcionális jegy tükröződött benne; vö. TÓTH V. 2001a: 137). Feltételezhetően erről lehet szó az *Atya-Bükk-fő* (1257/[1259]/1390/1466: *Achabykfew*, Gy. 3: 501, 520), a *Badacsony-Bükk-fő* (1257/[1259]/1390/1466: *Bochochan bykfew*, uo.), illetőleg a *Vár-Bükk-fő* (1257/[1259]/1390/1466: *Warbykfew*, uo.) hegységek esetében is. Korábban vélhetően egy elsődleges *Bükk-fő* helynév szolgálhatott a hegy megnevezésére, melynek szerkezete ’bükkerdővel borított hegytető’ funkcionális-szemantikai tartalommal (tehát S+F funkcionális szerkezettel) írható le. Ehhez másodlagosan járulhattak a megkülönböztető jelzői szerepű előtagok. Az ily módon létrejött nevek bizonyára a hegy különböző részeinek, esetleg önálló kiemelkedéseknek az elnevezései lehetnek, azaz például az *Atya-Bükk-fő* névben az a szemantikai tartalom jelenik meg, hogy ’a Bükk-fő nevű hegy azon része, amely egy Atya nevű személlyel (vö. ÁSz. 43) valamilyen (talán tulajdonosi) viszonyban van’, azaz S+M felépítésű. Az újonnan létrejövő hegységek szempontjából tehát már nincs jelentősége annak, hogy a *Bükk-fő* hegynév milyen névalkotási indíték alapján keletkezett.

1.3. A hegy valamely sajátosságát kifejező névrészek

A természetes névadásra különösen jellemző, hogy az ember valamennyi, a környezetében lévő, névvel még nem rendelkező objektumot annak jellemző sajátosságáról nevezi el. Az ide sorolható hegységek csoportja szemantikailag nagymértékben differenciált, s a szemantikai tartalmat kifejező nyelvi elemek köre is meglehetősen változatos: szó, szó szerkezet egyaránt állhat ebben a funkcióban. Legtöbbször (képzett vagy képzetlen) melléknevet vagy főnevet használnak fel ennek a tartalomnak a kifejezésére, de tulajdonnevekkel ugyancsak találkozhatunk ebben a szerepben.

A sajátosságot kifejező névrész önmagában is alkothat hegynevet (S), legtöbbször azonban földrajzi köznévvvel összekapcsolva használatos (S+F), időnként pedig megnevező funkciójú névrésszel áll együtt (S+M). A lehetséges szerkezeteket azért vetítem előre, mert a továbbiakban az ismétlések elkerülése végett — a korábbi tárgyalásmódtól eltérően — a strukturális felépítés helyett a hegységekben megjelenő funkcionális tartalmak sokszínűségét előtérbe állítva végzem az elemzést.

1. Gyakran a kiemelkedéseknek valamely érzékszervünkkel felfogható **k ü l s ő j e g y e** válik az elnevezés alapjává.

1.1. A Baranya vármegyei *Magasd* (1252: *Mogusd*, Gy. 1: 400) hegynévvel a kiemelkedés **m é r e t é r e** utalt a névadó. Feltételezem, hogy a *Kevély* (1355: *Kewel*, AO. 6: 280) név esetében is erről lehet talán szó, magas, égnek törő, meredek hegyet jelölhettek meg a névvel. A méretre utalás gyakrabban jelenik meg a kétrészes nevek előtagjában: a *Kis-Galya*, *Kis-Köved* (1295: *Kuskued*, Gy. 4: 327, 393), *Kis-lakos* (1282/1411: *Kyslacus*, Gy. 1: 757, 3: 42),

Kis-Várad, Magas-hegy (1351: *Mogosheg*, AO. 5: 462), *Nagy-bérc* (1318: *Nog berch*, Gy. 2: 61), *Nagy-Bukovina* (1391: *Nagbokouina*, Gy. 4: 39, 58), *Nagy-Galya*, *Nagy-gyűr*, *Nagy-havasok* (1326: *Alpes Magnas*, Gy. 4: 99), *Nagy-hegy* (1212/1397/1405: *Naghhegh*, Gy. 1: 329) nevekben melléknév fejezi ki ezt a szemantikai tartalmat.

1.2. A hegy a l a k j á r a utalnak a *Hegyes* (1212/1295: *Hyges*, Gy. 4: 585, 679), *Sátoros* (1265: *Saturus*, Gy. 4: 209, 229, 251), *Sukoró* (1230: *Sacorou*, Gy. 2: 580, 623) egyrészes elnevezések. Az utóbbiban a *zsugorodik* ~ *sugorodik*, *zsugurug* ~ *sugorog* stb. igék folyamatos melléknévi igeneve, a *sukoró* ~ *sukorú* forma rejlik, melynek a közszói jelentése: 'át- meg átszeldelt, változatos felszínű terület; tekergős' (FNESz.), mára már elhomályosult. Az elnevezések dombra, hegyre vagy dombos, hegyes területre vonatkoztak.¹¹ A Kolozs vármegyei *Csipkés* (1326: *Chypkes*, Gy. 3: 326, 379) név szintén a kiemelkedés alakját jelölheti, de utalhat esetleg arra is, hogy a hegyen csipkerózsa termett, melynek termése régen fontos gyógyszer és táplálék is volt (INCZEFI 1966: 223). A *Karikád* (1357: *Karikad*, Sz. 427) hegynév a magyar *karika* 'kör alak, kerek forma' főnév -d kicsinyítő-becéző helynévképzős származéka, s kerek alakú helyre vonatkozik.

Kétrészes nevek előtagjában is gyakran jelenik meg ez a funkció, pl. *Füzér-kő* (1248/1326: *Fyuzerku*, Gy. 1: 768, 773), *Hosszú-hegy* (1270/1272: *Huzevheg*, Gy. 1: 82), *Sátor hegye* (1265: *Saturhygy*, Gy. 4: 229), *Nyerges-bérc* (1262: *Nergesberch*, Gy. 2: 207, 3: 150, 199), *Lyukas-kő* (1299/1369/1571: *Licaskew*, Gy. 2: 102, 159, 3: 277, arról kaphatta a nevét, hogy a sziklacsoporton ablakszerű lyuk, barlang van), *Odvas-kő* (+1037/+1246: *Oduoskw*, DHA. 1: 119, oldalában egy barlang nyílik, R. *odú* 'barlang', vö. KISS L. 1997a: 157), de ide sorolható a *Hegyes-halom* (1313: *Hygysholm*, Gy. 2: 102, 191), *Hegyes-hegy* (1255: *Hygyshyg*, Gy. 1: 40, 98), illetve a *Hegyes-kő* (+1037/+1246: *Hygeskw*, DHA. 1: 119) elnevezés is, amelyek csúcsos hegyet jelölhettek. Szintén a kiemelkedés alakjára utal az *Éles-bérc* (1326: *Elus berch*, Gy. 3: 325, 379) név, amelyben a bővítményrész a 'kis szögben, élben végződő' jelentéssel bíró *éles* melléknév. A Kolozs vármegyei *Ágas-halom* (1229/1550: *Agosholm*, Gy. 3: 367) előtagja valószínűleg arra utal, hogy a hegynek kétágú, hegyes csúcsa van (FNESz. *Ágasvár*). A *Homorú-tető* név pedig vájt oldalú hegyre, üreg fölé előrehajló sziklafalra vonatkozhat.

¹¹ A *Sukoró* név nemcsak helynévként, hanem személynévként is adathozható, esetükben azonban talán hegynév > személynév alakulással számolhatunk (PAIS 1918: 20–2). Noha dolgozatomnak természetesen nem célja a személynévállomány lehetséges keletkezési módjainak az ismertetése, arra azonban a fenti név kapcsán talán érdemes kitérni, hogy a hegynév > személynév alakulás létező (igaz meglehetősen periférius) változás lehetett a korban. A *Pilis* nemzetségnév kapcsán (ÁSz.) is felmerül például a pusztai hegynévből való alakulás lehetősége. Az 1284: *Nicolaus dictus Fatra* névformában pedig mint megkülönböztető elem szerepel a hegynév (FNESz.). KÁZMÉR MIKLÓS is úgy látja, hogy noha az -i képzővel való alakulásuk sokkal jellemzőbb, a családnevek körében szintén találhatunk pusztai helynévből (s így akár hegynévből is) létrejött formákat, pl. *Berzseny*. A példák alapján véleményem szerint a *Sukoró* név kapcsán sem zárhatjuk ki ezt az alakulási módot.

Leginkább az alak jelöléséhez állnak közel a *Két-halom*, *Két-homorú* (1262: *Kethomorov*, Gy. 2: 234) és a *Három-Bogárfű* ~ *Bogár-fő*, *Három-hegy* típusú nevek — ahogy a latin megjelölés is mutatja: pl. 1232>1347: *ad duo monticula ... vulgo Kethalm* (Gy. 2: 515), 1270: *silvarum Harum Bugarfyu ... iuxta tertium Bugar* (Gy. 3: 513), illetve 1291: *ad 3 montes Harumheg* (Gy. 2: 460, 543) — valóban két, illetve három hegynek az összefoglaló megjelölései voltak.

1.3. A Heves vármegyei *Világos* (+1275/[XIV.]: *Vylagus*, Gy. 3: 42, 139) hegyet valószínűleg kopárságáról, világos színéről nevezték el. A *kéklík* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *Kéklő* (1268/1365: *Kyklew*, ÁÚO 8: 199) hegynév is a kiemelkedés színére utalhat. Ez a névadási motívum is gyakrabban jelenik meg azonban kétrészes nevekben, pl. *Fehér-halom* ([1272–90]/1376: *Album holm*, Gy. 2: 323, 439), *Fehér-kő* (+1037/+1246: *Feerkw*, DHA. 1: 119), *Kék-mál* (1275: *Keykmal*, Gy. 2: 208, 310), *Vörös-kő* (1327: *Weresku*, Gy. 4: 209, 289). A *Fekete-hegy* (+1264/1324: *Fekethehygh*, Gy. 1: 71), *Fekete-kő* (1287: *fekethekew*, ÁÚO. 12: 468) nevekhez az szolgáltathatta az indítékot, hogy a névadáskor a hegyet nagyon sűrű, sötét őserdő borította, amitől távolról feketének látszott. A *Szür-kő* (1299/XVI.: *Zywrkew*, Gy. 2: 159; 1258: *Zirku*, ÁÚO. 2: 315) hegynévünk előtagja a *szür* ’szürke’ melléknév. Nem egészen egyértelműen állapítható meg viszont a *szár* jelzővel álló nevek (1321: *Zarhyg*, Gy. 1: 153; 1211: *Zaarhegy*, FNESz. *Kőszárhegy*) névadási motivációja. A *szár* szó ugyanis egyrészt ’világos színű, sárgás; vöröses’, másrészt ’növényzet nélküli, tar (hegy, mező, tó, táj)’ szemantikai tartalommal írható le (TESz.). A régi földrajzi nevekről nem dönthető el minden esetben, hogy *szár* elemük a talaj színére, a növényzet hiányára utal-e, vagy esetleg más szemantikai tartalom fejeződik ki benne. A *Szár-homok* név bővítményrésze kapcsán azonban talán inkább a hegy színére való utalást feltételezhetjük: vörös homokkő lehetett a hegy jellemző talaja.

1.4. A *Dongó* (+1194/[1230 k.]: *Dungou*, Gy. 1: 801) hegynév bizonyára valamilyen hanghátas fejezett ki, közvetve azonban talán a kiemelkedés anyagával függhet össze, például agyagos helyet jelölhet, amely kiszáradva döng, dobog. A hangra utalást jellemzően folyamatos melléknévi igenévi alakulatokkal fejezik ki más helynévfajták esetében is, pl. *Zörgő-ér*, *Zúgó-patak* (vö. Tóth V. 2001a: 142). A *Hallgató-hegy* (1390: *Halgatoheg*, FNESz. *Nagy-Hallgató*) névalakulat olyan kiemelkedést jelöl, melynek „öreg szálerdejében valósággal templomi csend szokott lenni” (Kiss L. 1997a: 165).

1.5. A hegy hőmérsékleti viszonyaira, éghajlati jellemzőjére utalnak az *Árnyék-mál* (1275: *Arnykmal*, Gy. 2: 208, 310), *Meleg-hegy* (1331/1347: *Meleekhegh*, Gy. 2: 461, 483, 526), *Verő-mál* (1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250) kétrészes nevek. Az *árnyék* és *verő* bővítményrészt HEFTY GYULA ANDOR földrajzi köznévnak tartja, és a következő jelen-

tést tulajdonítja nekik: 'oly hely, melyet nem ér a nap, tehát rendszeren északi oldalon van; szél-től védett hely' (1911: 159), 'hegynek, dombnak (déli), völgynek (északi) napnak kitett oldala' (369). DÉNES GYÖRGY szintén a szavak földrajzi köznévi jelentését hangsúlyozza mondván, hogy „A palóc és a székely nyelvjárási területeken földrajzi köznévként és földrajzi neveken többnyire köznévi utótagként az *árnyék*, *árnyéka* 'hegy vagy völgy északra néző, északi kitettségű oldalon', vele szemben a *verő*, *vereje* 'hegy vagy völgy délnek néző, déli kitettségű oldala' jelentésű” (1982: 7). Annak bizonyítására, hogy az *árnyék* szó földrajzi helyzetet, égtáji kitettséget megjelölő jelentésváltozata már az ómagyar korban is élt nyelvünkben, az *Árnyék-mál* nevet hozza példának, a *mál* középkori jelentése 'hegyoldal', a név tehát a hegynek minden bizonnyal az északi kitettségű oldalát jelölhette. Az *árnyék* földrajzi köznévi használata azonban az elsődleges 'valamely fényforrástól meg nem világított' rész, hely' jelentésből alakulhatott ki (TESz.), s a *verő* esetében is feltehető, hogy elsődlegesen 'napsütötte hely'-et jelöltek meg vele (vö. EWUng.). Az *Árnyék-mál* és a *Verő-mál* előtagjában pedig nyilvánvalóan ezzel a szemantikai tartalommal számolhatunk, a névszerkezetből következően ugyanis nemigen lehetnek földrajzi köznevek.

1.6. A Baranya vármegyei *Szár-Somlyó* név előtagja a hegy állapota-ra utalhat, a *Somló* ~ *Somlyó* alaptag ugyanis a *somlik* ~ *somlyik* 'csúszik, omlik' jelentésű ige *somló* ~ *somlyó* 'lassan omladozó' [ti. hegy] folyamatos melléknévi igenevéből magyarázható (P. SZATHMÁRY 1884: 20, KISS L. 1997a: 159),¹² ennek megfelelően a bővítményként hozzákapcsolt *szár* szónak itt inkább a 'tar, kopasz' jelentése érvényesülhet, a név egésze így lassan omladozó, növényzet nélküli hegyet jelölhet. A *Homloló-kő* (+1258: *Homlolo kw*, Gy. 3: 150, 241) elnevezés előtagja a *homlol* 'ledönt, felforgat, elpusztít' igéből alakult, s talán pusztuló hegyre vonatkozhat (KISS L. 1997a: 161).

1.7. Az *Agyagos* (1279: *Ogyogos*, Gy. 3: 150, 227), *Kövecses* (?1181/XVII.: *Keueczes*, Gy. 2: 315), *Köves* (1281/XVIII.: *Kues*, KMHsz. 1.), *Meszes* (1290/1327: *Mescses*, Gy. 4: 209, 319), *Mész* (1303/1352//1450: *Meez*, Gy. 1: 736, 815) hegynevek mindegyike a hegy környezetének vagy magának a hegynek az *a n y a g á r ó l*, illetve az ott lévő jellegzetes anyag után kaphatta a nevét. Bizonyára a kiemelkedést borító agyagos talajról kapta a nevét az

¹² PAIS DEZSŐ török eredetűnek tartja a hegynevet: szerinte a török *šum* 'som' szó *-lay* (*-leq*) képzős származékát vehettük át (1933: 235). MELICH JÁNOS részben hasonló nézeteket vall a kérdésről: egy feltett bolgár-török **šumlaq* > **šumlay* 'somos terület' jelentésű alakból a magyar alak kifogástalanul fejlődhetett volna, azonban azzal az érveléssel utasítja el PAIS elméletét, hogy a magyar *Somló* ~ *Somlyó* elsősorban olyan hegyet jelölő név, amelyen a szőlő megterem, nem pedig 'somhegy'. MELICH a szláv *šuma* 'erdő' jelentésű szóból való magyarázatot tartja valószínűbbnek (1963: 106). SÁNDOR KLÁRA szerint azonban a török **čumlaq* 'sommal benőtt terület' szóból való származtatás jelentéstanilag és hangtanilag is szabályos. Ezt a modellt követik a török eredetű *som* szótöbblől magyar képzővel létrehozott *Somogy* ~ *Somos* nevek is. Míg azonban a névpár *Somló* tagja teljes átvétel formájában vált a magyar névrendszer részévé, addig a névpár másik tagja(i) hibridkölcsonzással került(ek) átvételre (1998: 21–2, vö. még BALÁZS 1989: 67–8).

Agyagos domb, a *Mész* hegynév pedig a 'mészkő' jelentésű anyagnévből alakult. Kétrészes nevek előtagjában sem ritka ez a funkcionális jegy: pl. *Homok-hegy* (1280: *Homochege*, Gy. 4: 321), *Kövecses-halom* (1337: *Kuechusholm*, Gy. 2: 551), *Köves-bérc* (1270: *Kwesberch*, Gy. 3: 513), *Köves-hegy* (1193: *Cueshyg*, Gy. 2: 322, 410), *Mész-kő* (1299/XIV.: *Mezkw*, Gy. 2: 102, 141, 185), *Vas-hegy* (1224/1399: *Montis Ferrei*, Gy. 1: 362–3). Ez utóbbival kapcsolatban azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a hegy funkciója fejeződik ki benne: vasat bányásztak ott. A *Lágy-kő* hegynév (1222: *Lagkv*, Gy. 3: 250) 'puha, könnyen faragható' jelentéstartalmú előtagja pedig közvetetten utal a kiemelkedés anyagára.

1.8. Bizonyára a hely funkciója jelenik meg az *Őr-hegy* (1262: *Heurhegh*, Gy. 3: 150, 200) névben, amely onnan kapta a nevét, hogy róla bizonyára jól szemmel lehetett tartani a környéket. Hasonló funkcióra, a sziget védelmére utal a nagyszigeti *Les-hegy* (1264/1393/1466: *Leushegh*, Gy. 4: 190, 202) elnevezés is. A Kolozs vármegyei *Gyepűs bérce* (1334: *Gepusberche*, Gy. 3: 361) és *Kapus-bérc* (1299/1300: *Kapus Byrch*, Gy. 3: 344) hegységeink a határvédelmi gyeplétszerrel kapcsolatosak, a *kapus* előtag az egykori gyeplétszer átjárójára utal, ahol a fák bedöntésével az út könnyedén elzárható (vö. Gy. 3: 329). Az *Égett-kő* (1287: *eghetkew*, ÁÜO. 12: 468) befejezett melléknévi igenévi előtagja bizonyára az erdőgazdálkodással kapcsolatos, esetleg a hegyi erdőt elpusztító erdőtűz emlékét őrizte meg (KISS L. 1997a: 166). A *Konyha-hegy* (1327: *Kuhnyaheg*, Gy. 4: 209, 289) első névrésze tűzifaszolgáltatásra, illetve ételfőzés helyére utalhat. Nem zárható ki azonban az sem, hogy fakátrányégetéssel, hamuszírfőzéssel vagy pálinkafőzéssel áll kapcsolatban. A *Kővágó-hegy* (1349: *Kuuagoheg*, AO. 5: 336) onnan kapta a nevét, hogy a hegyen kísérletek történtek malomkőbányászatra (vö. NAGY G. é.n.).

1.9. A fenti típusokba nem sorolható egyéb sajátosság fejeződik ki a máramarosi *Szép-havas* (1353/1360: *Zephauas*, Gy. 4: 111, 124) névben. Előtagja 'gyönyörködtető, tetszést keltő', illetve 'fényes, ragyogó' szemantikai tartalommal írható le; olyan magaslatot jelöl, amelyen „napkeltekor elsőnek jelenik meg a hajnalpír, napnyugtakor pedig a legtávolabbi látszik az alkonyati pírt” (KISS L. 1997a: 160).

2. Elterjedt hegynévközpontozási mód volt a régiségben a kiemelkedés valamilyen külső dologhoz való viszonyának kifejezése a hegynévben.

2.1. A viszonylag állandó növényzet, növényföldrajzi környezet az egyik legszilárdabb támpontjául szolgálhat a lokalizálásnak, a tájékozódásnak (PÉNTEK 1997: 427). A nép általában csak a leglényegesebb, valóban létező ökológiai egységeket tartja számon, s nevezi meg. A táj növényzetéből a legfeltűnőbbek — amint erre LŐRINCZE LAJOS felhívta a figyelmet — a csoportosan előforduló fafélék, ezért a leggyakrabban ezek nevei szolgálnak meg-

különböztetőül (1947a: 9). Megállapítása a hegységek körében is helytálló, amint azt például a *Dió-mál* (1282/1285: *Gyomal*, Gy. 2: 102, 177), *Fenyő-mál* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *Jávor-hegy* (1291: *Jaurheg*, Gy. 2: 460, 543), *Cseresznyés-bérc* (1332: *Cheresnesberch*, Gy. 3: 326, 380), *Fás-halom* (1283/1414/1568: *Fashalm*, Gy. 3: 350), *Szederjes-kő* (1326: *Zederiesku*, Gy. 3: 42, 105), *Somos bérce* (1334: *Somusberche*, Gy. 3: 361), *Sziles bérce* (1334: *Zylisberche*, Gy. 3: 361), *Kőris* (1280: *Keurus*, Gy. 3: 42, 76), *Bükk* (1278: *Bik*, Gy. 4: 104), *Szilad* (1279: *Zylod*, Gy. 2: 237) és *Somogy* ([1245]/1245: *Symug*, Gy. 3: 150, 174) nevek mutatják. A *Gyérfa-bérc* (1332: *Gerfaberch*, Gy. 3: 326, 381) előtagja bizonyára a fák ritkaságára utal. A *Godolya-mál* körtefával vagy pöszmétével benőtt helyre utalhat. Esetleg feltételezhetjük még azt is, hogy birsalmafák szolgálhattak a névadás alapjául, a név bővítményrésze ugyanis a birsalma görög *κιδώνια* (*μάλα*) nevével van kapcsolatban (TESz.), amely bizonyára a szlávból került be a magyarba (KNIEZSA 1934: 52). Ide sorolható a *Száldob-bérc* (1315/1418: *Zaldoberch*, Gy. 3: 375) hegynév is, amelynek előtagjában a mára már elhomályosult *száldob* 'hársfa' jelentésű főnév rejlik. Az *Eresztvény* (1257/[1259]/1390/1466: *Erezstewen*, Gy. 3: 501, 520) név jelentése 'fiatal, sarjadó erdő', s a hegyen lévő növénytakaró ily módon (azaz egy némileg speciális 'erdő' jelentésű földrajzi köznév segítségével) fejeződik ki a névben. A hegy növényzeti viszonyait tükrözi a *Szemerkes* (1353/1360: *Zemerkus*, Gy. 4: 111, 124) hegynév is, amelyben a mára már elavult magyar *szemerke* 'borókafenyő' fanév (TESz.) rejlik. A *Nyíres* (1325/1347: *Nyres*, Gy. 1: 789) helynevekkel kapcsolatban SZABÓ T. ATTILA megemlíti, hogy a *nyír* szónak a régiségben 'mocsár' jelentése is lehetett. A köznévnél ezt a jelentését ugyan nem lehet kimutatni, de hangsúlyozza, hogy ez még nem elég ok arra, hogy a helynévmagyarázatoknál a szónak ezt a jelentését elhanyagoljuk, hiszen a „köznévnél ilyen jelentése a rokon nyelvekben egészen közönséges” (1936: 47). A *Nyíres* hegységek kapcsán azonban ettől a jelentéstől — szemantikai okok miatt — úgy gondolom, eltekinthetünk: a kiemelkedések ugyanis bizonyosan a rajtuk lévő nyírerdőről, nyírfás területről lettek elnevezve.¹³ Pusztán a névszerkezet alapján a *Tisza-kő* (1299/1369/1590: *Tizakeo*, Gy. 2: 102, 134, 168) esetében azt feltételezhetnénk, hogy előtagjában víznév rejlik, ám minthogy a hegy nem a *Tisza* folyó közelében emelkedik, más magyarázat után kell néznünk. Elképzelhető talán, hogy a *tiszafa* növénynév előtagjából magyarázható, s a sziklán élő növényzetre utal. Esetleg valamiféle birtokosi viszony is kifejeződhet benne (vö. 1211: *Tyza* szn., ÁSz. 758).

¹³ Az erdőt jelentő földrajzi községek között nem ritka az -s képzős fanévből alakult forma (vö. a *Történeti elemzés* című fejezet 2.2. alfejezetével), a *Nyíres* hegynév esetében is számolhatunk a földrajzi köznévből való alakulással is, ez azonban a névnek a funkcionális-szemantikai tartalmát nem, csak a keletkezéstörténeti besorolását érinti.

A hegyek az őket borító erdőségek jellegzetes fái, cserjéi mellett a hegyoldalakon növényekről is kaphatták a nevüket: *Lencsés-halom* (1208/1357: *Lencheskolyn* [ɔ: -holm], Gy. 4: 156), *Mogyorós-hegy* (1212/1332: *Monoroshig*, Gy. 4: 585, 679), *Szőlős-halom* (1338: *Zewlesholm*, Gy. 3: 306, 314), *Komló-mál* (1264: *Kumoloumal*, ÁÚO. 3: 117), *Mogyorós* (1291: *Munoros*, Gy. 3: 182), *Borsós* (1229/1550: *Bursors*, Gy. 3: 367). A *Macska-lyuk* (1323: *Machkaluk*, Gy. 2: 564, 586) hegynév szintén a kiemelkedés növényvilágára utalhat inkább, az előtagjában szereplő magyar *macska* állatnév ugyanis növénynevekben is gyakori (vö. pl. *macskagyökér*, *macskatalp*, *macskatövis* stb.).

A növényneveket és a helyfajtaikat jelölő funkcióban lévő közneveket gyakran nem könnyű egymástól elhatárolni: az Árpád-korban ugyanis a pusztá fanevet gyakran gyűjtőnévi értelemben erdőt jelentő földrajzi köznévként is használták (vö. BÁRCZI 1958: 153, ehhez lásd még VÖRÖS 1989: 210).¹⁴ A *Cser* (1330/1477: *Cher*, Gy. 1: 247), a *Jávor* (1338/1339: *Juuar*, Gy. 1: 533) nevekben tehát olyan földrajzi közneveket láthatunk, amelyek egyúttal a hely jellemző sajátosságát is megmutatják: cserfa-, illetve jávorfaerdőre utalnak.

2.2. A kiemelkedés állatvilága vagy valamely okból jellegzetes állata szintén megkülönböztethette egymástól az egyes tájrészeket és az azonos felszínformákat. A *Csókás* (1303/1352/1450: *Chokas*, Gy. 1: 736, 815), *Ökrös* (1299/XVI.: *Wkrws*, Gy. 2: 181), *Nerce* (1268: *Nerce*, Gy. 4: 271) hegységeiben ez a szemantikai tartalom jelenhet meg. Az utóbbi név a *nerc* állatnévből származik, mely 'menyét' jelentéssel bír, s olyan hegyet jelölhet, ahol sok menyét élhetett. A feltevés ellen talán csak az szólhat, hogy a TESz. a közzsót későbbinek (a XIV. század végén megjelenőnek) mondja, a név alapszava ugyanakkor a szlávban is megvan, a név tehát akár szláv eredetű is lehet. A *Rárós* (1327/1327: *Rarous*, Gy. 4: 303) hegységeiben a magyar *ráró* 'kerecsensólyom' madárnév rejlik, s az szolgálhatott a névadás alapjául, hogy a hegyen kerecsensólymok fészkeltek. A Komárom vármegyei *Ravaszyuk* (1260: *Rowozlyuk*, Gy. 3: 464) hegynév a 'rókakotorék' jelentésű *ravaszyuk* főnévből alakulhatott, s ezáltal közvetve utal a hegyen tanyázó rókákra. A Nógrád vármegyei *Bolhád* ([1200 k.]: *Bulhadu*, Gy. 4: 209, 277) névvel kapcsolatban KISS LAJOS azt írja, hogy a névadáskor feltűnően sok lehetett arrafelé a bolha (1997a: 159). JUHÁSZ DEZSŐ a tájnevekről írott monográfiájában egyetért azzal, hogy a hegycsoport neve a *bolha* főnév -d képzős származéka, de a név motivációját nem tartja világosnak, amennyiben ugyanis az állatvilágra utalna, ezzel a tipológiai jellemzővel egyedül állna a tájnevek között. Véleménye szerint valószínűbbnek tarthatjuk, hogy egy *Bolha* ~ *Bolhád*-féle személynévből településnév > területnév > végül tájnév átvitellel alakulhatott. E magyarázatot azonban erősen elbizonytalanítja, hogy a korból nem

¹⁴ Hasonló használatukkal ma is számolhatunk, vö. NEMES 2005b.

adatokhoz az egész metonimikus alakulásmód alapjaként feltételezett személynév. Talán érdemes a nevet a tréfás névadás szempontjából is megvizsgálni (1988: 64).

Számos példa található arra is, hogy a hegy állatvilága kétrészes név előtagjában jelenik meg, pl. *Bagoly-kő* (1240: *Boglku*, Gy. 2: 461, 499), *Kan-kő* (1257/[1259]/1390/1466: *Cankw*, Gy. 3: 501, 520), *Kecske-hát* (1278: *Kechkehat*, Gy. 4: 210, 265), *Keselyű-halom* (1217: *Geshelwhalm*, Gy. 4: 134, 159), *Ravasz-mál* (1275: *Rowozmal*, Gy. 2: 310), *Sertés-hegy* (+1258: *Sertes heyg*, Gy. 3: 150, 241), *Galambok bérce* (1265: *Golombuk berchy*, Gy. 4: 263), *Csókás-kő*, *Ölyves-bérc* (1341: *Wluesberch*, Gy. 2: 461, 517). A Pilis vármegyei *Méh-hegy* (1325/1380/1470: *Mehheg*, Gy. 4: 585, 660) első névrésze nyilván arra utal, hogy a kiemelkedésen több méhraj élt. Az is elképzelhető persze, hogy ezzel összefüggésben a hegynek nevet az a mozzanat adott, hogy ott méhészkedéssel foglalkozhattak.

Az állatok nevéből alakult magyar hegynevek mindegyike a Kárpát-medencében előforduló házi- vagy vadon élő állatok elnevezéseit tartalmazza. Sok esetben felmerül azonban annak a lehetősége is, hogy az állatnévből elsődlegesen személynév alakult, s az vált utóbb a hegy nevének részévé, amint ezt például a *Farkas-halom* (1325: *Farkasholm*, Gy. 4: 516), *Farkas-kő* (1248/328: *Forkosku*, Gy. 1: 767) név kapcsán is feltehetjük egyik magyarázatként.

A Heves vármegyei *Oroszlán hegye* (1289: *Wruzlanhege*, Gy. 3: 120) bővítményrésze látzólag állatnév, de oroszlán nem élt a Kárpát-medencében; a legyőzhetetlen erő, a bátorság és a büszkeség megtestesítőjének fogalma azonban már a honfoglalás előtt része volt a magyarság tudatvilágának. KISS LAJOS önálló tanulmányban foglalkozott az *oroszlán*-nal kapcsolatos földrajzi nevekkal (1989), és megállapította, hogy a „honfoglalás előtti ótörök eredetű magyar *oroszlán* állatnév a középkorban használatos volt személynévként is” (111). Emellett hangsúlyozza, hogy az oroszlán ábrázolása hatalmi jelvény, címerállat lett számos népnél, köztük a honfoglaló magyarságnál is. Valószínűnek tartja, hogy az *Oroszlánvár* ~ *Oroszlán hegye* nevek bővítményrésze is a „címerállatként alkalmazott és kőfaragványként a várhoz tartozó oroszlánábrázolással kapcsolatos, bár erre vonatkozólag a történeti források nem szolgálnak felvilágosítással” (113).

2.3. A hegyen lévő épületek, építményre vagy annak részére utalás az egyrészes nevekben nem gyakori, bizonyára azért, mert ezek a formák egybeesnek magának az épületnek a megnevezésével, s így kevésbé egyértelműen töltik be azonosító szerepüket. A csak latinul adathozható *Vár* (1259/1327//1402: *monticulum, quod castrum nuncupatur*, Gy. 1: 144) hegy-név esetében azonban — amennyiben valós magyar névhasználatot tükröz — bizonyára ez a motívum lehetett a névadás alapja. A *Nyúlvár* (1334: *Nyuluar*, KISS G.–ZÁGORHIDI CZIGÁN 2006: 146) hegy-név esetében szintén a dombon lévő vár kétrészes neve vonódhatott át a kiemelkedés megnevezésére. A *Zobor* (1111: *Zobur*, Gy. 4: 490, DHA. 382) név kapcsán Ano-

nymusnál azt találjuk, hogy a magyar honfoglalás idején Nyitrán Zobor cseh vezér kormányozta dukátusát, melyet Árpád fejedelem vezérei elfoglaltak és az ellenálló Zobort a hegy tetején felakasztották; erről az eseményről kapta a hegy a nevét (Gy. 4: 491, KNEZSA 1949a: 6). Valójában a név az óegyházi szláv *съборъ* 'gyülekezet, konvent' szóra vezethető vissza, és elsődlegesen remeték vagy szerzetesek gyülekezőhelyére vagy konventjére, valamint az itt létesített monostorra vonatkozott (Gy. 4: 327, 332, GYÖRFFY GY. 1997: 115, KISS L. 1997a: 158, 1999a: 20).

A kétrészes nevekben lényegesen jellemzőbb ez a névadási motívum. Több esetben a kivégzés eszközei jelennek meg a hegynevekben, a *Nyárs-hegy*-en (1288: *Nyasheg* [nyás-], Gy. 2: 207, 288, Esztergom vm.) például bizonyára nyársba, karóba húzásokat végeztek, az *Akasztó-bérc* ~ *Akasztófa bérce* (1329: *Akazto beerc* ~ *Akaztofabeerchy*, Gy. 2: 71, Doboka vm.), *Kisakasztó bérce* (1329: *beerch Kysakazto beerchy*, Gy. 3: 374, Kolozs vm.) és az *Akasztó-hegy* (1291: *Akaztowhegy*, Gy. 2: 461, 501, Gömör vm.; 1239: *Akazthohegh*, ÁÚO. 7: 73, Zemplén és Szabolcs vm. határán) helyek pedig arról kaphatták a nevüket, hogy az elnevezés korában akasztófák álltak rajtuk. A földesúri bíráskodás korában az akasztás meglehetősen gyakori eljárás volt (vö. SZABÓ T. A. 1941: 122). A településnevekhez hasonlóan a hegynevek esetében is jellegzetes funkció a hegyen épült templomra való utalás: *Kápolna bérce* (1341/1347: *Capulnaberche*, Gy. 3: 42, 125), *Egyház bérce* (1341: *Eghazbercy*, Gy. 3: 372, *egyház* 'templom'). A *Szent Vid-hegy* (1271: *Monte Sancti Witi*, FNESz. *Szent Vid*), *Szent Tamás-hegy* (1397: *monte S. Thome*, Gy. 2: 284), *Szent-hegy* ~ *Szent Márton hegye* ([1090 k.]/XV.: *Monte Sancto*, Gy. 2: 626; 1213: *Monte Sancti Martini*, Gy. 2: 627) stb. nevek a rajtuk épült templom védőszentjéről kapták a nevüket. Ezek a nevek a régiségben — mint arról már szó esett — mindig latinul szerepelnek az oklevelekben, a későbbi adatok tanúsága szerint azonban a magyar névrendszernek is tagjai lehettek (pl. a *Szent Vid* ma is használatos hegynévként). A *Mindszent hegye* (1339/1350>1520: *Myndzenthhegye*, Gy. 4: 571, 575) név szintén patrocíniumból alakult, s bizonyára a hegyen álló, minden szentek tiszteletére emelt templom szolgálhatott a névadás alapjául. A *Bálvány-kő* (1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78) ezzel szemben talán pogány istentiszteleti helyet jelölhetett, de az is lehetséges, hogy határköként szolgáló kőoszlopra vonatkozott, vagy esetleg a kiemelkedés növénytakarójával áll kapcsolatban: sok ecetfa, vagyis bálványfa nőhetett rajta (vö. KISS L. 1997a: 164, TESz., ÚMTsz.). A templomokhoz hasonlóan a korban a várak közigazgatási és gazdasági szempontból egyaránt meghatározó építmények voltak, s minthogy jobbára kiemelkedésen épültek, annak jellegzetes jegyévé váltak, ez tükröződik a *Vár-hegy* (1314: *Warhegh*, Gy. 2: 78; 1333/334: *Waarheg*, Gy. 2: 461, 512) nevekben. A *Terem-halom* (1326: *Teremholm*, Gy. 1: 503) név előtagja arra utalhat, hogy a hegyen udvarház, esetleg palota állt (vö. *terem* 'palota,

udvarház', FNESz. *Terem*). A *Szihalom* előtagjában a magyar *szín* ~ régi, nyelvjárási *szén* 'egyfajta (gazdasági) épület' (FNESz.) főnevet látjuk, s a kiemelkedés Anonymus magyarázata szerint arról kapta a nevét, hogy a honfoglaló magyarok Árpád vezér számára egy itteni dombon leveles színt (lombsátrat) készítettek.

2.4. A helyet használó, birtokló, az ott lakó *e m b e r e k* és a hely közötti viszony is a kiemelkedés tipikus jegyeként realizálódhat a helynévalkotásban: pl. a *Bakony* (1193, 1279, XIV.: *Bokon*, Gy. 2: 322, 357, 395; vö. ÁSz. 138), *Balya* (1252, 1269: *Bala*, Gy. 2: 207, 223, 288; vö. ÁSz. 84, 138), *Damján* (1332>1520 k.: *Damyan*, Gy. 1: 179; vö. ÁSz. 234), *Gete* (?1181/XVII.: *Gethe*, Gy. 2: 208, 315; ÁSz. 334), *Hetény* (1296/1474/1475: *Hethen*, Gy. 1: 88; vö. ÁSz. 385–6), *Miskó* (1321: *Mysko*, Gy. 1: 153; vö. ÁSz. 555, 554), *Pál* (1277: *Paal*, Gy. 4: 560), *Vecel* (1252/1758: *Vecul*, Gy. 2: 202; vö. ÁSz. 798), *Vértess* (*1086: *Uuertis*, Gy. 2: 415; vö. ÁSz. 805), *Zselic* ([1093–95]: *Selez*, DHA. 301, KMHsz. 1., vö. ÁSz. 705)¹⁵ egyrészes nevekben és a *Bata köve* ([1240]: *Bathakue*, Gy. 1: 810; vö. ÁSz. 96), *Dános köve* (1245/1264: *Danuskue*, Gy. 2: 461, 548; vö. ÁSz. 236), *Gyula halma* (1366/XVIII.: *Gyula halma*, Gy. 4: 292), *Gyula havasa* (1299/XIV.: *Gyulahawasa*, Gy. 2: 102, 141), *Mike halma* (1338: *Mykehalma*, Gy. 3: 306, 314; vö. ÁSz. 544), *Öcsöd halma* (1336: *Vchedholma*, AO. 3: 295; vö. ÁSz. 385), *Pete bérce* (1334: *Petheberche*, Gy. 3: 361; vö. ÁSz. 628), *Szólát hegye* (1324/1326: *Zolachyuge*, Gy. 3: 150, 155, 236; vö. ÁSz. 824), *Balog Péter halma* (1343: *Balugpeturhalmya*, AO. 4: 377) kétrészes nevek előtagjában vélhetően személynév, talán egykori birtokos neve áll. A *Makján-vár-hegy* (1337/1446: *Makyanwarahegy*, Gy. 3: 42, 114, 134; vö. ÁSz. 565) elnevezés arra utalhat, hogy a várhegy (lásd ehhez Gy. 3: 134) egy *Makján* nevű személy birtokába került. Feltételezhetjük azonban a név ettől eltérő szerkezeti és funkcionális felépítését is: az okleveles említés talán inkább azt valószínűsíti, hogy a *Makján-vár(a)* névhez kapcsolódott a birtokos személyjellel ellátott *hegy* 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésű földrajzi köznév, azaz ebben az esetben a hegyen lévő épület neve alkotja a hegynév előtagját. A *Bökény Somlya* hegy a Bökény nemzetségről, illetve legrégibb birtokosáról kaphatta a nevét (KARÁCSONYI 1906: 273, ÁSz. 160).¹⁶ A Liptó vármegyei *Tarcal-*

¹⁵ A *Bakony* és a *Zselic* kapcsán további lehetséges magyarázatok is felmerültek. A *Bakony* kapcsán nem zárhatjuk ki a magyar N. *bakony* 'sűrű erdő' (vö. ÚMTsz.) földrajzi köznévből való alakulás lehetőségét sem. KISS LAJOS ezt azonban nem tartja valószínűnek: véleménye szerint a folyamat éppen a fordítottja lehet: a közszó alakult az erdővel borított hegység nevéből (FNESz.). Véleménye szerint nem meggyőző az a névfejtési kísérlet sem, mely szerint a *Zselic* a magyar *siin* állatnév **sil* változatának 'sünös, sünen gazdag' értelmű származéka lenne. Elfogadhatatlannak tartja továbbá a szl. *železo* 'vas' főnévre való visszavezetést is (vö. FNESz.).

¹⁶ Természetesen a személynévi kategórián belül is elkülöníthetünk kisebb csoportokat, úgy gondolom azonban, hogy annak eldöntése, hogy az adott személynév vajon régi (ősi) egyelemű személynév, nemzetségnév, többelemű személynév, családnév, keresztnév, ragadványnév, szentnév vagy egyéb személynév-e, nem tartozik hozzá szervesen a hegynevek elemzéséhez, arról nem is szólva, hogy az őmagyar kor korai szakaszában ez többnyire nem is állapítható meg pontosan. A feladat nehézségének szemléltetésére csupán egyetlen példát

havasok (+1267/1318: *Alpes Tortol*, Gy. 4: 39, 105) első névrésze Anonymusnál szerepel elsőként egy kun vitéz neveként, aki hegyi futóversenyt nyert, s Anonymus szerint ez szolgáltatja a motivációt a helynévadáshoz. BENKŐ azonban hangsúlyozza, hogy a *Tarcal* mint személynév kétes hitelű, a gesztában szereplő személy neve valójában a Névtelen alkotása, éppen a hegynév alapján (1998: 55).

Meg kell jegyeznem, hogy a személynévi névadás, s egyúttal a birtokosi viszony megítélése a kiemelkedések nevében kevésbé egyértelmű, mint a településnevek esetében (ehhez lásd *A névfajták szerinti kutatások jelentősége* című fejezet 4.3. pontjában írottakat).¹⁷ Erre KÁLMÁN BÉLA is felhívta a figyelmet a *Földrajzi nevek etimológiai szótárá*-ról írt ismertetésében, amelyben kifogásolja KISS LAJOSnak azt az eljárását, hogy — véleménye szerint — sok esetben elegendő bizonyíték nélkül pusztán személynévi eredetűnek ítél hegyneveket (1979: 300–3). Ám e véleményében egyik-másik esetben mintha kissé maga a recenzens is elbizonytalanodna, és óvatosabban fogalmaz. A *Badacsony* (1344/1346/1414: *Badachon*, FNESz.; talán a m. *Bodach* személynév kicsinyítő-becéző funkciójú *-n(y)* képzős származékából keletkezett, AO. 1: 416) névnél még egyértelmű az elutasító állásfoglalása: „Hegyek nem szokás személynévet adni”, a *Geté*-hez fűzött megjegyzése azonban már kevésbé határozott: a hegynevek ritkán szoktak személynévből keletkezni (KÁLMÁN 1979: 300, 302, vö. még 1969: 249). A névanyagomban szereplő nem kis számú példa azonban azt mutatja, hogy a hegynevek körében számolnunk kell ezzel a névadási móddal.

A személyre utalás nemcsak személynévvel, hanem személyt jelölő közszóval is kifejezhető, amint azt például a Gömör vármegyei *Leány-kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, 533) név szemlélteti, amely szintén birtokosi viszonyra, pontosabban talán leányágon örökölt bir-

említek. A *Küngös-halom* (1264/1293/1466: *Kyngusholm*, Gy. 4: 190, 202) hegynév előtagja szintén személynév, eltérő azonban annak a megítélése a szakirodalomban, hogy női vagy férfinevet gyaníthatunk-e mögötte. MELICH JÁNOS úgy gondolja, hogy azonos lehet a régi magyar *Kingüs* női névvel (1917: 219, vö. 1296: *domina Cyngus*, ÁSz. 464), KEMENES PÁL szerint viszont ez az alak férfinévként is élt (1920: 148), ezt az ÁSz. adatai nem támasztják alá.

¹⁷ BÁRCZI véleménye szerint a személynévekből keletkezett földrajzi nevek — noha ő szűkebben csak a településnevekre vonatkoztatva teszi ezt a megjegyzést — sok tekintetben rokoníthatók a származást, nemzetiséget jelölő, közszókból keletkezett helynevekkel. A személynévből alakult földrajzi neveknek több típusa van, ezek közül a legősibb a pusztán személynévből keletkezett helynév. Hangsúlyozza a névtípus egyedülállóságát az európai kultúrkörben: „Ez a típus hiányzik a szlávoknál, a németeknél és egyéb nyugati népeknél, ellenben jellemző a magyar és a török földrajzinév-adásra” (1958: 158). Ezzel kapcsolatban elfogadja MOÓR nomádoknak nevezett és KERTÉSZ lélektani magyarázatát (vö. 1939: 33–9) egyaránt: „nomád vagy félnomád népeknél a szállás helye nem állandó, tehát a birtokos (birtokosok) lakóhelyét nem valamely földrajzi pontnak, hanem a birtokosnak a neve után való kérdezősködéssel lehet megglelni, ez az egyetlen jellegzetes benne. Innen a személy neve mintegy azonosul a birtok, település nevével és mint ilyen, megszokottá válik, öröklődhetik akkor is, amikor nemcsak a szállás helyhez kötött, hanem a tényleges birtokost is esetleg már másképp hívják” (BÁRCZI 1958: 158). Ez a magyarázat a településnevek kapcsán — fenntartásokkal ugyan — talán elfogadható, azonban a természeti nevek körében — amint már utaltam rá — a műveltségi nevektől eltérő névszociológiai és pszichológiai háttérükből adódóan kevésbé értelmezhető.

tokra, esetleg apácák birtokára utalhat. A hegy egyházi birtok volta, egyházi használata jelenik meg a *Presbiter-hegy* (1075/+1124/+1217: *monte presbiteri*, Gy. 1: 893) névben. Ezzel rokon a Pilis vármegyei *Pap-mál* (+1269: *Popmal*, Gy. 4: 585, 634, 682) és a vele szinonim *Püspöki-mál* (1343: *Pyspukymal*, KMHsz. 1.) hegynév, amely névformákban az tükröződik, hogy a hegy a veszprémi püspök tulajdonában volt. Szintén az egyházi birtoklás ténye szolgálhatott a névadás alapjául az *Apát havasa* (+1263/1324/1580: *Apathaasa*, Gy. 3: 325, 362), *Keresztes hegye* (1329: *Kereztushege*, Gy. 3: 345) nevek esetében, az utóbbi név azonban esetleg a Szentkereszt tiszteletére emelt templommal is kapcsolatba hozható. A *Lovász-bérc* (1329: *Luwazbeerc*, Gy. 2: 44, 82), illetőleg a *Székely-bérc* (+1333/1334: *Zekelberch*, Gy. 2: 48) nevek pedig talán a hegy lábánál vagy a hegyen élő ember(ek)re, embercsoportra utalhatnak. A *Remete-hegy* (1295/1296: *Remetehyg*, Gy. 4: 39, 67) előtagja feltehetően a hegyen lévő sziklaüregben egykor élt remetének állított emléket.

A *Szent Gellért-hegy* (1276/XIV.: *monte, qui dicitur S. Gerardi*, Gy. 4: 572) névforma arra utal, hogy Szent Gellért püspök itt szenvedett vértanúhalált. Szemantikailag tehát a hellyel kapcsolatos esemény szolgált a névadás motivációjául.

3. A kiemelkedés tipikus jegyeként értékelhetik a névadók, és így a névadás alapjául szolgálhat a hegy valamely m á s h e l y h e z v a l ó v i s z o n y a is.¹⁸ A itt említendő hegynévi struktúrák ugyanakkor szemantikailag nem egységesek.

3.1. Névanyagomban szerepelnek egyrészt v í z n é v b ől alakult hegynevek: például a *Tapolca* (1324: *Topolcha*, Gy. 4: 326, 480) eredetileg patak neve volt, a hegynév tehát arra utal, hogy a kiemelkedés a *Tapolca* nevű víz mellett vagy közelében található. A *Medves* (1341: *Medues*, Gy. 4: 209) hegynévben KISS LAJOS szintén víznevet gyanít, melynek töve a *meddő* melléknévvel hozható kapcsolatba, s kiszáradó patakmedret jelölhetett, noha ilyen víznév ezen a vidéken adatokkal nem igazolható, másutt azonban előfordul, vö. 1157/1230 k.: *fluvius Medus* (l. ehhez KISS L. 1997a: 160). JUHÁSZ DEZSŐ szerint azonban minthogy meglehetősen sok *Medes* ~ *Medves* névvel találkozhatunk a nyelvterületen, s a legtöbbjük közelében nem adatolható azonos nevű vízfolyás, érdemes tovább vizsgálni. Meglátása szerint nemcsak a patakmeder lehet *meddő*, a szónak ugyanis a 'száraz, kiszáradó' mellett a 'valaminek a hiánya' jelentést is tulajdoníthatjuk. Ezt a szemantikai tartalmat pedig közvetlenül a kiemelkedéshez is kapcsolhatjuk, vagyis terméketlen, növényzet nélküli helyet jelölhettek a névvel (2007). A *Tó-bérc* (1349: *Toberch*, Gy. 2: 197), *Tó-mál* (1324/1335: *Thoumal*, AO. 2: 161) nevek előtagja — az előbbi példaktól eltérően — nem helynévi előtaggal, hanem földrajzi köznévvel utal a lokális érintkezésre.

¹⁸ Erről a névadási módról TÓTH VALÉRIA írt részletesen a *Helynevek a helynevekben* című tanulmányában (1999).

3.2. A *Ménesterdei-bérc* (1326: *Meneserdayberch*, Gy. 3: 326, 363, 380), *Ökörmező* (1291: *Wkurmezeu*, Gy. 2: 460, 543) elnevezésekben t á j r é s z neve jelenik meg. A *Sötétbükk* (1326: *Setethbyk*, Gy. 3: 501–2, 514) hegynév elsődlegesen bizonyára erdő megnevezésére szolgált. Hegynévként az előzőekhez hasonlóan egyrészes, hiszen csupán egy funkcionális jegy fejeződik ki benne: 'a hegy, amelyet a Sötét-bükk nevű erdő borít'. A *Büdös-hegy* (1349: *Bydushyg*, Gy. 2: 197) név előtagja az oldalában lévő *Büdös-barlang*-ra utalhat, amelybe gázok szivárognak, a barlang ezekről kapta a nevét, a hegy pedig vélhetően a barlangról.

A *Kőpest* (1340: *Kwpesth*, Gy. 2: 302) és *Munuhpest* (1266/1283: *Munuhpest*, Gy. 2: 461, 545) hegynéveink második néveleméről többek között DÉNES GYÖRGY tanulmányaiban olvashatunk (1997, 1999). Az óegyházi szláv, illetve bolgár-szláv nyelvben a *pest* köznév 'kemence' és 'üreg, odú, barlang' jelentésű. Ilyen kettős jelentéssel vehette át a magyarság is. DÉNES GYÖRGY kutatásai szerint, ha a *pest* szó „hegy vagy szikla nevében, illetve a hegy (mons) vagy a kő, szikla (rupes) szavakkal összefüggésben fordul elő, akkor ott a szó 'üreg, barlang' jelentésére kell gondolnunk", azaz erről lehet szó a *Kőpest* név esetében is (1999: 108, vö. még HEFTY 1911: 340, MELICH 1925–29: 139, 1938: 131, FNESz. *Pes-kő*). A két név tehát a hegy oldalában lévő barlangokról vonódhatott át a hegyre.¹⁹

3.3. Az egyik leggyakoribb névadási forma az, amikor a hegyet a közelében vagy a rajta lévő lakott területről, azaz t e l e p ü l é s r ö l nevezik el: ez a névadói szemlélet jelenik meg például a *Bodajk* ([1200 k.]: *Bodoctu*, Gy. 2: 322, 351), *Nyír* (1244: *Nyr*, Gy. 2: 224, 225, 303),²⁰ *Garáb* (1234/1550: *Grab*, Gy. 4: 243, 322), *Gereg* (+1275/[XIV.]: *Gyrik*, Gy. 3: 42, 94, 139) egyrészes, illetve az *Akna hegye* (1177/1202–3/1337: *Acnahege*, Gy. 2: 102, 130, 131), *Apoc halma* (1261/1323: *Apuchholma*, Gy. 3: 118), *Kemecse hegye* (1325/1380/1470: *Kemechehegye*, Gy. 4: 585, 660), *Kocsola mála* (1339/1350>1520: *Kwcholamala*, Gy. 4: 571, 575, 579), *Dióstelek bérce* (1327/406: *Dyostelucberce*, AO. 2: 323), *Dorog-hegy* (1249: *Durugheeg*, Gy. 2: 208, 303), *Enyed-bérc* (1299/1338: *berch Enid*, Gy. 2: 136), *Poddráj-bérc* (1326: *Podriaybirch*, Gy. 3: 325, 341) kétrészes nevekben. A településhez való viszonyítás a kétrészes nevekben — mint a példák is mutatják — megjelenhet a településnév és birtokos személyjeles földrajzi köznév összetételében, de kifejezheti ezt a viszonyt jelöletlen kapcsolat is. A *Börzsöny* (+1258: *Bersen*, Gy. 3: 150, 184, 241) hegység neve szintén településnévi eredetű, *Nagybörzsöny* község nevéből származtatható.²¹

¹⁹ A barlangnév > hegynév alakulás idejére vonatkozóan, illetőleg hogy ténylegesen átvonódott-e a név a kiemelkedés megjelölésére, a vizsgált korszakból nincsenek információink.

²⁰ Amennyiben a hegynév az elsődleges, növénynévből alakult.

²¹ A börzsönyfával való összekapcsolás minden realitást nélkülöz, a börzsöny- vagy berzsényfa mintegy hatvan faja ugyanis kizárólag a meleg égvön tenyészik (KISS L. 1997a: 163). Talán az magyarázhatja a korábbi nö-

Az azonos nevet viselő település- és hegynevek egy részénél nem állapítható meg egyértelműen az alakulás iránya. TÓTH VALÉRIA a *Garaduc* (1302: *Graduch*, Gy. 1: 441) nevet említi meg példaként Bars vármegyéből: a *Garaduc* név a szláv *grad* 'vár' jelentésű közszóra vezethető vissza, de ez nem dönti el a kérdést, hiszen, noha a várak többnyire hegyen épültek, ez a motiváció a településnevekben is megjelenhet (2001a: 151). Ehhez hasonló a *Kánya* (1326>1520: *Kana*, Gy. 4: 571, 578) név Pest vármegyében, amely szintén hegynek és településnek a neve. A *Kánya* hegynév esetében emiatt kétféle szemantikai tartalom is feltételezhető, utalhat a hegy állatvilágára — amint láttuk, a hegynevek körében ez gyakori névadási motívum —, s a hegyen lévő település ebben az esetben hegynévi eredetű. A másik lehetőség, hogy a *Kánya* nevű település megjelölése vonódott át a hegyre. Ez különösen abban az esetben valószínű, ha a településnév az állatnévből alakult *Kánya* személynévből jött létre (vö. ÁSz. 444). A személynévi metonímia a településnevekre ugyanis tipikusan jellemző névadási mód a korai ómagyar korban. Az ugyanitt említhető Liptó vármegyei *Medekes* (1264/1696: *Medokys*, Gy. 4: 80) név egyszerre jelöl települést, hegyet, patakot és földterületet, s ez még inkább megnehezíti (sőt, lehetetlenné teszi) ilyen időtávtalból a köztük lévő történeti viszonyok bemutatását.

Olyan esetekben, amikor a hegy neve megegyezik a település nevével, időnként kétségeink merülhetnek föl a hegynév valós, önálló létezését illetően. Valószínűbb ugyanis, hogy az okleveles adatok csupán azt jelzik, hogy az adott településen lévő hegyről van szó: pl. a *mons Pákozdi* ([1200 k.]: *montem Pacostu*, FNEsz. *Pákozdi*) szerkezet e szerint 'Pákozdi település hegye' jelentéssel bírhat, s benne a *Pákozdi* név csupán a települést jelöli, a hegyet nem is nevezték ily módon.²²

3.4. A hegy pontos elhelyezkedésére utal a *Borsodi-Dobódel* (1243: *Borsodi Dubodel*, Gy. 1: 740), illetve a csak latin, esetleg orosz alakban adathozható *Erdélyi-havasok* (1247 Pp/Reg.: *Alpibus Ultrasilvanis*, Gy. 2: 97), *Pannónia hegye* (1002/+1001/[XII.]: *Monte supra Pannoniam*, Gy. 2: 564, 626–9), *Pannónia Szent hegye* (+1157/1230 k.: *Sacro Monte Pannoniae*, Gy. 2: 626–9), *Magyar-hegyek* (Orosz évk. [–1116]: *горы Угорьския*, Gy. 1: 519) stb. is. Ezekben a nevekben a viszonyítás *n a g y o b b t á j e g y s é g e k h e z* történik. E formák valós magyar helynévi használata azonban erősen kérdéses.

3.5. Minthogy a hegyek korával a nép aligha foglalkozhat, az *Új-rez* (1324: *Wyritz*, Gy. 4: 480), *Új-mál* (1295: *Wymal*, Gy. 4: 585, 698) nevek bizonyára valami más (konkrétan a név-

vénynévi származtatást, hogy az oklevelekben *silva*-ként megjelenő *Börzsöny* hegynév mögött olyan elsődleges erdőnevet gyanítottak, amely jellegzetes fájáról kaphatta a nevét.

²² Későbbi adatok híján hasonló bizonytalansággal — amint már utaltam is rá — a kiemelkedéseknek más helyfajta névvel való megjelölése kapcsán is számolnunk kell.

ben meg nem határozott) dologhoz való viszonyt fejezhetnek ki, olyan új dologra vonatkoztatva jelölik meg a hegyet, ami a kiemelkedésen van.

3.6. A bővítményrész a hegy viszonyított (relatív) helyzetét adja meg a *Belső[-hegy]* (1341/1347: montem *Belsew*, Gy. 3: 42, 125), *Köz-bérc* (1228/1378: *Cuzberch*, Gy. 2: 45), *Közép-bérc* (1296: *Kyzepbirch*, Gy. 2: 102, 131), *Közép-kő* (1240: *Cuzepku*, Gy. 2: 461, 499), *Közép-magas* (1299/1467: *Kwzapmogos*, Gy. 4: 596) és *Közép-mál* (1326/1400: *Kuzepmal*, Gy. 2: 208, 272) stb. nevekben, ezek bizonyára a hegy középső vonulatára utalnak. Az *Elő-mál* (+1269: *Eleumal*, Gy. 4: 585, 634, 682) név pedig a névadók nézőpontjából elől lévő, elülső hegyoldalt vagy hegyvonulatot jelöli meg.

1.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Minden helynévállományban akadnak természetesen olyan nevek is, amelyek esetében többféle névadási indíték is szóba jöhet a név magyarázatában (ilyenekre már a fentiekben is láttunk példákat). A régi helynevekkel kapcsolatban a névelemző különösen gyakran kerülhet ilyen helyzetbe. T ö b b f é l e k é p p e n é r t e l m e z h e t ő k — a már említett eseteken túl — például a *Béla* (1238/1296–301: *Wela* [ɔ: *Bela*], Gy. 2: 102, 166, 170) és a *Dobó* (1332: *Dobo*, Gy. 4: 326, 449) hegynevek. Az előbbi keletkezhetett pusztá személynévből magyar névadással (vö. 1138/1329: *Bela* szn., ÁSz. 105), de tekinthetjük jövevénynévnek is, amely a szláv *belij* 'fehér' jelentésű szó nőnemű alakjára vezethető vissza; vö. *Bela (gora)* 'fehér (hegy)' (ŠMILAUER 1970: 38). A Nyitra vármegyei *Dobó* hegynév kapcsán feltételezhetjük egyrészt, hogy pusztá személynévből keletkezett magyar névadással, vö. 1254/1374/1378: *Dobou* szn. (ÁSz. 253). Magyarázhatjuk másrészt a szláv *dobъ(въ)* 'tölgy(es)' szóból alakult szláv jövevénynév átvételeként is (ŠMILAUER 1970: 57).

A funkcionális-szemantikai síkon többféleképpen elemezhető névrészszerpek megállapításában a korai ómagyar kor hegynévrendszeréről való ismeretek olykor a segítségünkre jöhetnek. Névrendszertani alapon valószínűsíthető, hogy a Bihar vármegyei *Vámos reze* (1256/1283//1572: *Vamusreze*, Gy. 1: 600) nevű kiemelkedés egy vámszedő hellyel hozható kapcsolatba: a névben a közeli *Vámos* nevű mezővel, esetleg egy adatokkal nem igazolható, a mezőnek is nevet adó településsel való lokális kapcsolat fejeződik ki, ugyanis az „árumegállító joggal rendelkező települések, valamint a környező falvak lakói gyakran arra törekedtek, hogy a helység elnevezésében megjelenítsék a közlekedési-kereskedelmi funkciót” (SZABÓ G. 1998: 133). Kizárhatjuk azonban, hogy a hegynek lehetett volna vámjoga.

Természetesen minden helynévrendszernek vannak olyan elemei is, amelyek funkcionális-szemantikai szerkezetét alapos vizsgálat sem tudja felderíteni. Ennek megfelelően a k a t e - g o r i z á l h a t a t l a n hegynévi elemek csoportjába tartozónak tekintem többek között a

Cletischa ([1270]/1270: *Cletischa*, Gy. 3: 151, 259), *Hokocs* (1325: *Hococh*, Gy. 1: 192, 197), *Klics* (1336: *Kylych*, Gy. 2: 44, 69), *Pippincs* ([1293–313]: *Pyppinch*, Gy. 2: 84), *Valcs* (1348: *Walch*, Gy. 1: 197), *Zaurs* (1228/1378: *Zaurs*, Gy. 3: 373) térszínformaneveket, némelyiküknek még a hangalakját sem sikerült rekonstruálni, mások viszont esetleg a szláv vagy német származás gyanúját kelthetik.

2. Történeti elemzés

Amennyiben a hegynévalkotási szokásokról teljes képet akarunk kapni, a névadási motívumok és a helynevek lexikális arculata mellett vizsgálnunk kell azt is, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, vagyis — a névrendszer oldaláról nézve — melyek azok a hatóerők, amelyek a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését irányítják. Az ilyen irányú vizsgálatokat keletkezéstörténeti szempontú helynévelemzésnek nevezzük.

A történeti vizsgálat során a névanyag keletkezése mellett a nevek változástörténetét is feltárjuk. Az elemzések során számolnunk kell azzal, hogy „a mindenkor meglévő helynevek — modellhatásuk által, a beszélők névkompetenciája révén — alapvetően meghatározzák a rendszer új elemeinek jellegét is. A nevek lexikális-morfológiai arculatának állandó változása azonban nemcsak az új nevek keletkezését érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik” (HOFFMANN 1993: 67). A neveket mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a történeti tipológia kategóriáiba, vagyis a névkeletkezési típusok megállapításakor csupán arra a pillanatra vagyunk tekintettel, amelyben egy adott hangsor a magyar helynévrendszer elemévé válik; az adott nyelvi szerkezet korábbi (más nyelvekbeli vagy magyar közszói) történetét, alakulásmódját e keretek között szükségtelen tárgyalnunk (uo., lásd még TÓTH V. 2001a: 166).

A helynevek a nyelv(ek)nek éppen olyan szerves részei, ahogyan a közszavak, ezért változásait, alakulásukat ugyanazok a törvényszerűségek határozzák meg, mint a közszói réteg esetében. A keletkezéstörténeti elemzés alapkategóriáinak kialakítása során ezért a közszói nyelvten által kimunkált szóalkotási formákat kell elsősorban szem előtt tartanunk. Mivel a szóalkotásnak két — külső és belső — szintjét különböztetjük meg, ennek megfelelően kell ezt a két szintet a helynevek kapcsán is elkülöníteni. Ezen belül vizsgálhatjuk továbbá, hogy a belső szóalkotás a meglévő nyelvi elemek jelentésének ártértelelésével történt-e (jelentésbeli helynévalkotás) vagy alaki eszközökkel (szóösszetétellel, szóképzéssel), netán a már meglévő helynév szerkezete alakult át (a szerkezeti változásoknak nevezett nyelvi folyamatok eredmé-

nyeképpen). A névalkotási módok között további összefüggéseket is megfigyelhetünk a név-alkotó elemek viszonylatában. A szintagmatikus és a morfematikus szerkesztéssel alkotott nevekben a meglévő helynevek és a nyelv más rétegei (közszók, személynévek) egyaránt részt vehetnek, míg a szerkezeti változások és a névátvétel csak a helynévanyagra korlátozódik. A jelentésbeli helynévalkotás alcsoportjai ebből a szempontból megoszlanak, hiszen a jelentéshasadás csak a köznevekkel, a jelentésbővülés és -szűkülés, illetve a névköltöztetés pedig csak a helynevekkel áll kapcsolatban. A metonimikus és a metaforikus helynévalkotás ugyanakkor bármely szóréteget érintheti (vö. HOFFMANN 1993: 69, TÓTH V. 2001a: 166).

A régi helynévrendszer vizsgálata, illetve ezen belül a történeti elemzés persze mindig szükségszerűen kritikus pont, az idő távlatából ugyanis egy-egy helynév keletkezését nem egyszerű megítélni, és nem is minden esetben oldható meg megnyugtatóan a feladat. Mindig akadnak ugyanis olyan nevek, melyek funkcionális jellegük és lexikális felépítésük alapján több névalkotási móddal is magyarázhatók. Ilyen esetekben gyakran nem is célszerű egyértelműen állást foglalni egyik vagy másik lehetőség mellett, a helynévrendszer jellemző vonásai alapján azonban egyiket vagy másikat esetleg mégis valószínűbbnek tarthatjuk (TÓTH V. 2001a: 166).

2.1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult hegynevek

A kétrészes hegynevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez. Ilyen módon természetesen csak két funkcionális névrészt tartalmazó nevek keletkezhetnek. Ezeknek a szerkezeteknek — amint ezt jeleztem a korábbiakban — mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát mindkét névrész valamilyen funkcionális jegyet fejez ki.

A szintagmatikus szerkesztésben mint névalkotó folyamatban résztvevő névrészek jellegét illetően nincs nyelvi korlátozás abban a tekintetben, hogy bármelyik névrész lehet közszó vagy tulajdonnév (helynév és személynév), más szempontból pedig egyszerű vagy összetett. S az adott nyelvi jelsor névsége tekintetében mindenképpen a két névrész mint szerkezeti egység közötti nyelvtani viszonyt tarthatjuk meghatározónak,²³ eltérve ezzel a TNyt. gyakorlától, amely a nevekben megtalálható lexémák közötti kapcsolat alapján jellemzi a neveket (vö. HOFFMANN 1993: 59).

A TNyt. e fejezetét jegyző ZELLIGER ERZSÉBET a korai ómagyar kori földrajzi neveket ugyanolyan szerkezetűnek tartja, mint a közszavakat és a személynéveket, csupán aránybeli eltéréseket feltételez a különböző összetételi típusok között, vagyis úgy látja, hogy a minőségjelzős és a birtokos jelzős szerkezetűek csupán számbeli fölényben vannak a más módon ke-

²³ A helynevekre — minthogy szintaktikai értelemben is szónak tarthatók — a közszókhoz hasonlóan bináris szerkezet jellemző (ehhez lásd HOFFMANN 1999: 211).

letkezett nevekhez képest.²⁴ Valójában azonban a helynevek kategóriájában alanyi és a tárgyas összetétellel nem találkozunk, ZELLIGER szerint azért, mert még „nem kerültek elő adatok” (I, 540). A feltárt névanyag azonban azt mutatja, hogy a földrajzi nevekkal, köztük a hegynevekkel kapcsolatban nagy valószínűséggel el kell vetnünk mind az alanyos, mind a tárgyas szerkezet lehetőségét.

A helynévrendszer legősebb rétegét minden bizonnyal a melléknévi vagy főnévi jelzőből és földrajzi köznévből felépülő helynevek alkotják, ami megfelel az általános nyelvi jelöletlenség alapelvének. A hegynevek körében is nagy számban találunk jelöletlen összetételeket: *Nagy-bérc*, *Kerek-domb*, *Fenyő-mál* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *Hallgató-hegy*. Akadnak közöttük ugyanakkor nyelvileg jelölt összetételek is: *Tebe orra*, *Gyula havasa*.

1. A minőségjelzős szerkezetek képezik a kétrészes hegynevek legnagyobb számú alcsoportját. Ezek szükségszerűen mindig jelöletlenek, hiszen nincs olyan toldalelem, amely a minőségjelzős viszonyra utalna,²⁵ például *Nyerges-bérc*, *Homok-hegy*. Az ilyen típusú nevek között is további alcsoportokat különíthetünk el továbbra is a közsói nyelvtan kategóriáit szem előtt tartva.

A kiemelő jelzői összetételben az előtag mindig a jelölt objektum valamely jellemző tulajdonságát fejezi ki, s ennek megfelelően túlnyomórészt melléknév áll ebben a szerepben, amely lehet képzett (*Ágas-halom*, *Agyagos-bérc*) vagy képzetlen (*Meleg-hegy*, *Vörös-kő*). Találkozhatunk ugyanakkor főnévi, elsősorban növénynévi, illetve állatnévi jelzővel (*Jávor-hegy*, *Sertés-hegy*), s néhány esetben folyamatos vagy befejezett melléknévi igenévvel (*Akasz-tó-hegy*, *Hasadt-kő*: 1331: *Hasathkeu*, Gy. 1: 40, 100) is. Ennek megfelelően a bővítményi rész meglehetősen sokféle funkciójú lehet: jelölheti például a domborzati forma valamely külső vagy belső tulajdonságát (pl. *Nagy-havasok*, *Homorú-tető*, *Árnyék-mál*, *Homok-hegy*) stb. Természetesen az utótagok között a földrajzi köznevek előfordulása, vagyis a hely fajtájának a megjelölése a leggyakoribb. Célszerű elkülönítenünk e kategórián belül azokat a hegyneveket, amelyekben a 'valamely település határában található hegy' szemantikai tartalom fejeződik ki: *Báré-bérc* (1326: *Bareberch*, Gy. 3: 343, 379), *Dorog-hegy*. Ezek a nevek

²⁴ A grammatika kívánalmaihoz hasonló vizsgálati szempontokat érvényesít ZELLIGER ERZSÉBET a szóösszetétel keletkezett korai ómagyar kori tulajdonnevekkel foglalkozó önálló tanulmányában is (1991b).

²⁵ GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek lexikális szerkezetének bemutatása során — eltérve HOFFMANN ISTVÁN modelljétől — a képzett melléknévi előtagú összetételekben (pl. *Pisztrángos-patak*) szereplő -s képzőt nem melléknévképzőnek tekinti, hanem a névrészek viszonyát jelölő formánsnak. Eljárását az indokolja, hogy dolgozatában a víznevek lexikális elemzése mellett érinti a nevekben megjelenő szemantikai tartalmat, illetőleg a nevek létrehozásában szerepet játszó névalkotási szabályokat is. A három szempont együttes bemutatásakor pedig célszerű az azonos szerepű névrészeket együtt vizsgálni. Ennek megfelelően a példában szereplő víznév *pisztrángos* lexémáját (amely az alapmodellben a képzett melléknévek között szerepelne) az állatnevek csoportjába, azon belül a jelölt lexémák közé sorolja, ezáltal lehetővé téve, hogy az azonos szerepű névrészekhez tartozó nyelvi kifejezőmódokat és keletkezéstörténeti kategóriákat egyszerre láthassuk (2004).

ugyanis közel állnak a 'valamely településnek a hegye' jelentéssel leírható jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű nevekhez.²⁶

A kijelölő jelzői szerkezet a hegynevek körében nem igazán jellemző. Ebben az esetben a név előtagja az azonos nevet viselő objektumok közül kijelöli valamelyiket, azaz bennük a jelző csak valamihez viszonyítva értelmezhető. Az egymással korrelatív kapcsolatban álló nevek, névpárok esetében tehető fel ez a viszonyítási rendszer: a *Kis-Galya*, *Nagy-Galya* nevek — amint korábban említettem — vélhetően egymáshoz, illetőleg a *Galya* hegynévhez viszonyítva értelmezhetők. A Somlyó körüli bércek nevei között is több hasonló felépítésűvel találkozunk: *Atya-Bükk-fő*, *Badacsony-Bükk-fő*, *Vár-Bükk-fő*. A feltehetően elsődleges *Bükk-fő* helynév utóbb megkülönböztető jelzői előtagokat kapott: az *Atya*-, *Badacsony*-, *Vár*- első névrészekkel kapcsolódva vélhetően a hegy különböző részeinek nevei (esetleg önálló kiemelkedések elnevezései) lehettek. A kijelölő jelzői szerkezetű nevek közé sorolhatók a *Köz-bérc*, *Közép-bérc*, *Közép-hegy* (1377: *Kezepheg*, KNEZSA 1943–44/2001: 188) típusú nevek is, amelyekben az utótag földrajzi köznév, azaz a viszonyítás más kiemelkedésekhez képest történik.

2. M e n n y i s é g j e l z ő s s z e r k e z e t b ő l alakultak a *Három-hegy*, *Két-halom* neveink. Bennük a jelző tőszámnév, s a jelzett szó hegyrajzi köznév. E nevek vizsgálati anyagomban a kétrészes hegynevek elenyésző hányadát alkotják, létük mégis azt mutatja, hogy az ómagyar korban is ismert volt ez a névadási forma. Az ilyen típusú szerkezetekkel kapcsolatban sem lehet jelöltségről beszélni, hiszen bennük is mindig az ősi jelöletlenség érvényesül.

3. Történetileg egyes szakmunkák szerint későbbi jelenség a grammatikai eszközökkel való megjelölés (MNYt. 246–7). A jelzős szerkezetek körében csupán a b i r t o k o s j e l z ő s kapcsolatokban van erre lehetőség, birtokos személyjel felhasználásával. Az ősi forma itt is a jelöletlenség lehetett, amely azonban napjainkig élő forma: *Gáld-bérc* (1299/1369/1590: *Gabdberch* [c: *Galdberch*], Gy. 2: 102, 134), *Király-hegy* (1323: *Kyralhegh*, Gy. 2: 564, 586), *Sárkány-hegy* (1326/1400: *Sarkanheg*, Gy. 2: 207, 272, a *Sárkány* talán családnév). Amennyiben személynév található a bővítményrészben, a nevet a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetűek alcsoportjába sorolom. Ide tartozónak tekinthetjük a helynévi előtagú hegyneveket is, funkcionális szempontból azonban ezek a megnevezések jórészt az általuk jelölt objektum elhelyezkedésére utalnak. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű hegynevek második névrészában csaknem kizárólagosan földrajzi köznévi lexéma áll (de lásd pl. a helynévi utótagot tartalmazó *Bökény Somlya* névalakot).

²⁶ A *Báré-bérc*, *Dorog-hegy* típusú nevek tulajdonképpen csak formailag tekinthetők jelzős szerkezetnek, valójában a jelentéssűrítő szerkezetekhez állnak közel.

A birtokos jelzős szerkezetek következő kapcsolódási foka az, amikor a birtokszón nyelvi elem utal a birtokos jelzős viszonyra,²⁷ például *Mátyás hegye* (1341/1347: *Mathyashegy*, Gy. 2: 485), *Apát havasa*, *Bata köve*, *Balog Péter halma*. Az ilyen típusú szerkezeteket kezdetben valós birtoklásviszony kifejezésére használták, később azonban helyviszonyra utaló szerep vonódott el bennük, s ez utóbbit látjuk például a *Pannónia hegye*, *Pozsega havasa* (1294: *Posogahouosa*, Gy. 1: 249) típusú névalakokban. Ezek minden esetben a hegy pontos elhelyezkedésére utalnak, az *Akna hegye* névben például az 'Akna településen, vagy annak határában található kiemelkedés' szemantikai jegy fejeződik ki. Valamely más objektumhoz való viszonyítás jelenik meg a *Hagymás-köz bérce* hegynévben: a kiemelkedés vélhetően a *Hagymás-köz* nevű terület közelében helyezkedett el.

Gyakran a TÓTH VALÉRIA által osztály–egyed viszonyként (2001a: 173) meghatározott kapcsolat fejeződik ki a birtokos jelzős szerkezetű hegynevekben, a *Csemernye havasa* (1299/1369/1590: *Chemernehawasa*, Gy. 2: 102, 134), *Zsarnó hegye*, *Dolna bérce*, *Viszoka hegye* nevek kapcsán talán ezzel is számolhatunk. Ezek alaptagja minden esetben az objektum fajtáját jelölő hegyrajzi köznév, ami a pontosabb azonosítást szolgálja, míg az első névrészben jórészt megnevező szerepű, idegen eredetű helynevek állnak. Ide tartozhat a *Szernye halma* névalakulat (vö. TÓTH V. 2001a: 174) is: a név előtagja feltehetően szláv eredetű (vö. FNESz. *Szernyemocsár*, vö. még BÁRCZI 1951: 57), tövében a szl. **sbrna* 'őz' állatnév rejlik, amelyhez a szláv *-jb ~ -ja ~ -je* birtokosképző járult (KNIEZSA 1941: 205),²⁸ utótagja a *halom* birtokos személyjeles alakja. Funkcionális-szemantikai jellege 'olyan kiemelkedés, amelynek Szernye a neve' tartalommal írható le. A legtöbb esetben azonban nem egyértelmű a névalkotási móddal való alakulás, az alkategóriába sorolható nevek ugyanis szerkezetileg pontosan megfeleltethetők a kiegészüléssel keletkezett nevek felépítésének. A két névkeletkezési mód elkülönítésének nehézségeire TÓTH VALÉRIA is utal (2001a: 173). Bizonyosan az osztály–egyed viszony jelenik meg azonban a magyar hegynévi bővítményrész és hegyrajzi köznév összetételével alakult nevekben. A *Magas-hegy bérce* névben az első névrész önmagában is a kiemelkedés neve, s erre a *hegy* lexéma utal is, mégis összekapcsolódott a *bérc* földrajzi köznévvel, s így szemantikai szerkezete 'olyan bérce, amelynek Magas-hegy a neve' tartalmúvá alakult.

A birtokos jelzős szerkezetű nevek között kis számban találhatunk rész–egész viszonyt tükrözőtető neveket is (vö. TÓTH V. 2001a: 174). Ezekben a nevekben az első névrész jelenti az egész objektumot, a második névrész pedig ennek egy kisebb részét, pl. *Meggyes-mál eleje*

²⁷ TÓTH VALÉRIA önálló tanulmányban foglalkozott a birtokos jelzős szerkezetű helynevek típusaival (1996, lásd még 2001a: 170–6).

²⁸ FEHÉRTÓI KATALIN szerint azonban személynevet (*Cherne*) gyaníthatunk benne (2006: 166, ehhez lásd még HOFFMANN 2007: 256–8).

(1212: *Mediasmaiele*, FNEsz. *Tapolymeggyes*), amely a *Meggyes-mál* nevű hegy(oldal) elülső részének megjelölése lehet.

Nem túl nagy számban ugyan, de olyan birtokos jelzős szerkezetű hegynevek is felbukkannak, amelyek szemantikailag inkább minőségjelzősnek tarthatók, hiszen az adott kiemelkedés valamilyen sajátosságára utalnak. Esetükben a birtokos személyjel tehát helynévi formáns értékkel szerepel a névben, bizonyára a fent bemutatott típusok analógiás hatására. A *Bálványos halma* ([1330 k.]: *Balwanusholma*, Gy. 1: 515), *Gyepűs bérce*, *Somos bérce*, *Sziles bérce* nevekben a birtokos személyjel gyaníthatóan szintén helynévalkotó formáns szerepű, amely esetleg másodlagosan kapcsolódott az eredetileg jelöletlen névszerkezethez, amint azt a *Halom-hegy* (1254/1364/1399: *Holmheg*, Gy. 2: 461, 528) és a későbbi *Halom hegye* (1323: *Holmhyge*, Gy. 2: 461, 510) névpárja mutatja. Gondolhatunk ugyanakkor arra is, hogy e nevek szerkezete valójában rész–egész viszonyt tükröz, vagyis például a *Bálványos halma* név arra utalhat, hogy a kiemelkedés egy *Bálványos* nevű hely közelében emelkedik, talán a hely részének tekintik a névhasználók.

A helynevek körében természetesen nem fordul elő, hogy a birtokos jelzős szerkezet mindkét tagja jelölt lenne. A jelöltség–jelöletlenség fogalompár alkalmazható határozós és mellérendelő szerkezetek kapcsán is, de csupán a jelzős szerkezetekből alakult nevek csoportjában tekintjük osztályozó szempontnak. A mellérendelő szerkezetből alakult nevek a névrendszerben perifériális jellegűek, ilyenek csupán az egyesített települések mesterségesen létrehozott hivatalos nevei között fordulnak elő (és ott is ennek megfelelően inkább az újkori névadás részeként), a hegynevek körében ilyen névalakulatra nem bukkantam.

2.2. Morfematikus szerkesztéssel alakult hegynevek

A morfematikus szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elemet egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával teszik a névadók helynévi szerep betöltésére alkalmassá (HOFFMANN 1993: 73). A névalkotási módnak a HOFFMANN-féle leírás alapján négy alcsoportja különíthető el (1993: 68, 73): a helynévképzővel, a névszójelekkel, a helyragokkal és a névutókkal történő névalkotás. A morfematikus szerkesztés utóbbi három esetére azonban a vizsgált névrendszerben nem találtam meggyőző példát;²⁹ a kor névalkotásában bizonyára periferikusak lehetettek, e névadási módoknak a megvalósulása inkább csak a mai mikrotoponimákra jellemző.

²⁹ Az oklevelekben csak latinul (esetleg németül) szereplő *Alpes* (*Havasok*) hegyneveknek gyakorta nem adatolható magyar megfelelője, amennyiben mégis, azok a latin alaktól eltérő névstruktúrát mutatnak, pl. *Apát havasa*, *Szép-havas*.

A morfológiai szerkesztéssel létrehozott hegynevek — például *Halmod, Hegyes, Dongó* — tehát kivétel nélkül helynévképzővel alkotott névalakulatok. Helynévképzésnek az olyan eljárást tekintjük, „amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremthető meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (HOFFMANN 1993: 75). A régi magyar nyelvben a helynevek létrehozásában meglehetősen gyakori névalkotási mód lehetett a képzés, a későbbiekben azonban ezt egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás váltotta fel (TÓTH V. 1997b: 147). A helynévrendszerben ugyanis — a viszonylagos állandósága ellenére — a névadás egyes időszakaiban más és más helynévtípusok lehetnek jellegzetesek, általánosabbak, úgymond divatosabbak (TÓTH V. 2001a: 179).

A helynévképzéssel alkotott nevek szerkezeti szempontból mindig egyrészesek. Ennek nem mondanak ellent a *Kövecses-halom, Csókás-kő, Akasztó-hegy, Lyukas-kő* típusú névalakulatok sem, mivel ezeket minőségjelzős szerkezetekből alakult kétrészes hegyneveknek tekintjük, amelyekben a bővítményrész, vagyis a jelző képzett melléknév, az adott lexikális egység tehát nem azáltal válik tulajdonnévi értékűvé, hogy -s vagy -ó képző vesz részt a szerkezetében.

A magyar nyelvben nincsenek külön képzők a helynevek létrehozására, a helynévképzők minden esetben közszói szerepű képzőkből alakultak ki. A helynevekben szereplő közszavakban közszói (pl. gyűjtőnévi, valamivel való ellátottságot kifejező stb.) funkcióban álló képzőknek ugyanis — különösen az egyrészes nevekben — a névhasználók gyakran tulajdonítják a 'hely' jelentést, és olyankor is felhasználhatják ezeket tulajdonnevekben, amikor az adott képzővel ellátott közszónak nincs köznévi megfelelője (HOFFMANN 1993: 75). BENKŐ LORÁND *A Nyárádmente földrajzi nevei* című munkájában épp ezért hangsúlyozza, hogy a világosan földrajzinév-alkotó szerepű képzőket el kell különítenünk a pusztán közszói funkciójuktól (1947: 40).

Névkorpuszomban a helynévképző csak ritkán kapcsolódik tulajdonnevekhez (személynévhez vagy helynévhez), általában közszavakból alakultak ily módon hegynevek. A korai ómagyar korban — a vizsgált névanyag alapján — az alábbi képzőket használták fel helynévalkotó elemként a hegynévadásban: **-s**: *Nyíres, Csókás*; **-d**: *Szilad, Halmod*; **-gy**: *Somogy*; **-i**: *Gencsi* (1325: *Genchi*, Gy. 1: 347); **-j** ~ **-aj** ~ **-ej**: *Erdej* ([1077–95]/+1158//Pp. Reg.: *Erdey*, Gy. 3: 42, 115); **-ó**: *Akasztó* (1238/1296–301: *Akazto*, Gy. 2: 166), *Somlyó* (1352: *Somlo*, AO. 5: 632); **-sd**: *Kövesd* (1055: *Cuesti*, Gy. 2: 323, 432).

Ezekon kívül a szakmunkák megemlítik a *-g* ~ *gd*, illetve a *-cs* helynévképzőket is, de ezekre az általam vizsgált hegynevek között nem találtam példát.

1. Az *-s* képzőt³⁰ tartalmazó hegynevek (*Borsós, Ökrös*) kialakulásával kapcsolatban kérdésként merül fel, hogy valóban szerepet játszott-e a képző a helynév létrehozásában, vagy csupán a közszói forma alkotásában vett részt.

B. LÖRINCZY ÉVA szerint az *-s* képző nem tevékeny részese a közszók helynévvé alakításának (mint például a *-d* képző), hanem minden esetben a képzőt már eleve tartalmazó közszói lexéma vált helynévvé. Az *-s* képzős növénynevek (s különösen a fanevek) ugyanis napjainkban gyakran földrajzi köznévként is funkcionálnak, bennük a képző — HOFFMANN ISTVÁN szavaival — „a ’hely’ fogalmát reprezentálja”. A *Nyíres* tehát ’olyan erdő, ahol nyírfák nőnek’ formában értelmezhető (1993: 96). A mai szókincsben emellett állatnévből (*halas* ’halban gazdag vízfolyás szakasza és környéke’, vö. NEMES 2005b: 83), a föld minőségére utaló szóból (*kavicsos* ’olyan talaj, amelyben kavics van’, NEMES 2005b: 107) és egyéb jelentésű szavakból (*tilalmas* ’olyan terület, ahol nem volt szabad legeltetni’, NEMES 2005b: 185) alakult *-s* képzős földrajzi köznevekkel is találkozunk (vö. HOFFMANN 1993: 77). Az efféle *-s* képzős földrajzi köznevek B. LÖRINCZY ÉVA szerint már az ómagyar korban is megvoltak, így az azonos alakú helynevek, s köztük a hegynevek keletkezését jelentéshasadással is magyarázhatjuk (vö. 1962: 88).

D. BARTHA KATALIN szerint viszont az *-s*-nek — az ellátottságot kifejező és gyűjtőnévképző funkciójából — helynévképző funkciója is kialakult, s ezzel már a korai ómagyar korban számolhatunk (1958: 107). Könnyen belátható ugyanis, hogy a helynévképzés még domináns időszakában a névhasználók nyelvtudatában a különböző módokon alakult *-s* képzőt tartalmazó nevekben — a többjelentésű, helynévképzői funkcióban is használt elemek mintájára — az

³⁰ A helynevekben szereplő *-s* képzővel B. LÖRINCZY ÉVA foglalkozott részletesen az *-s ~ -cs* képzőről szóló monográfiája egyik fejezetében (1962: 78–97). Hangsúlyozza, hogy az *-s ~ -cs* képzőcsalád az ómagyar kori földrajzi nevekben gazdag alaki és jelentésbeli változatokat mutat. Kitér továbbá arra, hogy a történeti helynevek egy része megfejtethetlen vagy többféleképpen magyarázható, mindez pedig a képzők jelentését is módosítja, többféleképpen értelmezhetővé teszi, illetve ennek köszönhetően a biztos etimológiákban is nehéz meghatározni a képzők egykori szerepét, jelentését (1962: 10). Elkülöníti a pusztá személynévből és a közszókból alakult földrajzi neveket, mert a bennük lévő *-s* képzők között minőségi különbséget lát. (Az általam vizsgált hegynévi állomány valamennyi tagja az utóbbi kategóriába tartozik.) A közszókból alakult nevek könnyebben elemezhetők, és felismerhető a bennük lévő képző vagy képzőbokor, lehetőség van tehát arra, hogy a képzők jelentése alapján differenciálni tudjuk őket. B. LÖRINCZY a közszói eredetű helynevek képzős struktúráját tekintve hat alkategóriát állít fel: 1. gyűjtőnévképzősök, 2. jelzős szerkezetben előtagként állók, 3. bírás-, ellátottságképzősök, 4. egyéb jelentésárnyalatúak, 5. kicsinyítő képzősök (a *-cs* alakváltozat), 6. *-ás* képzősök (86–95). A HOFFMANN-féle leírás alapján a B. LÖRINCZY ÉVA által felállított második kategória tagjai (jelzős szerkezetekben előtagként állók) tulajdonképpen csupán az alaprésszel együtt vizsgálhatók, ezt a kétrészes neveknél meg is tettem, itt csak egyetlen megjegyzést fűzök hozzájuk. A minőségjelzős szerkezetekben szereplő *-s* képzős melléknevek lényegében a gyűjtőnévvé válás küszöbén állnak, de a jelentéstapadás, illetve a szófajkategória-átcsapás és képzőjelentés-váltás még nem ment végbe bennük (89). B. LÖRINCZY a többi szemantikai kategória kapcsán is hangsúlyozza, hogy az *-s* képző egyik funkciójában sem alakult helynévképzővé.

-s-nek is elvonódhatott helynévjelölő, helynévképzői szerepe. Hasonlóan vélekedik a TNyt. is (I, 255), utalva arra, hogy ez a formáns a későbbiekben is produktív marad.

A hegynevekben szereplő -s helynévképző funkciójában azonban nyilvánvalóan csak akkor lehetnénk biztosak, amikor a képzett névnek nincs közsói párhuzama vagy kétrészes változata. A régiségre vonatkozóan viszont az esetleges közsói párhuzamok léte, illetve területi elterjedtsége nem könnyen határozható meg. További nehézséget jelent, hogy a képzett név-alakulatok analógiájára a közsói megfelelőekkel rendelkező nevek esetében szintén számolhatunk a képzéssel való alakulással is.³¹ Ebből adódóan a hegynevekben szereplő -s képző funkciója, s ezzel összefüggésben az alakulásmód a legtöbb esetben nem egyértelmű. A *Somos* (1216 [ca. 1217]/1230: *Sumus*, Gy. 3: 113, ÁÚO. 11: 140), *Halyagos* (1390/1483: *Halagus*, Zs. I. 207/1900) és a *Nyíres* hegynevekben növénynévi jelentésű tőhöz járul a képző, e szócsoporthoz tartozó elemek — mint láttuk — -s képzővel földrajzi köznévvé válhattak, amelyből jelentéshasadással alakulhatott erdőnév s abból metonimikusan hegynév, de nem zárhatjuk ki a helynévképzést sem. Meglehetősen gyakori a képző állatnévi jelentésű tőhöz való kapcsolódása is hegynevekben: *Csókás*, *Ökrös*, *Ölyves*. Az utóbbi két név földrajzi köznévi használata ugyan ma nem adatolható, ez alapján mégsem állíthatjuk, hogy bennük a régiségben egyértelműen helynévképző funkciójú volt az -s. E két fő jelentéskörön túl a képzővel ellátott tövek igen változatosak lehetnek, az általam feldolgozott névanyagban szereplő nevek mindegyike a hely valamilyen tulajdonságára utal: *Kövecses*, *Meszes*, *Rögös* (1225: *Rugus*, Gy. 2: 207), *Sarlós* (1390: *Sarlos*, Zs. I. 155/1325), ám a képző funkciója esetükben is bizonytalanul ítélhető meg.

2. A -d képző a *Halmod* esetében földrajzi köznévi tőhöz járul, a *Magasd* hegynévben a hegy méretére utaló melléknévhez kapcsolódik, a *Szilad* névben pedig a *szil* fanév ismerhető fel.

BÁRCZI a „legelevenebb” ómagyar kori képzőnek a -d-t tartja, amely legrégebbi forrásainkban elsősorban személynévből keletkezett helynevekben szerepelt. (Erre az általam vizsgált hegynevek körében ugyanakkor nincs példa.) Ezek analógiájára felteszi, hogy a képzőt kapcsolhatták „nem nagyszámú növény, növényzet, majd egyéb természetes és mesterséges tárgy nevéhez, mint földrajzinév-képző, s az alapszó besugárzásából kapta a valamiben bővelkedő hely, vidék (...) stb. elnevezésének a funkcióját” (1958: 155). A meglehetősen kis számú -d képzős hegynevet ez utóbbi szemantikai tartalom jellemzi.³²

³¹ Az -s helynévképzői szerepe mellett szólhat még, ha változásviszonyban is megtalálható, például részt vesz képzőcserében: *Borsós* ~ *Borsód* (vö. TÓTH V. 2001a: 192). Az ilyen változások azonban jobbra a településnevek körében adatolhatók (ehhez lásd TÓTH V. 2001a: 191–4).

³² A víznevek esetében GYÖRFFY ERZSÉBET szintén ezt a jelentést tekinti általánosnak (vö. 2004: 134).

BÁRCZI a képző korai voltát ugyancsak hangsúlyozza: a magyarság által a XII. század után megszálalt vidékeken már ritka, a XIV. században pedig lényegében kicsinyítő és becéző funkciójában egyaránt kiavul a nyelvből (1958: 155, KNIEZSA 1943–1944/2001: 19). A TNYt. szerint szintén igen koránról, már a X. századtól adatolhatók *-d* képzőt tartalmazó helynevek (I, 253–5). Ha a hegynevek legkorábbi okleveles említéseit tekintjük, azt találjuk, hogy *-d* képzővel már a XI. században, 1074-ben előfordult a *Mogyoród* (Chron. Hung. saec. XIV.: *Monorod*, Gy. 4: 498, 532) hegynév. A többi *-d* képzős hegynévről azonban csak a XIII. századból maradtak ránk az első adatok. KRISTÓ GYULA részben vitatja BÁRCZI kronológiáját, s adatokkal alátámasztva ezzel összefüggésben a következőt állapítja meg (a településnevek kapcsán): „a földrajzi nevek létrehozásában a *-d* képző talán egészen a XV. századig eleven volt, aligha szabad tehát a *-d*-s végű helynevek túlnyomó többségét a XIV. századnál régebbinek, netán jobbra csak XI–XII. századnak elképzelni” (1976: 87–8, vö. még KISS L. 1997b: 184). Megállapítását — úgy gondolom — más névtípusokra is kiterjeszthetjük.

3. A TNYt. a *-d* képzővel együtt tárgyalja a *-gy*-t, mint annak alakváltozatát. BÉNYEI ÁGNES azonban — BENKŐ LORÁND nyomán (1998: 119) — eredetük, funkciójuk és alaktani viselkedésük alapján cáfolja ezt, noha azt is kiemeli, hogy a két képző a nyelvtudatban akár össze is kapcsolódhatott (2004: 95–6). Az egyetlen *-gy* képzővel alakult hegynévről (*Somogy*) a XIII. századból való az első említés.

4. Az *-i* képzőt a TNYt. az *-é* birtokjel *-i* alakváltozatának rövidüléséből magyarázza, megjegyezve, hogy a birtokjel funkcióban lévő *-i* a korai ómagyar korban helynévképző szerepben önállósult (I, 254–5). Az *-i* képzős helynevek jellemző csoportját alkotják ugyanis azok a nevek, melyek alapszava személyt jelent: vagyis a személynévből, foglalkozásnévből, nemzetiségnévből, etnikai megjelölésekből *-i* képzővel alakult helynevek típusa (KNIEZSA 1949b: 100, KISS L. 1997b: 183). Ezek a szemantikai tartalmak persze jórészt a településnevek körében általánosak. A képző ugyanakkor közsői alapszavú helynevekben is megtalálható: *Mályi* (< *mál*, 1389: monte *Maly*, Zs. I. 120/970). A két funkcionális-szemantikai csoport között nincs kimutatható időbeli eltérés, vagyis az adatok nem igazolják, hogy a helynévképző elsőként a személyt jelentő formákhoz kapcsolódva alakult ki, és csak ezt követően kapcsolódott egyéb közsői alapszókhoz. BÉNYEI ÁGNES ezek alapján a helynévképző előzményeként inkább a lativusragot valószínűsíti, melyből több úton is végbemehetett a helynévképzői funkció kialakulása (2002). A képzők poliszémiáját szem előtt tartva ugyanakkor talán kétirányú alakulással is számolhatunk: a településnevekben a birtokjel funkció lehet az elsődleges, míg a természeti nevekben a lativusragból különülhetett el a helynévképzői szerep, ezért is járulhat más-más természetű alapszavakhoz a képző.

A hegynevek körében az *-i* képző nem igazán produktív, a fenti példa mellett csupán a *Gencsi* névben különíthető el, melyben vélhetően személynévhez (vö. *Guench* szn., ÁSz. 352) kapcsolódott.

5. Noha eredet szempontjából egymás alakváltozatainak is tekinthetnénk az *-i* és a *-j* képzőt,³³ történetileg azonban korán elkülönültek egymástól, s alaki viselkedésük, produktivitásuk, illetve későbbi sorsuk alapján önálló képzőkként kell velük számolnunk (vö. BÉNYEI 2004: 101–2, 2007: 58). A *-j* helynévképző önállósodása után ugyanis már a *-j/-aj/-ej* formák mutatnak alaktani váltakozást (vö. 2004: 101). A *-j* helynévképzőre elsőként BENKŐ LORÁND hívta fel a figyelmet.³⁴ Véleménye szerint a *-j/-aj/-ej* képző a birtokjel (mai magyar *-é*) előzményétől kapta a nomen possessi funkcióját, s nemcsak maga vesz részt mind személy-, mind helynevek alkotásában, hanem alapszavai is mindkét tulajdonnévi kategória elemei lehetnek (vö. 1997: 69). Korpuszomban minden bizonnyal ez a képző fedezhető fel az *Erdej* névben.

6. Az *-ó ~ -ő* képző szerepel a hely funkcióját megjelölő *Akaszto*, *Farkasakaszto* (1355/1359: *Farkasakastow*, AO. 7: 568), *Leső* (1086: *Lessu*, ÁÚO. 1: 32, 33) hegynevekben, illetve a *Monymulató* (1212/1397/1405: *Monmulathow*, Gy. 1: 328) névben is, amennyiben ezt madarak fészkelőhelyeként magyarázzuk (vö. REUTER 1983: 236–40, FNESz. *Mulató-hegy*).³⁵ A *Kéklő* hegynév a *kéklík* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult, s a kiemelkedés színére utal. A *Somlyó* név vélhetően a hegy állapotát, lassan omladozó voltát jelöli meg (vö. KISS L. 1997a: 159). Szintén az *-ó ~ -ő* képzővel alakult a hangutánzó *Dongó* név. A hangutánzó töből keletkezett hegynevek körében TÓTH VALÉRIA szerint általános az *-ó ~ -ő* képző, ezt találjuk például az abaúji *Zúgó* névformában is (2001a: 142).

7. A *Kövesd*, *Hegyesd* (+1212: *Hegest*, Gy. 4: 585, 679), *Nádasd* (1389: *Nadasd*, Zs. I. 93/927)³⁶ esetében látszólag az *-sd* képzőbokról különíthető el. Legkorábban a XI. századból adathozható az *-sd*-t tartalmazó hegynév: a TA.-beli *cuesti* adat GYÖRFFY GYÖRGY szerint egy halom neve lehetett (1956: 413), HOFFMANN azonban a név jelöltjeként kiterjedtebb térséget, egy nagyobb határrészt feltételez (2007: 264). B. LŐRINCZY ÉVA említett tanulmánya szerint azonban ezekben a korai időkben aligha számolhatunk az *-st ~ -sd* képzőbokról egységes,

³³ A TNyt. eljárás módja ezt a felfogást tükrözi (I, 255).

³⁴ FEHÉRTÓI KATALIN a *-j* magyar helynévképző voltával szemben annak szláv személynévi formáns szerepét hangsúlyozta (2004, 2005).

³⁵ HEGEDŰS ATTILA szerint azonban a név második tagja, a *malató* ligetes erdős területek neve; közszoói alapnak a régi *malágy* 'mocsaras bozót; bozotos, cserjés terület' szavunkat tekinti, amely az összsláv **moldь* szóra vezethető vissza, s feltételezi, hogy *malado ~ malato* alakká is fejlődhetett. Hipotézisét azonban nem tudja bizonyítani. A *mony* bővítményrészben a *mogyoró* szavunkat látja: „a *mogyoró* alapszava a *mony* (a többi kicsinyítő képző rajta), s ezt az ómagyar korban a cserjeszerű növények sokkal tágabb körére alkalmazták, mint ma” (HEGEDŰS 1992: 56). A *malató mulató*-vá alakulásában a népetimológiára gyanakszik (uo.).

³⁶ A névben — a szemantikai tartalma alapján — talán egy adatokkal nem igazolható *Nádasd* víznevet gyaníthatunk.

gyűjtőnévképzői vagy helynévképzői funkciójával. Valószínűbbnek tartja ehelyett azt, hogy az *-st ~ -sd*-t tartalmazó helynevekben az *-s* jobbra gyűjtőnévképzői jelentést hordozhatott, a *-t ~ -d* pedig a közszóból helynévvé válást segítette elő (1962: 89). Noha a fenti nevek mind-egyikében elkülöníthető olyan *-s*-re végződő szó, amely napjainkban földrajzi köznévként használatos: *köves* 'kövekkel fedett terület' (NEMES 2005b: 117), *hegyes* 'hegyes, dombos vidék, táj' (89), *nádas* 'náddal benőtt terület' (143), ezek azonban a régiségre vonatkozóan nem bírnak bizonyító erővel.

B. LÖRINCZY szerint tehát a *Kövesd* helynevet végső soron a *-d* képzővel alakultak sorába illeszthetjük be: a *kő* főnévből elsőként ellátottságot kifejező *-s* képzővel földrajzi köznév alakult, s ehhez járult a *-d* helynévképző. Számolnunk kell ugyanakkor azzal is, hogy az emberek nyelvtudatában a két képző funkcionálisan összekapcsolódhatott, és együttesen szintén a helynévszerűség jelölője lehetett (BÉNYEI 2004: 100).³⁷ A *Kövesd* hegynév kapcsán is feltehető tehát az *-sd* képzővel való alakulás. Ez utóbbi alakulást és a képzőbokr létét erősítheti a *Hegyesd* név kapcsán továbbá az is, hogy ennek első, 1212-es lejegyzésekor a *Hegest* forma mellett *Hyges* és *Hegis* változatait is megtaláljuk, tehát valójában az *-s* képző és az *-sd* képzőbokr váltakozását láthatjuk a névváltozatokban. A képzőváltakozás folyamatában pedig csakis a névhasználók által helynévképzőnek értékelt elemek vesznek részt.

2.3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett hegynevek

A jelentésbeli névalkotás során a névadók a nyelv meglévő belső elemkészletét használják fel helynévként úgy, hogy a név alakja, szerkezete nem változik, miközben új (helynévi) jelentése alakul ki. A jelentésbeli névalkotásban tulajdonnévfajták és közszók is részt vehetnek, s eredményeképpen mindig egyrészes helynév jön létre. A következő (fentebb már említett) folyamatok tartoznak ide: jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, névátvitel, indukciós névadás, névköltöztetés. Az utóbbi két típus azonban a régi hegynevek létrehozásában nem játszott szerepet.

1. J. SOLTÉSZ KATALIN szerint talán „nincs két olyan egymással szembenálló, egymás el-lentéteként felfogott nyelvi kategória, amelyek között ne lehetne átmeneti területeket kimutat-ni. (...) Nincs éles határ tulajdonnév és köznév között sem” (1959: 461). Ezt a megállapítást a földrajzi köznévvél azonos alakú helynevek kapcsán különösen helytállónak érezhetjük.

A pusztai földrajzi köznév helynévvé alakulását HOFFMANN ISTVÁN nyomán j e l e n t é s - h a s a d á s n a k nevezzük (1993: 93).³⁸ A jelenség kapcsán azonban számos probléma ve-

³⁷ Ezt erősíti, hogy az *-sd* képzőbokr az irodalmi helynévadásban is produktív, vagyis a mai emberek nyelvtuda-tában is a helynévi jelleg jelölője, s képes új helynevek alkotására (vö. BÉNYEI 2007: 60).

³⁸ Korábbi munkájában HOFFMANN a jelentéshasadás fogalmát jóval tágabban értelmezte: „az egyetlen szótól a különböző szószerkezeteken át egészen a mondatig igen sokféle köznévi alakulat válhat tulajdonnévvé”

tódik fel, melyek a történeti adatok vizsgálatakor hatványozottan jelentkeznek, s ezért célszerűnek tűnik tágabb kontextusban, a jelenkori névanyag felől, a névhasználók névrendszerre vonatkozó ismeretét is figyelembe véve közelíteni az okleveles adatokhoz.

1.1. A különböző nyelvek helyneveit áttekintve úgy tűnik, hogy valamennyi nyelv helyneveinek egy részét a földrajzi köznévből bármilyen megkülönböztető elem vagy formáns hozzákapcsolása nélkül alakult névformák alkotják. Egy kisebb-nagyobb közösség nyelvhasználatában tehát a dolgok, objektumok egész osztályát jelölő, általános jelentésű köznévként új, tulajdonnévi jelentése is kialakulhat, s a típusba tartozó egyetlen egyed jelölőjévé válhat (vö. HOFFMANN 1980: 12).³⁹

A jelenséget — anélkül, hogy a rendszertani helyét kijelölték volna — már meglehetősen régen leírták, megítélése azonban máig nem egyértelmű. Lényeges problémát jelent ugyanis, hogy gyakran nem lehet eldönteni, ténylegesen tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e az ide sorolható nyelvi elemek, azaz végbement-e valóban a jelentéshasadás. HOFFMANN ISTVÁN szerint ez a nehézség állhat a háttérben annak, hogy a magyar szakirodalomban ezzel a névtípussal alig-alig foglalkoztak, és ha mégis, akkor leginkább kétkedve nyilatkoztak róla a szakemberek. BÁRCZI GÉZA és KÁLMÁN BÉLA elismeri, hogy a földrajzi köznevek állandó ráértéssel helynévvé válhatnak, s még arra vonatkozóan is igyekeznek eligazítást adni, hogy milyen feltételek mellett következhet be ez a folyamat (vö. BÁRCZI 1958: 145, 147, KÁLMÁN B. 1989: 111), megállapításaik azonban szisztematikus vizsgálatok híján inkább csak egyéni benyomásokon alapultak. A hasadásos neveket rendszerszerűen elsőként HOFFMANN ISTVÁN vizsgálta, s modern kori névanyag elemzése alapján több ponton is módosította azoknak a tényezőknek a körét, amelyek a jelentéshasadás irányába indíthatnak el egy-egy földrajzi köznevet (1973: 152). Hangsúlyozta, hogy az efféle nyelvi elemek státuszának megállapításában pragmatikai, szociolingvisztikai és névrendszertani szempontú vizsgálatok adhatnak segítséget, általános érvényű kritériumokat azonban még így sem tudunk meghatározni (2007: 67).⁴⁰ A formáns nélkül alakult helynevek tulajdonnévi értékének megítélését ugyanis nehezíti, hogy

(1980: 13, ehhez vö. még SEBESTYÉN 1971: 167). Későbbi írásaiban azonban azt hangsúlyozza, hogy a hasadás fogalmát szűkebben kell értelmeznünk; s jelentéshasadásnak utóbb csupán azt a névkeletkezési folyamatot tekinti, amelynek során a „puszta földrajzi köznévből — bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül — helynév keletkezik” (HOFFMANN 1993: 93), az így létrejött nevek lexikális-morfológiai szerkezetüket tekintve tehát mindig az adott objektum fajtáját jelölő valamely földrajzi köznévvvel azonosak.

³⁹ E jelenséget különböző nyelvekre vonatkozóan többen is leírták, itt ezek közül csak néhány példát említek. Az orosz helyneveket vizsgálva NICOLAISEN is úgy látja, hogy a földrajzi köznevek egyfajta szemantikai váltáson átmenve helynévvé válhatnak (1985: 60). Hasonló véleményen van AINIALA is a általában a helynevekről (1996). HEINZ-DIETER POHL a szlovén hegynevek körében szintén talált puszta földrajzi köznévi formákat (1996: 1529).

⁴⁰ A helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítésének problémájával az 1978-as Nemzetközi Névtani Kongresszuson részletesen foglalkoztak a kutatók, de megnyugtató megoldást, vagyis olyan kritériumot nem sikerült találniuk, amely alapján elkülöníthetők lennének a tulajdonnevek és a köznevek (vö. NEMES 2005a: 12).

a szó tulajdonnévi jelentésének kialakulásával kapcsolatban a nyelvleíró mellett magának a nyelvhasználónak a kompetenciája is bizonytalan (1993: 94), a történeti forrásadatok földrajzi köznévi elemeinek értékelése pedig természetesen további problémákat is felvet.

Ez a bizonytalanság vezethette THORSTEN ANDERSSONT arra, hogy azokat a neveket, amelyek nemcsak közszói jelentésben használatosak, hanem egy adott objektumot tulajdonnévként is megjelölnek, féljelölőknek (semiapellatival names) tartsa (idézi: NEMES 2005a). ANDERSSON feltehetően a földrajzi köznevek fokozatos átértékelődésével magyarázza a jelentéshasadásos helyneveket.⁴¹ TERHI AINIALA szerint azonban egy adott nyelvi formát a nyelvhasználók vagy tulajdonnévnek vagy köznévként tekintenek, kettős szerepe nem lehet, a helynevek ugyanis a névadás pillanatában azonnal létrejönnek, vagyis a közszavak nem fokozatosan válnak tulajdonnévvé (1996: 44–6). AINIALA véleménye mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a nevek létrejöttében a már meglévő névrendszer modellhatása érvényesül, vagyis az új helyneveket a létezők mintájára alkotják meg a névadók, a névadás eszerint tudatos folyamat, melynek célja a hely tulajdonnévvel való megjelölése.

A névkeletkezésről vallott, fent idézett két felfogás azonban valójában nem zárja ki egymást. Úgy tűnik, a helynevek — a teljes helynévállomány s ezen belül a hasadásos nevek — keletkezésének körülményeit a két elméletet együttesen alkalmazva tudjuk magyarázni, amint az HOFFMANN ISTVÁN tipológiájában is megmutatkozik. A beszélők egy új név létrehozásakor mindig figyelembe veszik az általuk birtokolt helynevekből elvonatkoztatott névmintákat, s olyan helyneveket hoznak létre, amelyekre a névrendszerben már létezik névmodell (TÓTH V. 2001a: 199). A hasadásos nevek tulajdonnévi vagy köznévi értékének megállapítása kapcsán meglévő bizonytalanság azonban azt mutatja, hogy e nevek létrejötte nem magyarázható pusztán a modellhatással, a tudatos névadás ugyanis jobbra olyan neveket eredményez, amelyek névszerűségét a névhasználók egyértelműen felismerik. A nevek egy részénél, leginkább épp a pusztai földrajzi köznévi helyneveknél tehát mindenképpen számolnunk kell a közszói előzmény fokozatos toponimizálódásának a lehetőségével is. Ezt a felfogást támogatja HEINRICH ANDREÁNAK az erdélyi Szaniszló település határnevei körében végzett vizsgálata is, melyből kitűnik, hogy a település lakóinak névtudatában a földrajzi köznevek és az abból alakult tulajdonnevek nem mindig különülnek el élesen egymástól. Vannak ugyan olyan helyek, amelyekről mindig földrajzi köznevet használva beszélnek, bizonyos földrajzi köznevek azonban a lakosok nyelvhasználatában köznévként és tulajdonnévként egyaránt szerepelnek. HEINRICH emellett a földrajzi köznéből tulajdonnévvé válás folyamatát is regisztrálja (2000:

⁴¹ Korábban a magyar szakirodalomban a teljes helynévállomány kialakulását a köznévi megjelölések megmerevedésével magyarázták (lásd pl. INCZEFI GÉZÁNAK a névközületté válásról szóló elméletét, 1970b).

14–5).⁴² A közsói elemek persze csak akkor válhatnak tulajdonnévvé, ha megfelelnek a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek (HOFFMANN 1993: 93), vagyis a névrendszerben már létezik rájuk névmodell. Az *Ér*, *Erdő*, *Domb* típusú helyneveket LŐRINCZE LAJOS a legrégebb helynévtípusunknak tartja (vö. 1947a: 6), és HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyancsak számolhatunk már egyfajta ősi helynévrendszerben is ilyen nevekkal (1999: 209): a mintát erre a névszerkezeti kategóriára tehát a legrégebbi időktől napjainkig megtaláljuk vagy legalábbis feltehetjük a létezését.⁴³

A jelentéshasadással keletkezett helynevekre tett, a névrendszertan és a névszociológia oldaláról közelítő megállapításainkat érdemesnek látszik a kognitív nyelvészet irányából is körbejárni. A pusztai földrajzi köznévi helynevekkel kapcsolatos bizonytalanság ugyanis kategorizációs bizonytalanság, amely — amint láttuk — a névhasználók helynevekre vonatkozó ismeretén alapszik. A megismerési kategóriákat, illetőleg a feldolgozás folyamatát — amint a hegynévi kategória kapcsán kifejtettem — a kognitív nyelvészetben a prototípus fogalmán alapuló elmélettel modellálják: az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyet a legtipikusabb tárgy vagy annak tulajdonságai reprezentálnak. Ezek a kategóriák — szemben a klasszikus kategóriarendszerek, illetőleg az ezen alapuló tudományos kategorizáció felfogásával — a kognitív nyelvészet vizsgálatai szerint nem különülnek el élesen egymástól, valójában a köztük lévő határok gyakran elmosódotak. A kategóriához, fogalomhoz tartozást pedig az adott tárgy tulajdonságainak a kategória prototípusához való hasonlósága határozza meg (vö. BAŃCZEROWSKI 2000: 36–8, TOLCSVAI NAGY 2008). A prototípus elmélettel ugyanakkor nemcsak a szójelentések ragadhatók meg, a modell a nyelvi kategóriák, szóosztályok leírására is kiterjeszthető (vö. LADÁNYI 2002: 410). Vagyis a nyelvi kategóriáknak is vannak tipikus és periferikus elemei, attól függően, hogy rendelkeznek-e a kategória prototípusát jellemző morfológiai, szintaktikai és szemantikai stb. vonásokkal.⁴⁴

A mikrotoponimák kategóriáját napjainkban a legtöbb magyar nyelvhasználó számára minden bizonnyal a kétrészes helynevek képviselik leginkább, vagyis a *Nyerges-hegy*, *Zörgő-*

⁴² A *félföld* földrajzi köznév kapcsán több körülmény is arra mutat, hogy a szó a szaniszlóiak nyelvében éppen napjainkban kezd tulajdonnévi jelleget öltetni: a tájékozódási pont megnevezésével együtt ugyanis egyértelműen megjelölhető, hogy pontosan melyik földterületről van szó (2000: 15).

⁴³ Csak néhány igazoló példát említek erre: a *Duna* feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. 'víz' jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a 'csalitos és ingoványos partú, lápos tó' jelentésű köznév, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab 'fennsík' jelentésű szó a forrása (vö. FNESZ.).

⁴⁴ AINIALA és ANDERSSON felfogása a pusztai földrajzi köznévi helynevek megítéléséről tehát lényegében megfeleltethető a klasszikus vagy tudományos osztályozásnak, illetőleg a beszélőközösség kategorizációjának.

ér, *Fekete-erdő* típusú nevek sokak számára tipikus helynévnek tekinthetők,⁴⁵ bár nyilván a különböző névfajták, különösen a településnevek és a többi helynévfajta között ebben a tekintetben lehetnek eltérések. Helynévszerűek a képzős formák is, amint azt az irodalmi művekben szereplő nagyszámú képzőt tartalmazó fiktív helynévalak is igazolja (vö. BÉNYEI 2007).⁴⁶ A pusztai földrajzi köznévi helynevek azonban — amint a megítélésük bizonytalansága is mutatja — nyilvánvalóan a helynévi kategória periferikus elemei,⁴⁷ amelyek mintegy átmenetet képeznek a helynevek és a közszavak között. A vázolt helynévi kategória természetesen nem statikus, történhetnek benne elmozdulások. Emellett pedig — minthogy minden ember a saját kultúrkontextusa alapján alakítja ki a megismerési, s így a nyelvi kategóriákat — egyéni különbségek is adódhatnak. Vélhetően ez is hozzájárul ahhoz, hogy HOFFMANN ISTVÁN az általa vizsgált Nyírbátori és Pápai járásban kétszer annyi jelentéshasadással keletkezett nevet talált az aprófalvakban, mint a nagyobb településeken (1993: 95). A jelentéshasadás ugyanis különösen gyakran megy végbe az egyedi objektumok megnevezésében, és kisebb kiterjedésű helyeken az effajta egyedüliség természetesen nagyobb valószínűségű, ez pedig befolyásolja az ott élők névtudatát is. Ilyen helyeken ugyanis a pusztai földrajzi köznévi helynevek — éppen jellemzőbb voltuk miatt — a helyi lakosok helynévi kategóriájának skáláján a prototípustól kevésbé távol helyezkednek el, azaz tipikusabbnak tartják ezt a névstruktúrát, s ez is magyarázhatja, hogy a hasadásos formákat hajlamosabbak tulajdonnévnek tekinteni.

Mindezek alapján ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy a pusztai földrajzi köznévi megjelölések kapcsán egyáltalán van-e relevanciája a tulajdonnévi vagy közszói státuszra vonatkozó döntésnek. Ezek a formák ugyanis gyakran mint állandósult említőnevek⁴⁸ használatosak, vagyis nem elnevezései (tulajdonnévvel való megjelölései), hanem megnevezései (közszói megjelölései) a helynek. Az efféle állandósult megnevezések azonban a nyelvi kategorizáció sajátos eseteinek tekinthetők, hiszen nemcsak a nyelvi minősítés ismérvei szük-

⁴⁵ Támogatja ezt az a (nem reprezentatív mintán végzett) kísérlet jellegű vizsgálatom is, melynek során elsőként egy táj részletes leírása alapján a táj részeinek elnevezése, majd különböző struktúrájú nevek helynévszerűségének megállapítása volt a feladat, s mindkét rész eredményei a kétrészes nevek tipikus voltát erősítették meg. És noha a képzéssel való névalkotást a kísérletben részt vevők jóval ritkábban alkalmazták, e formák névszerűségének megítélése a kétrészes nevekéhez hasonló eredményt hozott. A pusztai földrajzi köznévi helyneveket mindkét feladattípusban periferikusnak minősítették.

⁴⁶ A magyar nyelvben a helynévség fogalmát felidéző jellegzetes alaktani eszközöket J. SOLTÉSZ KATALIN gyűjtötte össze (1979: 19, 168), e helynévformánsok megítélésében természetesen lehetnek egyéni különbségek.

⁴⁷ Az amerikai névadási gyakorlat is e formák periferikus jellegét tükrözi. A 19. század elején a még felfedezetlen Nyugat feltérképezésének és a földrajzi egységek leírásának, illetve megnevezésének feladatát két angol kutató, Lewis és Clark kapta meg. Az amerikai névadási aktussorozatról fennmaradt töredékes információk alapján pedig láthatóan fel sem merült bennük, sem a szerveződő közösségekben, hogy egyedjelölésre fajtajelölő közneveket alkalmazzanak (vö. POLGÁRI 2007: 43–4). Ez a névadási szituáció azonban már csak kiterjedtsége miatt is egyedülállónak tekinthető.

⁴⁸ KÁLMÁN BÉLA vetette fel elsőként, hogy a személynév kutatásban használatos hivatalos név, szólítónév, valamint említőnév kategóriákat célszerű lenne a helynevek leírására is kiterjeszteni (1981).

ségesek jelentésük feltérképezéséhez (mint általában a közszavaknál), hanem, akárcsak a helynevek esetében, lokalizálásukhoz azt a szabályt is meg kell jegyezni, amely a megnevező formát az adott területhez kapcsolja (vö. HEINRICH 2000: 14–5). Vagyis ezek a rögzült megnevező formák a tulajdonnevek (elnevezések) és a köznevek közötti átmeneti kategória elemeiként értelmezhetők. Persze ennek a köztes kategóriának a megléte és kiterjedtsége között is — akár jelentős — egyéni különbségek lehetnek.

1.2. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentéshasadás pusztán elméleti kategória lenne, valóságos példák nélkül, és hogy a földrajzi köznévi alakok megítélése kapcsán teljesen hiábavaló minden próbálkozás. A továbbiakban épp ezért azokat a tényezőket, tulajdonságokat igyekszem számba venni, amelyek a földrajzi köznévi alakú formák tulajdonnévi megítélésének irányába hathatnak, vagyis a névhasználók nyelvtudatában szemléleti váltást, a kategóriák között elmozdulást eredményezhetnek.

Mindenekelőtt vissza kell utalnom arra, hogy a műveltségi nevek körében csak elvétve találunk pusztán földrajzi köznévből alakult neveket, inkább a természeti nevek körében jellemző ez a névalkotási mód, s ott is jobbra csak a mikrotoponimák között. Könnyen belátható ugyanis, hogy a jelentéshasadással létrejövő nevek csak szűk névhasználói körön belül töltik be identifikáló szerepüket a különféle kommunikációs helyzetekben. Egy *Hegy*, *Domb*-féle név ebből adódóan egy elnevező közösségen belül több hasonló domborzati forma esetén is csak egyetlen földrajzi objektumra használható, a többi tájrész más megnevezést kap (vö. LÖRINCZE 1947a: 7). A Veszprém megyei Salföldön például a határban emelkedő kiemelkedések nevei jobbra kétrészesek: *Kan-domb*, *Ürge-hegy*, *Visszhang-domb*, *Csenge-hegy*, *Szent Kereszt* ~ *Szent-Kereszt-hegy*, *Új-hegy*, *Szilvádi-hegy*, *Szilvádi-domb*, *Hadaró-domb*, és csupán falu közvetlen közelében lévő kiemelkedést hívják *Domb*-nak (VeMFN. I, 197–9).

HOFFMANN ISTVÁN — már idézett elemzésében — nem zárja ki, hogy a földrajzi köznévi forma jelölheti több hasonló tájrész egyikét, az objektumfajta szempontjából mégis lényeges feltételnek tartja az egyedüliséget, a leggyakoribb jelentéshasadással keletkezett nevek ugyanis jobbra olyan helyeket jelölnek, amelyekből egy településen csak egyetlenegy szokott előfordulni, vagy aktuálisan csak egy található belőle (1993: 95). HEINRICH ANDREA kognitív szempontú vizsgálata ezzel kapcsolatban egy másik tényezőt emel ki: Szaniszlón elsősorban a feltűnő jegyekkel rendelkező helyeket megnevező földrajzi köznév válhat tulajdonnévvé, amennyiben az objektumról a beszélőközösség tagjai kitüntetett pontként beszélnek, akkor inkább a tulajdonnévi formát részesítik előnyben (2000: 179).

HOFFMANN a földrajzi köznevek jelentését is meghatározónak találja, ugyanis a speciálisabb fogalmi tartalmú helyjelölő szavak körében jellemzőbb, hogy hasadás útján helynévvé

válnak. Általánosabb jelentésű puszta földrajzi köznévi nevek csak vizek megjelöléseként szerepelnek nagyobb arányban (1993: 96).

Egyértelműen a közszó tulajdonnévi státusát mutatja, ha a földrajzi köznévvvel megnevezett tájrészlet megváltozik (HOFFMANN 1993: 97–8), például a dombot elszántották, de a helyét továbbra is *Domb*-ként jelölik meg. Tulajdonnévi szereppel számolhatunk akkor is, amikor a földrajzi köznév nem csak a közsői jelentésének megfelelő helyfajtára használatos: a Veszprém megyei Sümeg határában lévő hegyél *Gerinc* nevét a kiemelkedésben lévő bánya és a hegyen lévő szőlő megjelölésére is alkalmazzák (VeMFN. I, 69). Azt a korábbi feltevést azonban, miszerint a földrajzi köznév elavulása elősegítené a tulajdonnévvé válást, a vizsgált névanyagban kevés példa igazolta (HOFFMANN 1993: 97).

A jelenkori helyneveket elemezve az is kitűnik, hogy a jelentéshasadással tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek köre vidékenként más és más. Jól szemléltetik ezt a hegynevek. Az abaúji Hegyköz területe felszínében tagolt, hegyek, sziklaalakulatok, dombok, völgyek, szorosok váltják egymást. A rendkívül gazdag hegynévi anyagban ugyanakkor csak elvétve találkozzunk puszta földrajzi köznévi formákkal: csupán az egy-egy kiemelkedést jelölő *Bérc*, *Domb*, *Előhegy*, *Gerinc* és *Tető* nevek mutatják ezt a struktúrát. A kétrészes nevekben szereplő további hegyrajzi köznevek (*halom*, *hegy*, *hát*, *szikla*) önmagukban nem jelentkeznek hegynévként. A kiemelkedést jelölő leggyakoribb szó, a köznyelvi jelentésben használt *hegy* ezen a területen nem fordul elő puszta földrajzi köznévi helynévként (vö. KOVÁTS 2000), említőnévként viszont általános. A Veszprém megyei Tapolcai járás szintén viszonylag gazdag domborzati formákban. Itt azonban a hasadásos folyamat a hegyrajzi köznevek nagyobb hányadát érinti, amint azt a több település határában is előforduló *Börc* ('hegytető, hegygerinc; domb'), *Csúcs* ('hegycsúcs'), *Dobogó* ('kiemelkedő rész hegyen, síkon; domb'), *Domb*, *Gerinc*, *Gyűr*, *Hegy*, *Hegytető*, *Hegyoldal*, *Má'* (< *mál*), *Tető* nevek mutatják (a kétrészes nevekben használatos még a *halom*, *hát*, *kő*, *orr*, *szikla* lexéma is). A *hegy* földrajzi köznév kapcsán ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a köznyelvi jelentése mellett a speciálisabb 'szőlővel beültetett terület' szemantikai tartalommal (vagyis valójában jelentésbeli tájszóként) is használják, s azt, hogy több esetben is ez a jelentése dominálhatott a helynévvé válás során, a vele szinonim *Szőlőhegy* névváltozatok igazolják (vö. VeMFN. I.). A jelentéshasadás vizsgálata kapcsán szem előtt kell tehát tartanunk, hogy a földrajzi köznevek köre, illetőleg jelentése területi különbségeket is mutathat, ami pedig alapvetően meghatározza, hogy egy-egy földrajzi köznév a nyelvterület mely részén vehet egyáltalán részt a névvé válás folyamatában.

A jelentéshasadás kapcsán — amint már utaltam rá — egy másik problémát a *Hegyes* típusú, azaz *-s* képzőt tartalmazó nevek jelentenek. Ezek esetében kétféle névalkotási móddal:

helynévképzéssel, illetőleg jelentéshasadással is számolhatunk, a képzőt már eleve tartalmazó szavak ugyanis a nyelvterület egyes vidékein földrajzi köznévként is használatosak.

1.3. A történeti adatok megítélése kapcsán jelentkező fokozott bizonytalanságra utaltam már. Esetükben pedig különösen fontos a tulajdonnévi és közsői elemek elkülönítése, ezáltal ugyanis közelebb juthatunk a korabeli nyelvhasználati viszonyokhoz is.

Az e szempontból figyelembe vehető adatoknak csupán egy kis hányadáról állapítható meg egyértelműen a helynévi státusuk, többnyire akkor, ha a régi előfordulást a későbbi, esetleg mai tulajdonnévi használat erősíti meg, amint ezt például a 14. század közepéről adatolható Bereg megyei *Hát* hegynév 19. századi térképi előfordulása mutatja. Amikor a földrajzi köznév a közsői jelentésétől eltérő helyfajta is használatos, szintén valószínűsíthető az adat tulajdonnévi értéke (vö. HOFFMANN 2007: 67): a korán két részre tagolódó Moson megyei Ség és Ségfő falu például arról a dombságról (*Ség* 'domb, hegy') kapta a nevét, amelyen feküdt⁴⁹ (vö. Gy. 4: 185). HOFFMANN ISTVÁN szerint ezek az adatok az oklevelekben mindig a tulajdonnevek szövegbefoglalási formáival illeszkednek bele a latin szöveggörnyezetbe: vagy latin földrajzi köznév után szerepelnek (1208/1359: de monte *Segh*, Gy. 4: 178), vagy bármiféle külön szerkezet nélkül állnak (1307: iuxta *Er*, Gy. 1: 613; 1288: In *Mal* vnam vineam, OklSz.). Ezek a tulajdonnévi adatok — az oklevelek jogbiztosító szerepéből fakadóan — nagy valószínűséggel köthetők a helybeli népesség nyelvhasználatához (vö. HOFFMANN 2007: 66).

Az esetek jó részében azonban nincsenek efféle fogódzóink, mivel ezek az adatok jellemzően a tulajdonnevek és közsők mellett egyaránt gyakori megnevezőszós szerkezetben állnak, például 1248: ad vnum monticulum, qui *berch* dicitur (ÁÚO. 7: 264), 1329/1476: ad monticulum quod qui vulgo *holm* dicitur (Gy. 1: 507), 1344: ad unum monticulum qui vulgo *dumb* nuncuparetur (AO. 4: 397). Ilyen szerkezetekben szerepelnek még a kétrészes nevekben is előforduló *hát*, *havas*, *mál*, *orr*, *tető* hegyrajzi köznevek, illetve a csak pusztai földrajzi köznévi alakban adatolható *orom*, *ség* szavak is. Megítélésükhöz elengedhetetlen az adott oklevél egészének az alapos áttekintése. Az oklevelek egy részében ugyanis feltűnő gyakorisággal szerepelnek pusztai földrajzi köznévi alakú említések, esetükben pedig joggal feltételezhetjük, hogy az oklevél fogalmazója helynevek helyett inkább közszavakkal igyekezett leírni a kérdéses területet (vö. HOFFMANN 2007: 69). Az „ad unum *Berch*”, „super eodem *Berch*” (1272/1419: Gy. 1: 64), „in quod *Bercz*” (1341/1342//XVIII: Gy. 1: 541) típusú szerkezetek *bérc* lexémája bizonyosan nem tulajdonnév, ahogyan arra a mellette előforduló latin névmási elemekből következtethetünk. E lexéma kapcsán — ahogy már utaltam rá — számolnunk kell az oklevélszóként való használat lehetőségével, ebből adódóan pedig ezek a formák általában

⁴⁹ Esetükben a névadás persze hegyrajzi köznév > hegynév > településnév irányú is lehetett.

inkább az oklevél szövegezőinek, mint a helyi népességnek a nyelvhasználatához kapcsolható. A hasonló szövegbefoglalási formák alapján a hegyrajzi köznevek egy részénél szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel, vö. „ad unum *holm*” (1342: AO. 4: 288, KMHsz. 1.), „unum *domb* vulgo” (1344: AO. 4: 478), „supra quod *mal*” (1276: Gy. 3: 150, 218).

A megnevezőszós szerkezetben álló adatok esetében az oklevél vizsgálata mellett a mai névhasználati szokásokról feltárt ismeretekre is támaszkodhatunk. A Nyitra vármegyei Szebedrázs erdő határjárásában két földrajzi köznévi alakú adat is szerepel: „ipsius montis vulgo *orom* dictum” és „per *Bercz*” (Zs. II/2: 204/6571). A *Bérc* esetében a szövegbefoglalási forma alapján, vagyis hogy külön szerkezet nélkül áll, tulajdonnévi használatra gondolhatunk, s ezt erősíti az is, hogy a szövegben nem fordul elő többször a szó. A vármegyében egyébként is ritkán adatolható a *bérc* lexéma, s általában tulajdonnévi státusát gyaníthatjuk⁵⁰ (vö. Gy. 4: 327, 357, 370, 372, 378, 392, 449, 462, 463, 488). Az *orom* fenti említésében — noha közszoói használatára is van példa: 1287: vnum *orom* wlgariter brdo (Turóc vármegyéből, ÁÚO. 12: 468) — a speciálisabb ’hegycsúcs, hegytető’ (TESz.) jelentéstartalom alapján szintén nem zárhatjuk ki a tulajdonnévi használatot. Tovább támogathatja a feltételezést, hogy az elsődlegesen hegyrész megnevezésére használatos köznévvvel a hegy egészét jelölik meg. Későbbi, egyértelműen tulajdonnévi adatok híján ugyanakkor mindkét adat kapcsán lehetséges az is, hogy említőnévként használt formákat rögzít.

Az oklevélbeli adatok esetében számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy az oklevél lejegyzőjének esetleges magyar nyelvi névtudata is befolyásolhatta a földrajzi köznévi formák szövegbe illesztési módját, vagyis az adatok az oklevél szövegezőjének értékítéletét is tükrözhetik. Éppúgy, mint ahogy napjainkban a gyűjtők kompetenciája is hozzájárulhat ahhoz, hogy a földrajzinév-tárak meglehetősen színes képet mutatnak abból a szempontból, felveszik-e egyáltalán a puszta földrajzi köznévvvel azonos helyneveket, vagy sem.

A földrajzi köznevek állománya és jelentése — a mai viszonyokhoz hasonlóan — a régiségben is mutatott továbbá területi különbségeket is. A *hegy* lexéma azonban az egész nyelvterületen a legáltalánosabb jelentésű hegyrajzi köznév lehetett (ehhez bővebben lásd a *Hegyerajzi köznevek* című fejezetben írottakat), ezt támogatja az is, hogy a szó az oklevelekben soha nem adatolható önmagában, mindig valamilyen formánssal vagy bővítményi résszel kapcsolódva áll. A tulajdonnévként lejegyzett latin nyelvű *Mons* formák (pl. 1213: mon. Sancti Martini in *Monte*, Gy. 2: 627, 1233: monasterium Dominici Bani de *Monte* in honorem Sancte Marie, ÁÚO. 1: 308) magyar helynévi használatát sem korabeli, sem későbbi magyar megfelelőik nem támasztják alá.

⁵⁰ A földrajzi köznévi adatok megítélését nagyban segítené a különböző hiteles helyek oklevelezési szokásainak a feltárása.

2. Azt a jelenséget, amelynek során fogalmi érintkezés eredményeként egy adott hangsor újabb jelentés hordozójává válik — a stilisztikai és a jelentéstani felfogásokhoz hasonlóan — *n é v á t v i t e l e n* alapuló névadásnak tekintjük. Alapvetően három típusa különíthető el: a szinekdoché, a metonímia és a metafora (vö. KÁROLY 1970: 164). A helynevek között a szinekdochéra — lévén ennek alapja a nem–faj viszony — nincs példa. A metaforikus névadás a korszakban a hegynevek körében szintén nem jellemző, csupán a nagyszigeti *Kaptár-hegy* (1264/1393/1466: *Kaptharhegh*, Gy. 4: 190, 202) esetében merülhet fel a metaforikus szemlélet lehetősége, amennyiben a *kaptár* szó a hegy alakjára utal. A név rendszertani helye azonban ezzel együtt is a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott kétrészes nevek között határozható meg. A *metonimikus névadás* ezzel szemben, „amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (FÁBIÁN–SZATHMÁRI–TERESTYÉNI 1958: 108),⁵¹ igen gyakori jelenség a hegynevek körében is.

A metonimikus névadás kapcsán többféle értelmezés figyelhető meg a HOFFMANN-féle tipológiára építő feldolgozó munkákban. A bizonytalanság alapja vélhetően az lehet, hogy HOFFMANN nem hangsúlyozza eléggé: a metonimikus névalkotás a közszókat és a tulajdonneveket egyaránt érinti. Ezzel magyarázható, hogy Győr vármegye településneveinek elemzése során BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY a *Hegy* és a *Ság* helységneveket a metonimikus alakulás mellett a jelentéshasadással keletkezett nevek között is feltüntetik. Érvelésük szerint ugyanis — noha a metonimikus névadás meghatározásában nem szerepel a tulajdonnévi előzményre vonatkozó megszorítás — elbizonytalanítja a besorolást, hogy nem az adott domborzati forma tulajdonneve, hanem földrajzi köznévi megnevezése tevődik át a falu nevére (vö. 1998: 96). Emellett pedig a jelentéshasadás definíciójából is hiányzik az a kitétel, mely szerint a kihasadt új jelentésnek (vagyis a keletkezett tulajdonnév denotátumának) az eredeti közszó által jelölt helyfajta körébe kell tartoznia, ebből adódóan pedig a *Hegy* név akár kiemelkedés, akár falu jelölésére jött létre, egyaránt tekinthető jelentéshasadással keletkezett névnek (95–6).⁵²

HOFFMANN munkájában valóban nem szerepel a jelentéshasadás meghatározásában a hiányolt kitétel, a példák azonban egyértelművé teszik, hogy felfogása szerint a hasadásos nevek

⁵¹ A metonímiát hasonlóképpen határozzák meg a legújabb stilisztikai szakmunkák is: „két fogalomnak egy jelentésmezőben való egymásra vonatkozásán, azaz időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésén, illetve ok-okozati kapcsolatán, asszociációján alapuló kép”, mely úgy keletkezik, hogy „a képi elem nevét átvisszük a tárgyi elemre, és annak értelmében használjuk” (vö. SZIKSZAINÉ NAGY 2007: 447). A kognitív nyelvészet szerint a metonímia kognitív cselekvéseink fontos összetevője. Olyan kognitív folyamatként értelmezhető, melynek során egy entitás (célentitás) egy másik entitáson (közvetítő entitás) keresztül válik mentálisan elérhetővé. A metonimikusan összefüggő közvetítő és célentítások a fogalmi térben közel helyezkednek el egymáshoz (KÖVECSES 2005: 147–9, KIEFER 2007: 101–2, 134–8). Ehhez lásd még *A hegynevek és más helynévfajták* című alfejezet 4.4. pontjában írottakat, vö. még SZILÁGYI N. 1997: 51.

⁵² Hasonló szellemben elemzi PÓCZOS RITA a Borsod és Bodrog vármegyei településneveket (2001: 149).

mindig csak az adott denotátumot közzsóként megnevező földrajzi köznevekből alakulhatnak. A metonimikus névalkotás tárgyalásakor pedig a példák mellett szövegszerűen is megfogalmazza a szerző, hogy a „nyelvi jel szófaji természete alapján közzsók és tulajdonnevek (helynevek és személynevek) metonimikus helynévi használatáról beszélhetünk” (1993: 108),⁵³ vagyis a közzsói és a tulajdonnévi előzményű érintkezésen alapuló nevek egyaránt ebbe a kategóriába tartoznak. A továbbiakban ennek megfelelően mindkét típust itt tárgyalom.⁵⁴

Az eredeti és az új jelentés viszonyát vizsgálva újabb csoportokat különíthetünk el aszerint, hogy a hely egy másik hellyel vagy valamely személlyel, személyekkel van-e kapcsolatban.

Amennyiben a hely, esetünkben a hegy arról a helyről kapta a nevét, ahol a hegy található, a jelentésviszonyok további részletezése szükséges. A Nyitra vármegyei *Tapolca* hegynévben a közeli patak nevét láthatjuk névelőzményként. A Vas vármegyei *Lendva* (1272: *Lindua*, ÁÚO. 9: 9) hegynév elsődlegesen a település melletti folyót jelölte, bizonytalan azonban, hogy a víznév közvetlenül vagy településnévi áttétellel vált-e a kiemelkedés nevévé. (A víz- és a helységnevek kapcsolatáról BENKŐ LORÁND írt részletező tanulmányt, vö. 1947c.)

A mikronévi eredetű hegynevek egy része elsődlegesen erdő, valamilyen terület, kisebb táj stb. megjelölésére szolgált, például a *Feketeerdő* (1348/1559: *Feketheerdew*, Gy. 4: 326, 374, 453), *Mogyorókerek* (1271: *Monorokerek*, ÁÚO. 8: 368, *kerek* 'erdő; körhöz hasonló alakú', TESz.), *Ravaszlyuk*. Az utóbbi névalakulat DÉNES GYÖRGY szerint barlangot is jelölhet, mint ahogy ma is ismerünk ilyen nevű víznyelőbarlangot (2005: 164). Az is elképzelhető azonban, hogy a *Feketeerdő*, *Mogyorókerek*-féle névelőfordulások a latin *mons* 'hegy' megjelölés ellenére is az erdőség nevei voltak. Névhasználó kompetenciánk alapján ugyanis tudjuk, hogy gyakran csupán nézőpont kérdése, mi alapján határozzunk meg egy adott helyet. Ha a hegy környékén lakók felmennek a hegyet borító erdőségbe, bár egyúttal a hegyen is tartózkodnak, helyzetük meghatározására mégis elsősorban az erdő nevét használhatják, az ad ugyanis pontosabb helymeghatározást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az erdőnév egyben — metonimikus névadás útján — a hegy megjelölésére is szolgál. Meg kell jegyeznünk mindamellett, hogy hegynevekként erdőnevek nem ritkán szerepelnek, amint azt például az *Apátbükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 155, 254), *Bodzáserdeje* (1326: *Buzyaserdei*, Gy. 3: 325, 326, 379), *Sötétbükk*, *Széperdő* ([1376]/XVI.: *Seperdeo*, Gy. 4: 326), *Igyfon* ([1200 k.]: *Igyfon*, Gy. 1: 570; az összetétel előtagja a m. *igy* ~ *egy* 'szent', utótagja a m. *fan* 'fanször-

⁵³ HOFFMANN utal arra is, hogy az orosz nyelvű szakirodalomban külön terminussal jelölik a jelentésbeli névalkotás közzsókra, illetve tulajdonnevekre támaszkodó formáit. A közzsókaknak a tulajdonnévi rendszerbe kerülését onimizációnak nevezik, míg a tulajdonnevek osztályváltását transzonimizációként jelölik meg (1993: 109).

⁵⁴ Így jár el TÓTH VALÉRIA (2001a) és RÁCZ ANITA is (2005).

zet; sűrű’, tkp. értelme ’szent sűrű, szent erdő’, vö. KISS L. 1997a: 157), *Eresztvény, Kereked* (+1269: *Kerekud*, Gy. 4: 585, 634, 682) metonimikus alakulású hegynevek mutatják.

A kiemelkedés közelében lévő település neve is átvonódhat a hegy megjelölésére: a *Bodajk, Garaduc, Dédes* (1247: *Dedus*, Gy. 1: 736, 769) stb. hegyneveink elsődlegesen valószínűleg települést jelöltek. A *Bucsony* (1341: *Buchun*, Gy. 2: 461, 517) hegynév, mely egy ’bükkösnél lakók’ értelmű szláv **Bučane* helynév átvétele lehet (FNESz. *Bucsány*), szintén településnévből alakulhatott. Az persze már más kérdés, hogy a településnév a szlávban vagy a magyarban vonódott át metonimikusan a hegy megjelölésére. Több esetben azonban nem lehet egyértelműen meghatározni a metonimikus névadás irányát, például a *Nyír* hegy- és településnév esetében, minthogy a növényzetre utalás mindkét névtípusra jellemző névadási indíték.

A más helynévből metonímiával alakult hegynevekben mindig egyetlen névrészfunkció fejeződik ki (vö. TÓTH V. 1999: 436), vagyis minden esetben csak annyit közölnek a kiemelkedésről, hogy az a név által elsődlegesen megjelölt hely közelében található. A *Feketeerdő* hegynév például csupán arra utal, hogy a kiemelkedésen valamikor (tudniillik a névadás pillanatában) volt egy *Fekete-erdő* nevű erdőség. A metonimikus névadás eredményeképpen ennek megfelelően mindig egyrészes név jön létre.

A helynévi metonímia eseteinél ritkábban vonódott át pusztá személynév vagy személyt jelentő közszó a kiemelkedés megjelölésére. Az idővel hegységnévvé vált *Vértes*-nek — amely elsődlegesen csupán egy vértesszentkereszti magaslatot jelölt — köznévi előzménye talán a személynévként is alkalmazott *vértés* ’pajzshordó; vértműves’ személyt jelölő közszó lehetett (KISS L. 1997a: 158). A *Balya, Damján, Miskó, Pál* stb. nevekben pedig személynéveket gyaníthatunk, esetükben azonban — amint már utaltam rá — vitatott a pusztá személynévi metonímiával való magyarázat, sőt az ilyen nevek funkcionális tartalma is bizonytalan, talán valamilyen birtokviszonyt fejezhetek ki, esetleg a névadó személlyel kapcsolatos eseményre utalhattak.

A növénynevek egyes számú, formáns nélküli alakját (pl. *cser, jávor*) nem ritkán gyűjtőnévi jelentésű szóként is használják ’erdő, liget’ jelentésben. Ezek jelentéshasadással erdőnévvé, majd metonímiával kiemelkedés nevévé válhatnak. Növénynév > hegynév metonímiával inkább csak akkor számolhatunk, ha egy-egy jellegzetesen egyedül álló fa neve vonódik át a hegy megjelölésére (vö. HOFFMANN 1993: 107). Az oklevélbeli hegynévi adatok kapcsán azonban legtöbbször nincs fogódzónk az alakulás módjának megállapításához.

3. A hegynevek körében nem ritka, hogy az elsődlegesen csak egy hegycsúcsot jelölő név a hegy egészére átvonódik, vagy épp egy hegynév az egész hegységnek a nevévé válik. A jelenséget *j e l e n t é s b ő v ü l é s n e k*, a fordított irányú változást jelentésszűkülésnek nevez-

zük (vö. HOFFMANN 1993: 99). Mindkét névalkotási folyamat kapcsán lényeges feltétel, hogy az adott helynévnek a meglévő jelentése, illetőleg a kialakuló újabb jelentései azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra (esetünkben kiemelkedésre) vonatkozzanak. Ezt a névalkotási típust épp ezért — különösen a történeti adatok kapcsán — igen nehéz megragadni.

A hegyrészt jelölő földrajzi köznévi névrészt tartalmazó nevek az oklevelekben általában a kiemelkedés egészének nevéként szerepelnek, például a 'hegytető' jelentésű *fő*: 1326: *montem Zyn[a]gfev* (Gy. 3: 42, 105), a 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' jelentésű *homlok* (vö. HEFTY 1911: 211): 1294/1321/XVII.: *montem Chysta humluk* (Gy. 3: 150, 233), a 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' jelentésű *orr* (HEFTY 1911: 302): 1353/1360: *montis Heghor* (Gy. 4: 111, 124). Teljes bizonyossággal azonban nem állíthatjuk, hogy ténylegesen végbement a változás, s arról sincsenek adataink, hogy — amennyiben mégis végbement a folyamat — pontosan mikor zajlott le a jelentés kibővülése. Ezeknek a folyamatoknak az időbeli vonatkozásairól szintén nincsenek ismereteink.

A hegységek, hegláncok neve nem ritkán alakul a legmagasabb vagy valamilyen más szempontból kitűnő magaslat nevéből. A *Mátra* ([1200 k.]: *Matra*, Gy. 3: 42) eredetileg a mai Kékes hegy megjelölésére szolgált, az idők folyamán azonban az egész hegység nevévé vált. A *Vértes*, *Pilis*, *Gete* hegységekre is az egyik hegycsúcsuknak a neve vonódott át (KISS L. 1997a: 154–5, 167).

2.4. Szerkezeti változással alakult hegynevek

Ha a tulajdonnévi jelentés magvának, a denotatív jelentésnek a változatlansága mellett a helynév alaki felépítése módosul, szerkezeti változásról beszélünk. Az új név többnyire a keletkezésének idején nagy hatású névmodellek által indukált névváltozási folyamat hatására jön létre (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 102). Ez a változás a név hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt eredményezhet, s típusai különbséget mutatnak a változás hatóköre szempontjából is: míg az ellipszis és a kiegészülés a funkcionális-szemantikai szerkezetet is érinti, a redukció és a bővülés során csak a nevek lexikális-morfológiai arculata változik meg, a deetimologizáció és a népetimológia mindkét típusú változást mutathatja ebből a szempontból.

Az általam vizsgált hegynevek létrehozásában a szerkezeti változáson belül a HOFFMANN-féle kategóriarendszerből négyféle folyamat mutatható ki.

1. Az elliptikus helynevekkel INCZEFI GÉZA foglalkozott külön tanulmányban (1972). Nem különítette el azonban az ellipszist és a rövidülést. HOFFMANN ISTVÁN ezzel szemben csak azt a névalkotási folyamatot sorolja ide, melynek során a már meglévő helynévből egy funkcionális-szemantikai egységet a névhasználók elhagynak, vagyis a helynév

kétrészesből egyrészessé válik (vö. 1993: 123).⁵⁵ Az ellipszis többnyire a földrajzi köznévi második névrészt érinti, s az „önmagában is elég erős képzettartalmú” névrész marad használatban (BENKŐ 1947a: 48), jobbra a helynév tulajdonságjegyeket hordozó, illetve személynévi tagja (vö. TÓTH V. 2001a: 209).

Az általam vizsgált korpuszban a *Belső* hegynév esetében feltételezhető, hogy egy elsődlegesen kétrészes (ám adatokkal nem igazolható *Belső-hegy*-féle) névből alakulhatott elliptikus szerkezeti változás eredményeként, a magyar hegynévrendszerben ugyanis nemigen találunk ilyen szerkezetű nevekkel.⁵⁶ A Zemplén vármegyei *Magas-hegy* (1351: in promontorio *Mogosheg*, AO. 5: 462) *Magas* (1395: in monte *Magas*, Zs. I. 461/4210) névváltozata esetében szintén számolhatunk szerkezeti változással, nem zárható ki azonban az sem, hogy részben latinra fordított alakkal van dolgunk, vagyis hogy a név előtt álló latin fajtajelölő lexéma valójában a név része (vö. Zs. I. 256/2333, Zs. II/1: 162/1368). Ezt erősítheti, hogy minden *Magas* adat mellett a *mons* fajtajelölő áll, míg a *Magas-hegy* változat a *promontorium* 'elő-hegy' latin elemmel szerepel.

2. A kétrészes helynevek kialakításában — mint láthattuk — a szintagmatikus szerkesztés tűnik kiemelkedően jellemzőnek, ez a névalkotási mód azonban nem kizárólagos: kétrészes nevek létrejöttében ugyanis számolnunk kell a *k i e g é s z ü l é s* folyamatával is. Kiegészülésnek nevezzük a névtest változásának azt a típusát, amelynek során földrajzi köznévi névrésszel bővül az addig egy- (vagy két)részes név. Az újonnan létrejött névalakulatba a korábbi név minden esetben megnevező szerepű névrészként épül be. Az esetek többségében azonban ezt a névszerkezeti alakulást nem könnyű vagy éppen lehetetlen elkülöníteni a fordított irányban ható elliptikus változástól. Az új forma ugyanis nem váltja fel azonnal a régit, általában hosszabb ideig használják őket egymás mellett párhuzamosan, így a két variáns közül az elsődlegeset gyakorlatilag lehetetlen kiválasztani.⁵⁷ Minden bizonnyal kiegészüléssel alakultak azonban például a *Vértes* > *Vértes hegye*, *Viszoka* > *Viszoka hegye* névformák.

A fenti példák jól mutatják a kiegészülés két típusát: gyakoribbnak látszik az az eset, amikor szláv jövevénynév kerül be a magyar névrendszerbe, s másodlagosan felveszi a magyar fajtajelölő földrajzi köznevet, hogy ezáltal pontosabban betölthesse azonosító funkcióját. A másik lehetőség az, amikor magyar eredetű hegynév vesz részt a folyamatban: ez már eleve tartalmazhat is fajtajelölő földrajzi köznevet (vö. pl. *Dió-mál*), s mégis kiegészül egy másikkal (*Dió-mál hegye*).

⁵⁵ BENKŐ lekopásnak nevezi ezt a jelenséget (1947a: 48).

⁵⁶ Ehhez bővebben lásd *A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről* című alfejezet 4. pontjában írottakat.

⁵⁷ BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY véleménye szerint nem is célszerű túlzott fontosságot tulajdonítani a kérdésnek (1998: 103).

Az *Osztri-hegy* (1280: *Oztryhyg*, ÁÚO. 12: 315) előtagja talán a szláv *ostrъ* 'hegyes' jelentésű melléknévből alakult. A *Sipek-hegy* (1352: *Sypkheg*, AO. 5: 570) első névrésze a szláv nyelvekben helynévként használatos (vö. szln. *Šipek* hn., szlk. *Šipkové* hn., ŠMILAUER 1970: 179), tulajdonképpen a szláv *šipъ* 'nyílvevő' főnévi tő ismerhető fel benne. A szláv *Sipek* hegynév az átvételt követően kiegészült egy magyar földrajzi köznévvvel. A *Zsarna* helynév szintén szláv jövevénynévként került be a magyar névrendszerbe egy Heves vármegyei hegy megjelölésére, s hogy helynévi funkciója a névhasználó közösség számára egyértelmű legyen, a *hegy* földrajzi köznevet kapcsolták hozzá (1256: *Zarnahyge*, Gy. 3: 42, 108). Amint a példák is mutatják, az átvett nevek mellett leggyakrabban — másodlagos földrajzi köznévi elemként — a *hegy* lexéma fordul elő. Gyakori emellett a *bérc* főnév is: pl. *Brizó bérce*, *Zalatna bérce* (1291: *Zalathnaberche*, Gy. 2: 501), *Vidosza bérce* (1341: *Viduztaberche* [ɔ: *Viduza* ?], Gy. 2: 460, 493). Bár a *bérc* szláv eredetű, meglehetősen korán bekerült a magyar nyelvbe, s bizonyosan magyar közszóként járult az említett szláv nevekhez.⁵⁸ Ritkábban a *halom*, a *kő*, a *mál* és a *homlok* lexéma is kapcsolódhatott utólagosan az átvett nevekhez: *Garabos-halom*, *Szlovik köve*, *Lendece mála*, *Csiszta-homlok*. E nevek egy részénél ugyanakkor — különösen talán a hegyrészt jelölő földrajzi köznevek kapcsolódásakor — rész-egész viszonyt kifejező összetételekre is gyanakodhatunk.

A *Vértess-hegye* elnevezésben világosan, a történeti anyagban dokumentálható módon nyomom követhető a kiegészülés folyamata: *1086: *Uertis*, 1146: *Wirthis*, 1228/1434: *Vertus* > XIV.: *Wertwshege* (vö. még Gy. 2. további adatai). A *hegy* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakja másodlagosan, a hely fajtájának megjelölésére kapcsolódott az elsődleges *Vértess* névhez. A kiegészült változat csupán alkalmi szerkesztettségű forma volt, nem vált általánossá. A *Dió-mál hegye* névforma — amely minden bizonnyal szintén kiegészüléssel keletkezett — jellegzetessége az, hogy az előtag maga is két névelemből áll. A *Dió-mál* elnevezés szintén használatos a kiemelkedés megjelölésére, tehát — s a kiegészülésnek ez mintegy denotatív feltétele —, a szinkroniában mindkét név egyidejűleg ugyanazt a hegyet jelöli. A különleges a kiegészüléssel keletkezett névváltozat kapcsán az, hogy bővítményrésze is tartalmaz hegyrajzi köznevet: *mál*. A kiegészülés talán azzal magyarázható, hogy az elsődlegesen hegyrészt, hegyoldalt jelölő formának a kiemelkedés egészének nevéként való használatára utaltak az új formával, esetleg a *mál* földrajzi köznév a névhasználók körében perifériális helyzetbe került, s a nevet egy aktívabb, gyakoribb használatú földrajzi könévvvel kiegészítve a névrendszer többi tagjához tették hasonlatossá. A szintagmatikus szerkesztésű nevek tárgyalásakor már említett *Magas-hegy bérce* név keletkezése kapcsán a kiegészülés lehetőségével ugyancsak számolhatunk. A név előtagja szintén kétrészes hegynév, sőt ebben

⁵⁸ Ehhez lásd a *Hegyerajzi köznevek* című fejezet 1.1. pontjában írottakat.

az esetben még a helyfajtajelölő köznév elhomályosulásáról sincs szó, mégis kapcsolódik egy újabb földrajzi köznévvel. (Ilyen történeti távlatból persze a két névforma denotatív azonosságának, s az alakulás módjának a megállapítása kevésbé lehetséges.)

A kiegészülés lehetséges okait a *Dió-mál hegye*, illetve az átvett előtagot tartalmazó nevek kapcsán már említettem. HOFFMANN ISTVÁN emellett a névmodellek jelentőségét hangsúlyozza, s magam is ezt tartom a legfontosabbnak, az ómagyar kor vonatkozásában is mérvadónak. A kétrészes nevek elterjedése a korábban létrejött egyrészes nevek körében is elindíthatta a kiegészülést. A kiegészült nevek ugyanakkor viszonylag ritkán szorítják ki teljesen a változás alapjául szolgáló névformát: az eredeti és az újabb névváltozatok együttléte jellemzi inkább a névrendszereket.

3. A bővülés és a rövidülés a név funkcionális szerkezetét nem változtatja meg, csupán az alaki szerkezet megváltozásával jár együtt. Talán bővüléssel magyarázható a *Halom-hegy* formából a birtokos személyjel bekerülésével a *Halom hegye* névváltozat is (vö. 1254/1364/1399: *Holmheg*, 1323: *Holmhyge*). Amint arra korábban már utaltam, az ómagyar korban egymás mellett élt a két alakváltozat, s a birtokos személyjeles forma a denotatív jelentés változatlansága mellett jött létre, vagyis a név lexikális-morfológiai arculata úgy változott meg egy új névelem hozzákapcsolásával, hogy e módosulás a funkcionális szerkezetet érintetlenül hagyta. A *Geréc-hegy* ~ *Geréc hegye* (1330/1477: *Gerechygh* ~ *Gerechyghy*, Gy. 1: 307) névvariánsok esetében — minthogy ugyanabban az oklevélben szerepel a két alak — az adatok alapján lehetetlen megállapítani az elsődleges névváltozatot, illetőleg az alakulás irányát, azzal is számolhatunk, hogy a névpár eleve kettősen jött létre, hiszen akár helynév, akár személynév az előtag, e szemantikai tartalmaknak mindkét névszerkezet megfeleltethető.

2.5. Névátvételek

A fentebb tárgyalt belső helynévalkotási módok mellett névátvétellel is számolnunk kell minden névrendszer esetében. Csak azokat a névformákat sorolhatjuk az átvett nevek közé, amelyek már az átadó nyelvben is helynévként funkcionáltak, vagyis földrajzi névként kerültek be a magyar helynévrendszerbe (vö. RÁCZ A. 2005: 173). Más nyelvekből kerültek a magyar névrendszerbe például az *Angyalnica* (1245/1423: *Angalyche*, Gy. 2: 520), *Csemernye* (1299/1369/1571: *Chyuerma* [ɔ: *Chemerna*], Gy. 2: 102, 159), *Csernahora*, *Dobóc*, *Dobódél* (1321: *Dabogel*, Gy. 1: 153), *Haraduk* ([1272]/1272: *Haraduk*, Gy. 1: 197), *Makra* ([1067 k.]/1267: *Macra*, DHA. 184) nevek. Ezek a legtöbb esetben szláv jövevénynévek, mint a *Makra* hegynév, amely egy szláv *Mokra* (ti. *gora*) 'nedves (ti. hegy)' helynév átvétele lehet. Elvértve találunk a németből (*Litahaberg*, *Rigel*: +1326/1330/1446: *Riegel*, Gy. 2: 495) és a románból (*Pod*, *Nedele*: 1377: *Nedele*, KNEZSA 1943–44/2001: 188) átvett hegyneveket is.

Akadnak köztük az átadó nyelvben kétrészes névként funkcionáló formák is: a *Dobódél* a szláv *Dubodiel* 'tölgyes hegy' jelentésű alakra vezethető vissza, a *Csernahora* hegynév pedig 'fekete hegy' közszói jelentéssel bír. Természetesen a magyarban minden átvett név egyrészes névként funkcionál.

3. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata

A helynevek tipológiai elemzésének a névfajtákra vonatkozó jellemzők feltárása mellett népességtörténeti hozadéka is lehet. Ennek szemléltetésére munkám következő részében — KISS LAJOS hasonló irányú kutatásaihoz (1997a) kapcsolódva — az Árpád-kori hegynévállományban fellelhető névrétegeket mutatom be. A vizsgálat során a nevek nyelvi-kronológiai rétegeinek összevetése mellett a területiség szempontját is érvényesítem: két hegyvonulat neveit hasonlítom össze nyelvi szempontból, továbbra is a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott elemzési keretet véve alapul (1993).⁵⁹ A nyelvi elemek tárgyalásakor — ahol szükséges — kitérek az általuk kifejezett szemantikai tartalmakra, és bemutatom a nevek létrehozásában használt névalkotási szabályokat is.⁶⁰

A korpuszt a Garam és a Hernád folyóvölgyei által határolt, két egymáshoz közel eső hegyvidéknek a neveire korlátoztam, egyrészt a mai Északi-középhegység nagy részének, azaz a Börzsöny, a Cserhát, a Mátra, a Bükk és a Cserehát kiemelkedéseinek, másrészt a Selmeci-hegység, a Jávoros és a Szlovák-érchegység vonulatának a neveit állítottam egybe.⁶¹ A történeti hűség kedvéért helyesebbnek látom a mesterséges tájnevek helyett a két hegyvonulatot földrajzi elhelyezkedésük alapján megjelölni: az előbbi déli, az utóbbit északi vonulatként említem a továbbiakban. Választásomat az indokolja, hogy — bár szomszédos, egymással párhuzamosan futó hegyláncokról van szó — lényeges különbség mutatkozik a két területen a névhasználók tekintetében: az északi vonulat vidékén ugyanis jóval nagyobb számú szláv lakossággal kell számolnunk. KISS LAJOSnak az Árpád-kori Magyarország etnikai és

⁵⁹ Hasonló vizsgálatokat végzett PÓCZOS RITA a víznevek körében (2004).

⁶⁰ E három szempont együttes alkalmazásával ugyanis — miként GYÖRFFY ERZSÉBET a víznevek kapcsán arra rámutatott (2004: 129) — differenciáltabban láthatjuk a helynevek szerkezeti felépítését, illetve nagyobb távlatból a helynévadás szemantikai és lexikális bázisának, valamint a névalkotási szabályoknak az összefüggéseit.

⁶¹ A vizsgálathoz létrehozott adattárba a déli vonulat területéről 118 denotátum 119 nevének összesen több mint 150 adata, míg az ezzel párhuzamosan emelkedő északi vonulat kiemelkedései közül 113 denotátum 116 nevének összesen mintegy 170 adata került be.

nyelvi vonatkozásait tárgyaló írásaiból képet kaphatunk a honfoglalás korának, valamint az Árpád-kor végének etnikai-nyelvi viszonyairól, amely szerint a honfoglalást megelőzően mindkét területen jelentős számú szláv népesség élt. A magyarság elsőként a déli vonulat területeit szállta meg, s az ott megtelepülők nagy számban átvették a leigázott szlávok helyneveit (1988). Minthogy a szláv eredetű helynevek aránya (különösen Nógrád vármegyében) a hegyek között nagyobb (1999a: 15), a honfoglalás kori szlávság ott valószínűleg továbbélt, a honfoglalást követő szláv–magyar kétnyelvűség viszonyairól azonban nincs pontos képünk. Az Árpád-kor végén a vizsgált területek jelentős részének köznépe már túlnyomórészt magyar nyelvű volt, de az Ipoly völgyétől északra a honfoglalás kori szlávság nagyobb számban megmaradt, és emellett e területekre a 13–14. században jelentős újabb szláv népesség is betelepült (KISS L. 1999a).

A magyar és a szláv névhasználók arányának eltérése — előzetes várakozásaink szerint — gyaníthatóan különbségeket eredményez a két vidék névállománya között is. És minthogy a két hegyvonulat földrajzi arculata lényegében hasonló,⁶² a névállományban esetlegesen megmutatókozó különbségek nagy valószínűséggel a két hegyvidék lakosságának nyelvi viszonyaival magyarázhatók. Az összevető vizsgálatban ennek megfelelően a nevek nyelvi felépítésében, valamint a névadási szokások, illetőleg a nevek változása terén várhatóak számottevő különbségek. A szláv réteg vizsgálata ugyanakkor nemcsak a magyar hegynévadásra gyakorolt hatása miatt lehet érdekes, hanem a nyelvi kapcsolatok alapvetően kétirányú volta miatt vizsgálnunk kell — amennyiben ezt az adatok lehetővé teszik — a magyar nevek esetleges hatását is a szláv nevek körében.

A feldolgozó munka során a felszínre került eredmények aprólékos bemutatása előtt egy metodológiai szempontból igen lényeges megjegyzést előre kell bocsátanunk. Az etnikai vonatkozású kutatások során semmiképpen sem szabad egybemosnunk a névadók és a névhasználók körét. Az etimológiai vizsgálatokra alapozó tipológiai elemzés eredményei — amint már utaltam rá — csupán a név keletkezésének idejére vonatkozó nyelvi-etnikai viszonyokra, vagyis a névadók hovatartozására világítanak rá. E helynevek kronológiai értékéről azonban csak annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy az első oklevélbeli rögzítésüknél korábbi népességi viszonyokat tükröznek, a név keletkezése és első okleveles említése között ugyanakkor igen jelentős idő is eltelhetett.⁶³ Az oklevelek névadatainak nyelvi arculata alapján vi-

⁶² A két vonulat domborzatában mindamellett mutatkoznak különbségek: az északi hegylánc magasabb, mint a déli, ahol szinte dombvidékeket is találunk, továbbá az északi vonulat egybefüggő, míg a délit nagyobb völgyek szabdalják. Mindennek azonban nemigen lehetnek a nevekben megjelenő névtipológiai következményei, az ilyen természetű eltérések ugyanis talán leginkább a nevekbe beépült hegyrajzi köznevekben tükröződhetnek vissza.

⁶³ A helynevek etnikai vonatkozásai kapcsán legutóbb PÓCZOS RITA fogalmazott meg fontos megállapításokat: amennyiben egy adott névállományban a feltárható névrétegek önálló névrendszert alkotnak, s nem pusztán

szont már inkább a lejegyzés korának névhasználóira következtethetünk (vö. HOFFMANN 2007: 93–5). A hegynevek nyelvi-kronológiai rétegeinek feltárása során elsődlegesen tehát a névadók nyelvi hovatartozását jellemezzük, lehetőség szerint ugyanakkor igyekszem utalni a névhasználókra, illetőleg a névhasználók körének változására is. A helynevek történettudományi hasznosítása kapcsán mindenképpen szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a helynevek a nyelv elemei, ezért általuk pusztán a névhasználók nyelviségéről kaphatunk információkat, amiből csak nagy körültekintéssel következtethetünk a népességi viszonyokra. A nyelv és az etnikum ugyanis nincs egymással közvetlen megfelelésben (vö. HOFFMANN 2007: 73–4).⁶⁴

3.1. Magyar névadással létrejött névréteg

A két hegynévállományban eltérő arányban vannak jelen a magyar névadással létrejött nevek: a déli vonulat kiemelkedéseinek mintegy 80%-a, az északi vonulat hegyeinek pedig csupán 65%-a viselt korszakunkban magyar névadóktól származó nevet. Ezt a névanyagot a továbbiakban az egy- és kétrészes neveket elkülönítve tekintem át, az egyes csoportokon belül szófaji-szemantikai szempontok szerint tipizálva.

1. A magyar névadással létrejött hegynevek kevesebb, mint fele e g y r é s z e s n é v : a déli vonulatban a nevek 43%-a ilyen struktúrájú, az északi vonulatban ez az arány valamivel nagyobb: 48%.

1.1. Ebben a csoportban a legtöbb adat f ő l d r a j z i k ö z n é v v e l azonos alakú névforma: mindkét hegységrendszer területéről igen nagy számban adatolható önálló használatban a *bérc* és kisebb számban a *halom* lexéma. A szövegkörnyezet alapján azonban a legtöbb esetben kiderül, hogy közszoói említéssel van dolgunk, azaz a lexémák lényegében a latin fajtajelölő közszoói elemek mintájára (valójában oklevélszóként) szerepelnek az iratokban (ehhez lásd *A hegyrajzi köznevek* című fejezetben írottakat). A tulajdonnévi *Bérc*, illetve *Halom* nevek száma azonban mindkét hegyvonulatban igen csekély, és általában a valós nyelvi státusuk, tulajdonnévi jellegük is rendkívül bizonytalanul ítéltető meg. A déli vonulatból esetleg ide sorolhatók: 1305: per verticem montis quod vulgo *beerch* dicitur (Gy. 4: 289), 1327: per eudem montem qui vulg. *berch* vocatur (Gy. 4: 252), 1303/1352//1450: ad 1 monticulum *Holm* vocatum (Gy. 1: 815), ezekben az oklevélrészletekben az adatok tulajdonnévi jellegét a szövegkörnyezet legalábbis nem zárja ki. Az északi vonulatból az 1330: monticulo *Beerch* adatot az oklevél másik tulajdonneve (viam *Beerchuth*) alapján tarthatjuk esetleg tulajdonnévnek (Gy. 1: 85). Az északi *Gerendes* névben szintén földrajzi köznév rejlik (ÚMTsz.), s

szórványosan fordulnak elő, feltehető, hogy a nevet adó etnikum névhasználóként a területen élt még a lejegyzés pillanatában (2009).

⁶⁴ Az etnikai hovatartozás megállapításához további ismérvek: kulturális, antropológiai, tudati tényezők (közös eredet- és összetartozás-tudat, az önelnevezés megléte, közös terület stb.) ismeretére is szükség van (vö. HOFFMANN 2007: 73–4, RÓNA-TAS 1997: 18–26, vö. még KRISTÓ 2000: 11).

bizonyára földrajzi köznevet tartalmaz a déli vonulat *Erdej* ([1077–95]/+1158//PR: *Erdey*, Gy. 3: 42, 115) hegyneve is, amely a hegyet borító erdőségre utaló földrajzi köznév *-j* képzős származéka lehet (az ilyen névalakulatokra lásd például *halom* > *Halmaj*, FNESz. *Halmaj*). A földrajzi köznévből ténylegesen tulajdonnévvé vált formák mindkét területen az egyrészes névállománynak csupán alig több mint 5%-át teszik ki.

1.2. A k ö z n é v i e r e d e t ű egyrészes nevekben a földrajzi köznevek mellett kisebb számban mindkét névállományban találkozunk növénynevekkel, állatnevekkel, illetve anyagnevekkel, melyek többnyire valamilyen formánssal — leggyakrabban az *-s*, egy-egy névben a *-d*, *-gy* képzővel — ellátva váltak a kiemelkedés megnevezésévé. Ezt a megoszlást mutatják a növényvilágra utaló, jelöletlen *Kőris* és a formánssal jelölt *Nyíres*, *Szőlős* ([1265]/1265: byrch *Zeuleus*, Gy. 3: 139) nevek a déli területen, valamint az északi vonulat névállományában a jelöletlen *Bükk* (1260: *Bik*, Gy. 3: 150, 205), illetve a jelölt *Mogyorós* és *Somogy*. Madárnévből alakult a déli *Csókás*, valamint az északi *Rárós* hegy neve. Anyagnév az alapja a déli vonulat területén a *Mész* hegynévnek, s ide kell sorolnunk a *Karancs* (1327: *Karanch*, Gy. 4: 209, 227) hegynevet is, amennyiben a *garancs* ~ *göröncs* 'göröngy' (KISS L. 1997a: 160, FNESz.) jelentésű főnévből eredeztethető. Az északi *Agyagos* szintén a kiemelkedés talajának anyagára utal.

Szóösszetételből alakult egyrészes hegynévvel kizárólag a déli területen találkozunk: a *Ravaszlyuk* (1256: Berch *Rvvozlik*, Gy. 3: 42, 108) névben.

1.3. A m e l l é k n é v i lexémák hegynévként való használata a vizsgált területeken perifériális. Melléknév csupán a déli vonulatban szerepel: a hegy színét jelölő *Világos*, valamint a kiemelkedés elhelyezkedésére utaló *Belső* hegynevekben. Pusztá folyamatos melléknévi ige-név a szintén csak déli *Dongó* névben rejlik.

1.4. Néhány hegynév alakilag s z e m é l y n é v v e l egyezik meg: a déli vonulatbeli *Bölcs* (1280: *Beylch*, Gy. 4: 258; vö. *Belch* szn., ÁSz. 105), illetve az északi *Konrád* (1331/1394: *Konerad*, Gy. 3: 150, 229, 230; vö. *Conradus* szn., ÁSz. 218–9) és *Türk* ([1245]/1245: *Turk*, Gy. 3: 151, 238; vö. *Turk* szn., ÁSz. 770) hegynévben vélhetően magyar személynév rejlik (az utóbbi azonban népnevet is takarhat). A szintén északi *Szirk* (1334: *Zyrk*, Gy. 2: 461, 538) hegynév esetében egy szláv *Szirk*-féle személynév (vö. *Syrek* szn., FNESz.) válhatott magyar névadás eredményeképpen a kiemelkedés megnevezésévé. E nevek esetében azonban — ahogyan korábban kifejtettem — számolni kell a személynév > településnév > hegynév áttétel lehetőségével is.

1.5. Mindkét vonulatban jelentős azoknak a hegyneveknek az aránya, amelyek elsődlegesen m á s h e l y f a j t á k n e v e i voltak. Településnévből alakultak metonimikus név-

adással a *Dédes, Gyúl* (1075/+1124/+1217: *Gcohlū* [ɔ: *Geohlu*], Gy. 4: 242, 247), *Börzsöny* nevek a déli területen. Az északi vidéken csupán a *Bucsony* hegy kapta a nevét az azonos nevű közeli településről.

A hegyet borító erdőség neve vonódott át a kiemelkedés megjelölésére a déli vonulatbeli *Várerdő* (1265: *per montem ... Warerdev*, Gy. 4: 263) hegynév, valamint az északi *Feketeerdő*, *Apátbükke* és *Palaszkabükke* (1333/1334: *Palazskabiky*, Gy. 2: 461, 512) nevek esetében.

Más, a hegy közelében lévő különböző helyek nevei is gyakorta váltak metonimikus névadással a kiemelkedés megnevezésévé: leggyakrabban kétrészes helynevek alakultak ilyen módon hegynévvé. Az *Izsákláza* (1295: *Ysaaclasa*, Gy. 3: 42, 70; *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány', vö. TESz. *láz*), *Miklósluga* (1248/1326: *Myklousluga*, Gy. 1: 736, 767; **lug* 'erdei rét', vö. FNESz.) nevekben rétnak a megnevezése rejlik. Az északi területen is megtalálható ez az elsődleges helynévfajta: *Hegyláz* (1290/1303/1479: *Hyglaz*, Gy. 2: 461, 485), *Ökörmező*, *Károlylese* (1243/1335: *Karulesy*, Gy. 2: 461, 533), *Tóbiáslese* (1243/1335: *Tobiaslesy*, Gy. 2: 461, 519). A *Munuhpest* név pedig a hegy oldalában lévő barlangot jelölhette meg elsődlegesen.

1.6. Az egyrészes nevek jelentős hányada szláv eredetű: a déli vonulatban az egyrészes nevek egynegyedénél számolhatunk a szláv eredeztetés lehetőségével: pl. *Kemenc* (1331/1394: *Kemench*, Gy. 3: 150, 229) < szl. *kamen* 'kő', *Orl* ([1245]/1245: *Orl*, Gy. 3: 150, 174) < összsl. **orъlb* 'sas' (vö. FNESz. *Orló*), az északi vonulatban ez az arány lényegesen magasabb: az egyrészes nevek 40%-át sorolhatjuk ide: pl. *Hradiscsa* (1256/[ɔ: 1266?]/1297//1520: *Hradyscha*, Gy. 3: 151, 238) < *hradište* 'várhely' (vö. FNESz. *Haragistya*), *Visnyice* (1295/1315: *Wysniche*, Gy. 2: 461, 530) < szláv *višna* 'meggyes' (vö. FNESz., ŠMILAUER 1970: 191).

2. A magyar névadással létrejött hegynevek kevéssel több, mint fele kétrészes név: a déli vonulatban a nevek 57%-a, az északi vonulatban a nevek 52%-a ilyen felépítésű.

2.1. A kétrészes nevek alaprészeként mindkét vonulat hegynevei körében érthető módon a hegyrajzi köznevek a leggyakoribbak, s ezek a két területen meglehetősen változatosan jelentkeznek. Ebben a pozícióban az északi és a déli hegyvonulat neveiben egyaránt a *hegy* lexéma a leggyakoribb, ám ezzel közel azonos számban szerepel hegynevek utótagjaként a *bérc* földrajzi köznév is, a *kő* hasonlóan gyakori használata azonban csupán az északi vonulatban jellemző. Ezek mellett kisebb számban, de mindkét hegyvidéken láthatjuk a *halom* és a *mál* földrajzi közneveket is ebben a szerepben. A jóval speciálisabb jelentéstartalommal bíró *fő*, *határ*, *köz* 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz' (TESz.), *tő* és *verő*

hegyrajzi köznevekkel ezzel szemben csak a déli vonulat névállományában találkozunk: *Fertés-fő* (1341/1347: *Fertysfeu*, Gy. 3: 42, 124), *Vátolyaszó-tő* (1295: *Watulozoutu*, Gy. 3: 42, 70), *Nagy-dél verője*. A *homlok*, *hát* viszont csak az északi vonulatban fordul elő: *Csiszta-homlok*, *Kecske-hát*, és talán ide sorolható a *havas(ok)* is, amely azonban csak latinra fordítva szerepel az itteni névanyagban: *Golcsa-havasok* (1255: *alpes Golcha*, Gy. 1: 40, 98, Gy. 2: 460).

A földrajzi köznevek mellett csupán a déli vonulat névállományában találunk kétrészes nevek alaptagjaként helyneveket, s ott is mindössze az egymással korrelatív viszonyban álló *Kis-Galya* és *Nagy-Galya* struktúrákban.

2.2. A fajtajelölő funkciójú utótagokkal szemben a kétrészes hegynevek b ő v í t m é n y i r é s z e i k é n t feltűnő lexémák igen változatos szemantikai szerepben jelentkeznek.

2.2.1. Mindkét vonulatban a legjellemzőbb k ö z n é v i előtagok közé tartoznak a növénynévi elemek, melyek egyaránt előfordulnak képző nélküli, valamint -s formánssal ellátott formában, amint azt a déli vonulatbeli *Borsó-hegy* (1298/1390: *Borsowhyg*, Gy. 1: 785), *Szilfa bérce* (1256: *Zylfabercy*, Gy. 3: 42, 108), *Szőlő-mál* (1295: *berch Seleumal*, Gy. 3: 42, 70), *Bodzás-hegy* (1248/1326: *Bozyasheg ~ Bozyashegy*, Gy. 1: 767, 768), *Bükkös-fő* (1341/1347: *Bykusfew*, Gy. 3: 42, 124), *Szederjes-kő* nevek mutatják. A kiemelkedés növényvilágára utaló előtagok az északi vonulatban is közel azonos arányban szerepelnek képző nélküli és képzett formában: *Jávor-hegy*, *Szőlő-mál* (1219: *Zevlevmal*, Gy. 3: 150, 155, 250), *Körtvélyes-hegy* (1332: *Korthweleshygh*, Gy. 1: 40, 91), *Somos-bérc* (1333/1334: *berch Sumus*, Gy. 2: 461, 512), *Szőlős-hegy* (1260: *Sceleushyg*, Gy. 3: 205).

A ritkábban előforduló, állatnevet tartalmazó nevek is hasonló megoszlást mutatnak az előtag jelöltsége tekintetében: *Galambok bérce*, *Sertés-hegy*, *Csókás-kő* (1315/1339: *Chokasku*, Gy. 1: 736, 767), *Nyulas-bérc* (1268: *Nulosberch*, Gy. 4: 238) a déli, illetve *Bagoly-kő*, *Kecske-hát*, *Sólyom-kő* (1243/1335: *Solyomkeo*, Gy. 2: 461, 533), *Ölyves-bérc* az északi területen.

A déli vonulat hegyneveiben kiemelkedően nagy számban találkozunk anyagnévi előtaggal: *Homok-hegy*, *Kő-hegy* (1250: *Kuhyg*, Gy. 4: 258), *Kő-mál* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *Agyagos-bérc* (1227: *Ogogovs berch*, Gy. 4: 249), *Köves-bérc* (1298/1390: *Kuesbere [ɔ: Kuesberc]*, Gy. 1: 785), *Köves-hegy* (1295: *Kuesheg*, Gy. 4: 261), *Meszes-mál* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321). Az északi területen ez kevésbé jellemző kategória: csupán a *Kövecses-halom*, *Köves-bérc* (1327: *Kuesberch*, Gy. 4: 302) nevekben lelhető fel.

Az építménynevek minden esetben jelöletlen formában szerepelnek a hegynevekben, amint ezt a déli *Kápolna bérce*, *Vár hegye* (1295: *Warhygi*, Gy. 3: 42, 70) nevek mutatják. Az északi

vonulatban csupán a *Vár-hegy* (1333/1334: *Waarheg*, Gy. 2: 461, 512) név utal a kiemelkedésen lévő építményre.

A nevek felépítésében részt vevő további — változatos szemantikai tartalmat tükröző — köznévi elemek formáns nélküli és formánssal ellátott formájukban egyaránt előfordulnak: a déli korpuszba tartozó *Iker-kő* (1262: *Ykurku*, Gy. 3: 150, 200) két kiemelkedést jelöl, a *Nyer-ges-bérc* (1227: *Nerges berch*, Gy. 4: 249) a hegyen lévő nyeregszerű bemélyedésre utal (lásd ehhez KISS L. 1997a: 161), az *Őr-hegy* (1304/1335//1376: *Ewrhegh*, Gy. 3: 42, 144) és a *Fertés-fő* előtagja a hegy funkcióját fejezi ki, az utóbbi olyan helyet jelöl, ahol fürdőző hely van az állatok számára (KISS L. 1991: 76). Az északi terület nevei hasonló képet mutatnak: az *Éles-bérc* (1331/1332/XVIII.: *Elesberth*, Gy. 3: 153, 274), *Hegyes-hegy*, *Lyukas köve* (1296/1488: *Lwkaskwy*, Gy. 3: 224) a kiemelkedés alakjára, a *Bálvány-kő* a kiemelkedésnek a névadó közösségben betöltött funkciójára utal.

2.2.2. A legszembeütőbb különbséget a képzetlen m e l l é k n é v i elemeket tartalmazó hegynevek arányában találjuk: e nevek a déli vonulatban a kétrészes névállomány kilenced részét alkotják. Képzetlen melléknév szerepel a *Kék-halom* (1270/1284: *Keykholm*, Gy. 3: 42, 64), *Kerek-kő* (1248/1326: *Kerekku*, Gy. 3: 107), valamint a *Közép-hegy* (1256: *Kuzephyg*, Gy. 3: 42, 108), *Közép-mál* (1280: *Cuzepmal*, Gy. 3: 42, 76) és a két különböző hegy megnevezésére is használt *Közép-bérc* (1258: *kuzepberch*, Gy. 1: 88; 1298: *Kvzepberech*, Gy. 1: 760) nevekben. Az északi vonulatot reprezentáló korpuszban jóval nagyobb számban, a kétrészes nevek mintegy ötödében vesznek részt képzetlen melléknévek a hegynevek felépítésében, s a melléknévek jelentésköre is változatosabb. A kiemelkedés méretére utal a *Nagy-bérc* (1269/XVIII.: *Nogberk* [ɔ: *Nogberch*], Gy. 4: 298), színére a *Vörös-kő*, hőmérsékleti viszonyaira a *Meleg-hegy*, anyagára a *Lágy-kő*, növényzet nélküli voltára a *Szár-hegy* (1295/1315: *Zarheg*, Gy. 2: 461, 530) név. A kiemelkedés viszonyított helyzetét jelölik meg a *Közép-bérc* (1280: *Kuzepberch*, Gy. 1: 93), *Közép-kő*, valamint a három különböző kiemelkedést megnevező *Köz-bérc* (1243/1335/XVII.: *Közbercz*, Gy. 2: 460, 533; 1269/XVIII.: *Kuzberch*, Gy. 4: 210, 298; 1280: *Kuzberch*, Gy. 1: 139) hegynevek.

A melléknévi igenevek a kétrészes nevek felépítésében is kisebb szerepet játszanak. Folyamatos melléknévi igeneveket mindkét terület névállományában egy-két névalakulatban találunk: *Verő-mál*, *Homló-kő* a déli, *Akasztó-hegy* az északi hegyvidékből. Befejezett melléknévi igenév egyedül az északi vonulatbeli *Hasadt-kő* névben szerepel, s bizonyára a kiemelkedés állapotára utalhat.

Számnevet csupán az északi vonulatbeli *Három-hegy* és *Két-halom* nevekben találunk, melyek közszói szemantikai tartalmuknak megfelelően három, illetve két kiemelkedést jelölnek.

2.2.3. A melléknévi elemek eltérő aránya mellett a másik szembetűnő különbség az, hogy a déli vonulat állományában lényegesen nagyobb a tulajdonnévi névelemek aránya; s ez a különbség leginkább a helynévi előtagok terén mutatkozik meg.

Személynevet gyaníthatunk a déli vonulatbeli *Bata köve*, *Gyulahalma*, *Jeles bérce* (1341/1347: *Jelusberche*, Gy. 3: 42, 125) nevekben, melyekben a személynevekhez egy-egy birtokos személyjeles földrajzi köznév kapcsolódott. Az északi vonulat névállományában hasonló a személynévi névrészek aránya: *Dános köve*, *Mátyás hegye*, *Szólát hegye*.

A kétrészes nevek előtagjaként nagyobb számban csupán a déli területen szerepelnek helynevek. Az *Apoc halma*, *Telekes-köz* (1298/1390: *Thelekuskuz*, Gy. 1: 785, 811) előtagjában a közeli település neve rejlik. A *Makjánvára hegye*, az *Ikres-hegy-fő* (1341/1347: *Icrushygfew*, Gy. 3: 42, 125), a *Magas-hegy bérce*, illetve a *Nagy-dél verője* nevek előtagja kétrészes hegy-név. Esetükben a név egésze az előtaggal jelölt kiemelkedés egy részére vonatkozhat. Az északi vonulatban a *Dióstelek bérce* (1327/406: *Dyostelucberce*, AO. 2: 323), *Jászó-havasok* (1286: *alpis Jazov*, Gy. 1: 40) és a *Kassai-Nagy-hegy* előtagjában szerepel helynév. Az utóbbi két hegynév azonban csak latinul adatható, s nehéz megítélni, hogy valóban létező magyar nevek latin fordításai-e vagy csupán alkalmi használatú körülírások.⁶⁵

A magyar névadóktól származó nevek speciális csoportját alkotják azok a kétrészes nevek, amelyek szláv eredetű hegynévi előtagja magyar földrajzi köznévvel kapcsolódott össze. Ez utóbbi szerepben mindkét korpuszban leggyakrabban a *hegy* lexéma fordul elő: ezt mutatják a *Bugyihó hegye*, *Zsarna hegye*, *Zsarnó hegye*, *Konyha-hegy* nevek a déli vonulattól, valamint a *Ladica hegye* (1323: *Ladychahyge*, Gy. 2: 461, 516), *Viszoka hegye*, *Szol-hegy*, *Bagonya-hegy* elnevezések az északi vonulattól. Az északi vonulatban emellett gyakran járul az átvett nevekhez a *bérc* főnév is: *Brizó bérce*, *Vidosza bérce*, *Zalatna bérce*, *Ladica-bérc*. Emellett egy-egy esetben a *halom* és a *kő* is szerepel a déli korpuszban efféle másodlagos kiegészüléssel alakult nevekben: *Garabos-halom*, *Szlovik köve*.

A szláv eredetű helynevet tartalmazó névcsoport mindkét hegyvidéken a leggyakoribb névtípusok közé tartozik. Szembetűnő azonban, hogy a déli vonulatban e nevek lényegesen nagyobb arányban, az esetek több mint 40%-ában váltak kétrészesre magyar közszóval összetett alkotva, az északi területen ugyanakkor a szláv eredetű névrészt tartalmazó nevek csupán alig több mint 25%-a ilyen struktúrájú. Ezek a nevek az utolsó névadási mozzanat alapján a magyar névrétegbe sorolandók: magyar nyelvű névadók hozták őket létre úgy, hogy egy már meglévő szláv névhez kapcsoltak magyar helyfajtajelölő földrajzi köznévi lexémát. Érdekes azonban a már eredetileg is hegynévként funkcionáló alakulatokat annak a névrétegnek az elemei között is számba vennünk és vizsgálnunk, amelyben keletkeztek, hiszen természetsze-

⁶⁵ GYÖRFFY GYÖRGY a latin kifejezéseket tulajdonnévnek tekinti (Gy. 1: 40).

rően ezek a névrészek is rávilágíthatnak a szláv névállománynak mint rendszernek a jellemzőire.

3. A magyar névrétegről mindezek alapján összefoglalóan a következőket mondhatjuk el. Mindkét hegyvonulatban a kétrészes nevek alkotják a névállomány nagyobb hányadát, ám a két szerkezeti típus között nincs igazán jelentős különbség, s az északi vonulatban valamelyest kisebb az ilyen struktúrájú nevek aránya, mint a déli területen. A két terület helyneveiben a neveket alkotó nyelvi eszközök köre szinte teljesen azonos, jelentősebb különbségek inkább az egyes nyelvi elemek arányában mutatkoznak meg: a déli vonulatban nagyobb részben találunk tulajdonnévi összetevőt tartalmazó neveket, míg a melléknevek súlya kisebb. Az északi hegyvidék korpuszában viszont dominálnak a különböző melléknévi elemet tartalmazó nevek, s ezzel párhuzamosan csekélyebb a tulajdonnévi, különösen a helynévi elemek száma. Nemigen gondolom azonban, hogy a nyelvi eszközkészlet terén mutatkozó efféle különbségek a nyelvi-etnikai viszonyok eltérő voltával lennének magyarázhatók.

3.2. Szláv névréteg

A szláv névréteggel kapcsolatban felmerülhet annak a lehetősége is, hogy e nevek egy része talán valójában nem is volt a magyar helynévrendszer része,⁶⁶ hanem csupán a szláv népesség körében használták. Ez a gyanú — amit a nagy időbeli távolság miatt ma már lehetetlen egyértelműen igazolni vagy cáfolni — különösen az egyrészes hegynevekre vonatkozóan lehet indokolt. A magyar földrajzi köznévvvel kiegészült neveket azonban — mint azt az előző részben láthattuk — a magyar névhasználók is kétségtávol ismerték és használták.⁶⁷ Biztosak lehetünk a magyar névhasználatban akkor is, ha a név hangtani arculata magyar hangváltozási folyamatokról árulkodik. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult a szláv *Ples* helynévből a magyar *Pilis*, s a szláv *kamen* 'kő' köznévből származó szláv *Kamenec*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel lett *Kemenc* a magyar névhasználatban. A *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* formák magyar népességtől való használatára nemcsak a nevek földrajzi köznévi utótagja utal, hanem az előtagjuk hangszerkezete is ezt jelzi: vokalizálódott bennük a szláv eredetű előtag eredetileg képzőként funkcionáló szóvégi *v* (> *β*) hangja. Azon nevek esetében, amelyeknél sem szerkezeti változás, sem hangalaki módosulás nem ment végbe, érdemes a nevet tartalmazó oklevél szövege alapján a névkörnyezetet, a környező helyek neveit is meg-

⁶⁶ Egy nyelvi egységnek az egyik nyelvrészből a másikba való kommunikatív átvételét a nemzetközi szakirodalomban névintegrációnak nevezik (vö. PÓCZOS 2005: 139).

⁶⁷ A névintegrációs folyamat alapeseteit PÓCZOS RITA a következőképpen határozta meg: a) az integráció során nem történik módosulás, b) a névhasználat során az integrátum (az intergált nyelvi elem) az átvevő nyelv hangrendszeréhez igazodik, c) a névhasználat folyamán az alaktani szerkezet változik, d) a nevek hangalakja és morfológiai struktúrája is módosul (2005: 141). Ezek mellett azonban még számos más, kevésbé jellegzetes típus is megvalósulhat.

vizsgálni, mivel a kiemelkedés közeléből adatolható magyar helynevek (köztük esetleg hegyek megnevezései) talán valószínűsíthetik a szláv eredetű név magyar névrendszerhez tartozását. Az északi vonulatbeli *Szitnya* hegyet például Almás és Bél települések határában említik, a *Somogy* és a *Gerendes*, illetve a szláv *Orl* hegynevek mellett, magyar névhasználók tehát bizonyosan éltek ezen a vidéken az oklevél keletkezésének idején, s ismerhették a szláv eredetű hegynevet. Azt azonban mindezek a körülmények nem segítenek feltárni, hogy az adott névforma mikor került be a magyar névrendszerbe.

A két hegyvonulat kiemelkedéseinek Árpád-kori nevei között meglehetősen nagy számban találunk elsődlegesen szláv neveket. Arányuk azonban a két területen eltérő: a déli vonulat hegynevei közül csupán minden ötödik név szláv eredetű, az északi vonulatban viszont a nevek mintegy harmadáról tételezhető fel, hogy szláv jövevénynév.

Az egyes névrétegekhez sorolt nevek arányáról mindamellett meglehetősen nehéz nyilatkozni, számos olyan névvel találkozhatunk ugyanis, amely szláv és magyar etimonra egyaránt visszavezethető. A *Garáb* hegynév kapcsolatba hozható az összláv *gъrbъ* 'domb, hát' (ŠMILAUER 1970: 75, TÓTH V. 2001b: 60) jelentésű szóval,⁶⁸ származtatható továbbá a szintén szláv *grab(r)ъ* 'gyertyán' (ŠMILAUER 1970: 71, FNESz. *Garbócbogdány*, *Garbolc*, TÓTH V. 2001b: 60) közszóból is. Emellett számolnunk kell a magyar nyelvi névadás, konkrétan a közeli *Garáb* településnévből való metonimikus alakulás lehetőségével is. Nem zárható ki végezetül a *Garáb* személynévvel való etimológiai összefüggés sem (vö. ÁSz. 348, FNESz. *Garáb*, *Grábóc*, TÓTH V. 2001b: 60–1), tudniillik a puszta személynévi névadás lehetősége.

Néhány, végső etimonját tekintve szláv eredetű név esetében sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy szláv közszóból alakult szláv helynév átvételével van-e dolgunk, vagy a szláv közszó került be a magyarba, s immár magyar közszóként szolgált a kiemelkedés megnevezésének alapjául.⁶⁹ A *Kuna* hegynév végső soron a szláv *kuna* 'nyest, menyét' (ŠMILAUER 1970: 104) jelentésű szóra vezethető vissza, kérdéses azonban, hogy miként vált a magyar névrendszer elemévé. Lehetséges ugyanis egyrészt, hogy a szláv közszóból alakult szláv helynév átvételéről van szó. Mivel azonban a szláv közszó köznévként is bekerült a magyar szókészletbe, belőle magyar névadással is magyarázható a hegynév. A nevek különböző nyelvekhez kötését nehezíti továbbá az is, hogy egy részüket az utolsó névadási mozzanat (vagyis elsősorban magyar nyelvi névelem vagy névrész hozzákapcsolása) alapján magyar alakulatnak kell tekintenünk, ezek mögött ugyanakkor sok esetben szláv hegynév rejlik. Ilyen módon ala-

⁶⁸ A szláv *gъrbъ* alakból azonban talán inkább egy *Gorba*-féle névforma lenne valószínűsíthető, vö. le. *Garbate*, cs. *Hrbokov* hn. (ŠMILAUER 1970: 75).

⁶⁹ A magyarban meghonosodott jövevényszóra és hasonló alakú idegen névre egyaránt visszavezethető helynevek típusa kapcsán felmerülő problémákra PÓCZOS RITA hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában (2007). Utalt arra is, hogy amennyiben ilyen névalakulatokat vonunk be a népességtörténeti vizsgálatokba, akkor nagyon óvatosan, lehetőleg további tényekre alapozva lehet csak etnikai következtetéseket tennünk (27).

kulhatott a *Bugyihó hegye* is, melynek előtagja egy szláv *Budich*-féle személynévből alakult a birtoklást kifejező szláv *-ovъ* képzővel (FNESz., ŠMILAUER 1970: 29), s ehhez a magyarban másodlagosan kapcsolódhatott a *hegy* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakja. Az utolsó névadási mozzanat alapján tekinthetjük magyar alakulatnak a *Rudas* hegynévet is, melyben vélhetően az összláv **ruda* 'érc' (FNESz. *Ruda*) jelentésű főnévből alakult szláv helynév rejlik, ám annak a feltehetően magyar *-s* képzővel alakult belső magyar fejleménye lehet.⁷⁰

A szláv réteghez tartozó nevek szinte kivétel nélkül egyrészesek, csupán az északi vonulatban találkozunk kétrészes hegynévvel: *Csernahora*, *Kamenahora*. A nevek nagyobb része (a déli vonulatban a nevek 57%-a, az északi vonulatban a nevek 73%-a) szerkezeti változtatás nélkül került be a magyar névrendszerbe, mint pl. a *Galya*, *Lyukó*, *Naszály*, *Oszra* hegynévek a déli és a *Bucsony*, *Drazga*, *Pilis*, *Szitnya* hegynévek az északi vonulatból. A szláv eredetű nevek egy része azonban kiegészült az átvételkor vagy később magyar földrajzi köznévi utótaggal: így jöttek létre a korábban már említett *Bugyihó hegye*, *Brizó bérce* típusú megnevezések. A szláv eredetű nevek előtaggal való összekapcsolódása csakúgy, mint magyar formánssal való bővülésük, periferikusnak mondható.

1. A szláv névrétegben a különböző névalkotási módok egészen más arányú megoszlását tapasztaljuk, mint a magyar hegynévállományban. A legszembevetőbb különbség, hogy a szláv hegynévek körében elenyésző a kétrészes nevek aránya, az **e g y r é s z e s n e v e k** létrehozásában pedig — a magyar hegynéveknél látottakhoz képest — jóval nagyobb szerepet játszanak a különböző képzőelemek. A szláv korpuszt ezért — minthogy a magyar nevekhez képest lényegesen kisebb számú csoportot alkotnak mindkét vonulatban — a morfológiai felépítés alapján látom célszerűnek tárgyalni.

1.1. Különösen az északi területen találunk nagy számban **f o r m á n s s a l e l l á t o t t** alakokat: a neveknek mintegy a fele képzett forma. A déli vonulatban a neveknek csupán az egynegyedéhez járult névképző formáns, s ez a *Bugyihó hegye* és a *Lyukó* (1325/1347: *Lukow*, Gy. 1: 789) esetében az eredetileg birtoklást kifejező *-ovъ* képző (ŠMILAUER 1970: 29). A *Lyukó* hegynévet a *Lukács* személynév *Luk(a)* alakjából magyarázhatjuk, alakulhatott azonban az összláv **lukъ* 'hagyma' szó *-ovъ* melléknévképzős formájából is, számításba kell továbbá vennünk a szláv **lŏkъ* 'ív, íj' szóból való származtatást is (FNESz. *Lyukó-völgy*, ŠMILAUER 1970: 115). Az *-ovъ* mellett csupán a *-ъka* ~ *-ьka* képző (ŠMILAUER 1970: 28) szerepel a déli területen a *Pelecske* (1295/1389/XVIII.: *Pelleczke*, Gy. 4: 307) névben, mely a szláv *plešъ* 'kopaszság, kopasz hely; kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű közszóból alakult (ŠMILAUER 1970: 143, FNESz. *Pilis*). A *Börzsöny* hegynév, mely egy

⁷⁰ Hasonló alakulással számolhatunk a *Garabos-halom* hegynév előtagjában is.

’parton, dombon lakók’ értelmű szláv **Brežane* helynév átvétele lehet (FNESz. *Nagybörzsöny*), településnév-adási formát tükröz: a szlávban ugyanis a *-jane* gyakori településnévi végződés (ŠMILAUER 1970: 30), hegynevekben azonban csak másodlagosan fordul elő, ilyenkor — mint itt is — metonimikus névátvitel áll mögötte.

Az északi területen a formánsok jóval változatosabb képet mutatnak. Gyakorinak mondható a *-bъ* melléknévképző. A formáns az *Aszalna* (1308: *Azalna*, Gy. 3: 150, 229) névben vélhetően a szláv **os(b)la* ’fenőkő’ (ŠMILAUER 1970: 136, FNESz. *Oszlány*, KISS L. 1984b: 239) közszóhoz járult. A *Szitnya* ([1245]/1245: *Cytun*, Gy. 3: 150, 174) hegynév a szláv *sit* ’szittyó’ szóra vezethető vissza, s szittyóval benőtt helyet jelöl (ŠMILAUER 1970: 161, FNESz.). A *Zalatna bérce* előtagja pedig — amint már utaltam rá — egyrészt az összláv *zolto* ’arany’ (ŠMILAUER 1970: 198, FNESz. *Zalatna*) jelentésű köznévvvel hozható etimológiai kapcsolatba, másrészt fölvethető a közeli *Szalatna pataka* név szintén szláv eredetű előtagjával való összefüggése is, melyben a szláv **soltъ* ’sós mocsár, sós forrás’ közszóból (PÓCZOS 2003: 491, 2004: 116) alakult víznév rejlik. Az északi vonulatbeli hegynevek létrehozásában a *-bъ* formáns szerepe is jelentős. A *Kemenc* hegynévben a képző a szláv *kameň* ’kő’ (ŠMILAUER 1970: 87) szóhoz járult, a *Visnyice* hegynévben pedig a szláv *višňa* ’meggy’ (FNESz. *Visnye*, ŠMILAUER 1970: 191) közszó rejlik. A *-bъ* képző azonban melléknevekből képez főnevet (ŠMILAUER 1970: 29), a formáns funkciója alapján ezért feltehető, hogy a közszói tőhöz elsőként egy *-bъ* melléknévképző kapcsolódott, s ehhez másodlagosan járult a *-bъ*, illetve az *-ica* főnévképző. A *Gerbencs* (1258/1334: *Guerbench*, Gy. 2: 460, 541) hegy neve a régi szláv ’kis domb- vagy hegygerinc, taraj’ jelentésű földrajzi köznévből alakulhatott, melyet KISS LAJOS **grebenъ* formában közöl, ez azonban képzett alak, mely az azonos jelentésű *grebenъ* tő *-bъ* deminutív képzős származéka (FNESz. *Garabonc*, *Greben*, *Mezőgrebenes*, ŠMILAUER 1970: 16, 72). A *Ladica-bérc*, *Ladica hegye* nevek előtagjában a képző az összláv **lědo* ’irtványföld’ közszóhoz (FNESz. *Barslédec*, ŠMILAUER 1970: 110) kapcsolódott. A hegynévben — szemantikai tartalma alapján — esetleg egy közvetlen adatokkal nem igazolható, *Ladica* településnevet is gyaníthatunk, a településnévi metonímia azonban a szláv és a magyar névrendszerben egyaránt végbemehetett. Az északi terület nevei körében is felfedezhető a fentiek mellett az elsődlegesen melléknévképző *-ovъ* formáns: a *Brizó bérce* név előtagjában a képzőmorféma a szláv *breza* ’nyír’ (ŠMILAUER 1970: 38) fanévhez kapcsolódott, tkp. értelme tehát ’nyíres’. A szintén *-ovъ* képzős *Drénó* (1291: *Dreno*, Gy. 3: 150, 193, 222) település- és hegynév esetében mindkét irányú alakulással számolnunk kell. Amennyiben a névfajták kapcsolatában a hegynév tekinthető elsődlegesnek, az szláv eredetű lehet, s alapszava az összláv *dobrnъ* ’pázsit, gyepp, hanság’ (ŠMILAUER 1970: 60) főnév. A *Bagonya-hegy* előtagja egy szláv **Bogoj*-féle személynév *-ina* birtoklást kifejező melléknévképzős

alakja (FNESz., ŠMILAUER 1970: 29). A *Piliske* hegynév (1222: *Plesca*, Gy. 3: 250) *-bka* ~ *-bka* képzővel alakult (szláv közszói előzményét ld. az előzőekben elemzett *Pelecske* névnél).

Az északi vonulatban jellemző az összetett képzők használata is: az **-bn-ica*, **-bn-bc* képzőbokkal alakultak a *Hosztnice*, *Lisznec* nevek. A *Hosztnice* ([1245]/1245: *Hostnice*, Gy. 3: 151, 193) névben talán az ősszláv *gostb* 'utazó, látogató' személyt jelentő közszóhoz (vö. ŠMILAUER 1970: 70) kapcsolódott a képző. A *Lisznec* (1271: *Lyznehc*, Gy. 4: 267) hegynévet az 'erdő'-t jelentő szláv *lěsb* köznéből magyarázhatjuk (ŠMILAUER 1970: 112). Emellett egy névben megtalálható az *-bnikb* (ŠMILAUER 1932: 500): *Veternyk* (1243/1335/XVII.: *Veternyk*, Gy. 2: 460, 533), valamint a településnevekre jellemző *-jane* formáns is: *Bucsony*, e képző azonban — mint már említettem — hegységeiben csupán másodlagosan fordul elő, tehát bizonyosan egy közvetlenül nem adatolható szláv helységnevet gyaníthatunk a hegynévben, melynek eredeti szláv nyelvi jelentése 'bükkösnél lakók' (FNESz. *Bucsány*, ŠMILAUER 1970: 30).

1.2. A képzővel alakult nevek mellett különösen a déli vonulat névállományában merül fel gyakran annak a lehetősége, hogy szláv közszó alaki változás nélkül vált kiemelkedés névévé. A földrajzi köznevek alaki változtatás nélküli hegynévvé válására példa a déli vonulatban a két *Galya* hegynév, mely végső soron a régi szláv **gola* 'fátlan, füves hegy; havasi legelő' jelentésű közszóra vezethető vissza. Emellett — mint fentebb láttuk — a *Garáb* esetében is számolhatunk a *gъrbъ* 'domb, hát' földrajzi köznéből való alakulás lehetőségével. Az északi vonulatban a 'kopasz hegytető; növényzet nélküli, kopár hely' jelentésű *pilis* földrajzi köznév (1245: *Pylis*, Gy. 3: 188) képző nélküli formában is szerepel hegynévként. Az északi vonulatban más helyfajta neveiből alakult hegységeik is megjelennek. Vélhetően a hegyet borító erdőségről nevezték el a *Drazga* (1331/1394: *Drazga*, Gy. 3: 229, 230) hegyet, melynek alap-szava feltehetően az óegyházi szláv *drežga* 'erdő' főnévből (FNESz. *Drezda*) alakult szláv népnyelvi forma lehetett, vö. blg. N. *òpézga* 'kis sűrű erdő' (FNESz. *Vámosderecske*).⁷¹ Szintén tájegységet jelölő földrajzi köznév jelenik meg a *Szaduszka* (1308: *Zudizca*, Gy. 3: 150, 229) hegynévben, mely az ősszláv **sq-teska* 'mély, szűk, meredek lejtőjű völgy, amelynek alján vízfolyás van; szurdok, összeszorulat' jelentésű szóból alakult (KISS L. 1997a: 162, 1986a: 167–8, ŠMILAUER 1970: 168).

A *Rudas* hegynév (1327: *Rudas*, Gy. 4: 209, 251) egy *Ruda* (< *ruda* 'érc') helynév átvételével alakult, azaz a szláv névrendszerben (a hegy felszínén vagy belsejében folyó) bányászatra utalhatott. A *Ruda* névalakkal egyébként az északi vonulatban is találkozunk (1258/1334:

⁷¹ KISS LAJOS szerint ezen a vidéken (Gömör vármegye területén) számolnunk kell bolgár-szláv telepésekkel (1988: 145). KRISTÓ GYULA kutatásai szerint azonban a vidéken jobbra cseh-morva betelepülés igazolható (2003a: 98–9), ugyanakkor a bolgár-szlávok belső migrációja talán a vidékre is kiterjedhetett.

Ruda, Gy. 2: 460, 541). Az északi *Szol-hegy* névben pedig a szlovák *sol* 'só' jelentésű közszó rejlik (ŠMILAUER 1970: 167).

Állatok neve is beépülhetett formáns nélkül hegyek nevébe, ezt mutatja a déli vonulatban a *Szlovik köve* név, melynek alapszava az ősszláv *solъъ* 'fülemüle, csalogány' (ŠMILAUER 1970: 167) főnév, amely a szlovákban *slávik* formában élt tovább (vö. még lengyel *slowik*, uo.). A *Kuna* hegynév (1303/1352//1450: *Kwna*, Gy. 1: 736, 815) vélhetően a *kuna* 'nyest' (ŠMILAUER 1970: 104, FNESz. *Kunna*), a *Nyerce* pedig a *nerce* 'vidramenyét, nyérc' (FNESz.) jelentésű szláv állatnévből magyarázható. Mindkét állatnév közszóként (*kuna*, *nerce*) is átkerült a magyarba, így a hegynév belső keletkezésű is lehet a magyar állatnévi lexémából. Nem zárható ki továbbá a személynévi áttétel lehetősége sem (vö. ÁSz. 472). Az északi vonulatban csupán az *Orl* hegynévben szerepel állatnév alaki változás nélkül: alapszava az ősszláv **orъъ* 'sas' (vö. FNESz. *Orló*) lehetett.

Az északi hegyvidék szláv eredetű névállományában a különböző épületek nevei is megjelennek kiemelkedések nevéként: a *Hradiscsa* 'várhely' (FNESz. *Haragistya*), valamint a *Kapla* (1326: *Kapula* ~ *Kapala*, Gy. 2: 547) 'kápolna' jelentésű szóból való nevekben (FNESz. *Kapela*).

A szláv eredetű hegynevek felépítésében a főnevek mellett részt vesznek melléknevek is. A denotátum méretét jelöli a déli területen a *Mátra* hegynév, mely meglehetősen már a honfoglalás idején is, s a legvalószínűbb magyarázat szerint a déli szláv **Matora* (ti. *gora* vagy *planina*) tulajdonképpen 'öreg, azaz nagy (ti. hegy)' lehetett az alapszava (KISS L. 1994a: 99, 1997a: 155–6). A hegy alakja szolgálhatott a névadás alapjául az *Osztra* ([1240]: *Oztro*, Gy. 1: 810) hegynév esetében, melynek alapszava az **ostrъ* 'hegyes, csúcsos; éles' (ŠMILAUER 1970: 135, FNESz.) jelentésű melléknév nőnemű alakja. A *Naszály* hegynév (1075/+1124/+1217: *Nazal*, Gy. 4: 209) közszoí előzménye pedig a nyugati szláv *nosal* 'nagy orrú (ember)' (KISS L. 1977: 103, FNESz.), s olyan hegyre utalhat, amelynek gerincén, oldalán előreugró, orrszerű domborzati idom van. A *Golboka* (1315/1339: *Gulbuka*, Gy. 1: 743, 767) hegynév alapszava — ahogy arról korábban már esett szó — a patakok nevében gyakori szláv *golbokъ* 'mély' melléknév (FNESz. *Luboka*, ŠMILAUER 1970: 66), így vélhetően a hegy melletti völgyben lévő vízfolyás neve vonódhatott át a kiemelkedés megnevezésére (vö. KMHsz. 1. *Holboka*). A *dolnъ* 'alsó' mindkét vonulat egy-egy nevében szerepel, a déli *Dolna bérce* név előtagja, valamint az északi *Dolla* (1333/1334: *Dolla*, Gy. 2: 461, 512) név egyaránt a hegy viszonyított helyzetére utal (ŠMILAUER 1970: 56), magyarázhatók azonban a *dolina* 'völgy' jelentésű (FNESz. *Dolina*, ŠMILAUER 1970: 56) szláv földrajzi köznévből is. Az északi vonulatban emellett a *vysokъ* 'magas' és a *čistъ* 'tisztá' melléknév is szerepel hegynevek alkotórészeként: *Viszoka bérce*, *Csiszta-homlok*. E melléknevekből alakult nevek mind-

egyikén és a főnevekből létrejött nevek egy részén is felismerhető a nőnemű ragozás, amely vélhetően a szláv nőnemű *gora* 'hegy' főtag melletti használatukkal vagy az ilyen helynevek analógiájával magyarázható.

2. A magyar névréteghez képest a szláv eredetű hegynevek körében meglehetősen csekély számú kétrészes névalakot találunk a szláv nevek között. A 'fekete hegy' jelentésű *Csernahora* és a 'köves hegy' jelentésű *Kamenahora* (1278: *Kamenahora*, Gy. 4: 210, 265) nevek második névrészában a szláv *gora* 'hegy' (ŠMILAUER 1970: 69) jelentésű földrajzi köznév szlovák fejleménye rejlik.⁷²

3.3. Német névréteg

A szláv és a magyar névadáson túl csupán az északi vonulatbeli *Rigel* hegynév kapcsán vetődik fel a németből való származtatás lehetősége: amely talán a kfn. *rigel* 'alacsony domb, meredek hegyhajlat' jelentésű főnévből alakulhatott (FNESz. *Füsthegysirokány*), s a — nem túl nagy számú — betelepült német lakosságtól származhat.⁷³ Egyedisége mindazonáltal kétségeket is ébreszt a származtatás helyességét illetően.

3.4. Összegzés

Munkám e fejezetében a különböző szempontú vizsgálatok során mindvégig két fő elvet tartottam szem előtt: célom volt egyrészt a hegynevek kronológiai, származásbeli rétegeit bemutatni, másrészt két jól körülhatárolható terület hegyneveinek az összehasonlító elemzését elvégezni. A tárgyalás választott módja ugyanakkor inkább az egyes névrétegeken belül megmutatkozó területi különbségeket hozta felszínre. Ezért különösen indokoltnak érzem a vizsgálati eredmények valamennyi célkitűzésre figyelmet fordító összefoglalását.

A szláv és a magyar névréteg összehasonlító vizsgálata során a legjelentősebb különbséget az egy- és kétrészes nevek arányában figyelhetjük meg: a magyar hegynévállományban inkább a kétrészes nevek dominálnak, de legalábbis a két szerkezeti típus nagyjából egyensúlyban van, a szláv névrétegben ezzel szemben az egyrészes nevek egyeduralmát tapasztaljuk. Ez egyértelműen mutatja a két nép névadási szokásaiban megmutatkozó alapvető különbségeket. A vizsgálat során — előzetes várakozásaimnak megfelelően — területi különbségek is megmutakoztak; a két hegyvonulat belső keletkezésű magyar neveinek állományán belül az egy- és kétrészes névalakulatok arányában tapasztaltunk eltérést: az északi vonulat nevei között ugyanis valamivel több az egyrészes, mint a déli vonulat hegynevei között. Ez talán a szláv névmodell hatásával is magyarázható, az északi területen ugyanis — amint ezt a nagy számú

⁷² A hegynevek a magyarba a szlovák nyelvben végbemenő *g > h* hangváltozást követően, azaz vélhetően a 12. században vagy azt követően kerülhettek át (ld. ehhez KNIEZSA 1938: 373, HORÁLEK 1967: 137).

⁷³ A XIII. század második felétől indult meg a német lakosság betelepítése Gömör vármegyébe (KISS L. 1988: 145), a kiemelkedés közelében létrehozott település, Dobsina német alapítású (vö. KRISTÓ 2003a: 140).

szláv eredetű név is mutatja — nagyobb az egyrészes hegyneveket kedvelő szláv népesség aránya, s névadási, névhasználati szokásaik a magyar névhasználókra is hatással lehettek.

A vizsgált névállományok között nyelvi szempontból nem lehet releváns különbségeket kimutatni. Azt talán mégis érdemes megemlíteni, hogy a szláv eredetű nevekhez másodlagosan kapcsolódó magyar földrajzi köznevek köre meg-lehetősen szűk a magyar előtagú nevekhez kapcsolódó földrajzi köznevek változatosságához képest. Ennek egyik magyarázatát azonban a szláv előtagú nevek csekélyebb számában is kereshetjük. Nem zárhatjuk ki másrészt annak a lehetőségét sem, hogy a szláv eredetű névrész mellett szereplő magyar földrajzi köznév nem képezte a valós nyelvhasználatban ténylegesen a hegynév részét, csupán mintegy magyarázó elemként szerepel a név mellett abból a célból, hogy — esetleg csak az oklevél megszövegezője — utaljon a nem áttetsző név által jelölt objektum fajtájára.

A két nép névalkotási, névváltoztatási szokásaiban lényeges különbség mutatkozik: míg ugyanis a belső keletkezésű (magyar) nevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel, összetételekből jött létre mindkét területen, addig a szláv nevek között csupán elenyésző számban találkozunk hasonló alakulásmóddal. A formánssal való névalkotás ugyanakkor a szláv névrétegben jellemző inkább, míg a magyar hegynevek körében periferikus. A két hegyvidék közötti eltérések közül azt érdemes kiemelni, hogy az északi vonulat szláv eredetű nevei gyakrabban jelennek meg alaki változtatás nélkül a magyar névrendszerben, ezzel szemben a déli vonulat szláv származású nevei szerkezetileg jobban igazodtak a befogadó névállományhoz: nagyobb arányban váltak kétrészesé földrajzi köznév hozzákapsolásával. Ez esetleg a névhasználati szokások kölcsönhatásával is magyarázható. A két vonulat szláv eredetű hegynévkincsében a formánsok használatában megmutatkozó jelentékeny különbségek pedig — délen csupán a nevek negyede, északon a fele alakult így — vélhetően abból fakadnak, hogy a magyar névhasználati szokások a déli vonulatban erőteljesebben hatottak a szláv névhasználók körében, míg északon jobban tartotta magát a szláv névalkotási norma.

Áttekintés

Disszertációm megírásakor kettős cél vezérelt: igyekeztem egyrészt rávilágítani a helynévfajták szerinti névelemzés jelentőségére. Ehhez kapcsolódóan megmutattam, hogy miként szerezhethetünk a különböző névfajtákról átfogó ismereteket. Az itt vázolt elméleti alapokat egy korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta, a hegynevek kapcsán ültettem át a gyakorlatba.

A vizsgálat következő fázisát a hegynevek és általánosabb módszertani szempontból egyaránt az jelentheti, hogy az adott névfajta jellemzőit a helynévrendszeren belül, más névfajták állományával összevetve vesszük számba. Ilyen módon szisztematikusan fel lehet tární az egyes helyfajták megnevezései közötti különbségeket és hasonlóságokat, s ezáltal az egyes névfajták sajátosságairól az eddigi kutatások alapján kirajzolódó képet tovább árnyalhatjuk. A különböző névfajtákhoz kapcsolódó névmodellek teljes körű összehasonlítása azonban e dolgozat keretében nyilvánvalóan nem lehet feladat, az erre irányuló vizsgálatok újabb doktori disszertációk, monográfiák keretében valósulhatnak meg. Az eddig megjelent, egyetlen névfajta koncentráló munkák ugyanakkor jó alapot nyújthatnak az ilyenfajta összehasonlító vizsgálatokhoz. A teljes körű összevetéshez azonban nyilvánvalóan szükség lesz valamennyi, korábban rendszerszerűen nem vizsgált névfajta átfogó elemzésére is.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Hangtörténet. In: *MNyT.* 106–28.
- AINIALA, TERHI (1996), On Defining the Proper Name and the Place Name. In: *Proceeding of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. I.* Aberdeen. 43–8.
- ANDERSSON, THORSTEN (1973), On ortnamn och ortnamns forskning. *Namn och Bygd.* 61: 150–7.
- AO. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁRVAY JÓZSEF (1941), A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. *MNNy.* 3: 39–56.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942), A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *MNNy.* 4: 3–50.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár. I–XII.* Budapest, 1860–1874.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997), *Sárospatak határának helynevei.* Sárospatak.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS (1989), Régi magyar földrajzinévtípusok (*Levédia – Lőd, Küküllő – Somló*). *MNyTK.* 183: 65–8.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS (1865), *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata.* Debrecen.
- BALLAGI MÓR (1867), *A magyar nyelv teljes szótára.* Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972), A hát bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában. *Nyr.* 96: 469–70.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (1999), A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr.* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI, JANUSZ (2000), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *MNy.* 96: 35–44.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1967a), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Budapest. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA (1967b), Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez. *MNy.* 63: 8–14.
- D. BARTHA KATALIN (1958), *A magyar szóképzés története.* Budapest.
- BEKE ÖDÖN (1929), *Mál.* *Nyr.* 58: 126–7.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárádmente földrajzinevei.* *MNyTK.* 74. sz. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1947b), *Pilis, Piliske.* *MNy.* 43: 205–7.
- BENKŐ LORÁND (1947c), Víz- és helységneveink viszonyához. *MNy.* 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegméltékei.* Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1997), Megjegyzések a Begej névhez. In: *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Szerk. KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR. Budapest. 62–70.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korból.* Budapest.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar kor tanúságtétele.* Budapest.

- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az -i helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä.
- BÉNYEI ÁGNES (2004), Az ómagyar helynévképzők és változataik. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 91–104.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), Helynévképzők a fiktív nevek körében. *NÉ.* 29: 57–63.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (1999), Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *NÉ.* 21: 36–42.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei. I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BÖLCSKEI ANDREA (2006), A spontán keletkezésű településnév-korrelációk diakrón szempontú elemzéséhez. In: *Helynévtörténeti tanulmányok II.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 47–66.
- BUDENZ JÓZSEF (1863), [Kedig, pedig]. *NyK.* 2: 154–6.
- BUDENZ JÓZSEF (1867), A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések. *NyK.* 6: 374–478.
- BUDENZ JÓZSEF (1871), Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyezéseiről. *NyK.* 10: 67–135.
- CZIRBUSZ JÁNOS (1908), A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. In: *Értesítő a kegyes-tanítórend vezetése alatt álló nagybecskereki községi főgimnáziumról az 1907–1908. tanév végéről*. Nagybecskerek. 3–88.
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874), *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest–Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Budapest. 1890–1913.
- DAUZAT, ALBERT–DESLANDES, GASTON–ROSTAING, CHARLES (1978), *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et de montagnes en France*. Paris.
- DEME LÁSZLÓ (1960), Gondolatok a helynévkutatásról. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR. Budapest. 72–4.
- DEME LÁSZLÓ (1989), Névterjedelem és névtartozékok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Budapest. 282–6.
- DÉNES GYÖRGY (1982), *Árnyék és verő*. *NÉ.* 7: 6–8.
- DÉNES GYÖRGY (1997), A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. *MNyTK.* 209: 284–8.
- DÉNES GYÖRGY (1999), *Kőpes(t)* helynév Borsodnádásd határában. *NÉ.* 21: 107–12.
- DÉNES GYÖRGY (2005), Karsztföldrajzi szókincsünk középkori elemei és megjelenésük helyneveinkben. *NÉ.* 27: 162–9.
- Deutsche Ortsnamen*. URL: <http://www.privat.benkenstein.net/deutsch/deutscheortsnamen.pdf>
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1992.
- ERDEY GYULA (1954), *Bükk*. Budapest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, 1959–62.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár I–II*. Budapest, 1914–1934.

- EtSzt. = *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Budapest, 2006.
- EYSENCK, MICHAEL W.–KEANE, MARK T. (2003), *Kognitív pszichológia*. Második kiadás. Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC (1958), *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest.
- FARKAS FERENC (1997), Jászsági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása. *MNyTK*. 209: 438–42.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/ej* helynévképző. *MNy*. 100: 75–9.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *MNy*. 101: 454–61.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *NÉ*. 28: 161–70.
- FEKETE PÉTER (1999), A hegynevek mint névadók Eger és Felnémet földrajzi neveiben. *MNyj*. 37: 179–86.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- FÖRSTEMANN, ERNST (1913), *Altdeutsches Namenbuch*. II/1, 2. Bonn.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1909–10), *Lágy és langyos*. *NyK*. 39: 226–8.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1934), Funkcionális nyelvszemlélet. *MNy*. 30: 1–7.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *MNyj*. 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–144.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. Megjelenés alatt.
- GYÖRFFY ERZSÉBET–RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. *MNyj*. 41: 195–204.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956), A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Budapest. 407–15.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997), *Zobor*. In: *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR. Budapest. 113–17.
- GYÖRFFY ISTVÁN (1922), Kún-halmok és telephelyek a karczagi határban (részlet). *MNy*. 18: 66–8.
- GYÖRKE JÓZSEF (1941), *Mell ~ mál*. *MNy*. 37: 305–6.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 3. Debrecen, 1999.

- HALÁSZ IGNÁC (1883), Visszahódított magyar szók. *Nyr.* 12: 97–103.
- HALÁSZ IGNÁC (1903), A magyar szófejtés és történeti fejlődése. *NyK.* 33: 139–63.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HEGEDŰS ATTILA (1992), *Mulató-hegy*. *NÉ.* 14: 54–6.
- HEINRICH ANDREA (2000), *Szaniszló helynevei kognitív nyelvészeti megközelítésben*. Szakdolgozat. Kézirat. Kolozsvár.
- HMFN. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger*. Közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. Budapest, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen. Újraközlése: Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003a), *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003b), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Budapest. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOKL. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Budapest, 1879.
- HORÁLEK, KAREL (1967), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Budapest.
- HORPÁCSI ILLÉS–BALÁZS JÁNOS (1953), A -ság, -ség képző eredetéhez. *MNy.* 49: 44–61.
- INCZEFI GÉZA (1966), *Csipkés. Gyűrűs*. *MNy.* 62: 222–4.
- INCZEFI GÉZA (1970a), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Budapest.
- INCZEFI GÉZA (1970b), A névkövéletté válás folyamata határneveinkben. *NytudÉrt.* 70. sz. 56–60.
- INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről. *MNy.* 68: 310–5.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. *NytudÉrt.* 126. sz. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2007), *Ómagyar névmagyarozatok*. II. Helynévtörténeti szeminárium. Előadás.
- KÁLMÁN BÉLA (1969), Személynévből keletkezett helynevek. *NyTFTK.* 2: 249–52.
- KÁLMÁN BÉLA (1979), A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. *MNy.* 75: 297–305.
- KÁLMÁN BÉLA (1981), Hivatalos név, szólítónév, említőnév. *MNyTK.* 160: 119–20.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa..* Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1906), *Bakony és Bökény*. *MNy.* 2: 273.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. *MNyTK.* 95. sz. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1960), A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR. Budapest. 86–9.
- KEMENES PÁL (1920), *Küngös*. *MNy.* 16: 148.

- KENYHERCZ RÓBERT (2008), Helynévadás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. Megjelenés alatt.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből. *Nyr.* 68: 33–9.
- KIEFER FERENC (2007), *Jelentésmélelet*. Második, bővített és javított kiadás. Budapest.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2006), Egy mikrotáj történeti helynévanyaga. In: *Helynévtörténeti tanulmányok II.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–57.
- KISS JENŐ (1965), *Mál – hasmál*. *MNy.* 61: 210–1.
- KISS LAJOS (1977), *Naszály és Nagy-szál*. *Nyr.* 101: 102–4. Újraközlése: KISS L. 1999b: 167–70.
- KISS LAJOS (1981), Szilágysági hegynevek. *Nyr.* 105: 97–101.
- KISS LAJOS (1984a), *Mátra*. *Nyr.* 108: 98–100. Újraközlése: KISS L. 1999b: 170–2.
- KISS LAJOS (1984b), Fenőkövel alakult földrajzi nevek. *Nyr.* 108: 236–40. Újraközlése: KISS L. 1999b: 30–5.
- KISS LAJOS (1986a), Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. *MNy.* 82: 162–9.
- KISS LAJOS (1986b), Hogyan keletkezett az Osztrovszki-hegység neve? *MNy.* 82: 334–6. Újraközlése: KISS L. 1999b: 176–8.
- KISS LAJOS (1986c), *Torbágy*. *MNy.* 82: 450–3. Újraközlése: KISS L. 1999b: 178–81.
- KISS LAJOS (1988), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *MNy.* 84: 129–55. Újraközlése: KISS L. 1999b: 227–54.
- KISS LAJOS (1989), Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi nevek. *Nyr.* 113: 110–5. Újraközlése: KISS L. 1999b: 44–50.
- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből. *MNy.* 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NyTudÉrt. 139. sz. Budapest.
- KISS LAJOS (1996a), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50. Újraközlése: KISS L. 1999b: 104–17.
- KISS LAJOS (1996b), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–971. Újraközlése: KISS L. 1999b: 96–104.
- KISS LAJOS (1997a), Hegynevek a történelmi Magyarországon. *MNy.* 93: 154–68. Újraközlése: KISS L. 1999: 117–32.
- KISS LAJOS (1997b), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–85. Újraközlése: KISS L. 1999b: 133–40.
- KISS LAJOS (1999a), Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *MNy.* 95: 9–25.
- KISS LAJOS (1999b), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
- KISS LAJOS (2001), *A hegyek és a hegységek nevei. Székhelyfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest.
- É. KISS SÁNDOR (1981), Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye. In: *Magyar Névtani Dolgozatok* 21. Budapest.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1934), *Godolya*. *MNy.* 30: 52.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest. II, 365–472.

- KNIEZSA ISTVÁN (1941), Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. *MNy.* 4: 196–233.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Budapest. I, 111–313. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek.* Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949a), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (myelvjárási) emlékek. Debrecen.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949b), Az *-i* helynévképző a magyarban. *MNy.* 45: 100–7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1956), Idegen eredetű alakpárok a magyarban. *Nyr.* 80: 371–4.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája: *Névtudományi Vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR. Budapest, 19–26.
- KONTRA MIKLÓS (1981), *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre.* Budapest.
- KOTHENCZ GABRIELLA (2007), A *-ban/ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere. *MNy.* 103: 432–51.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abaúji Hegyköz helynevei.* Sátoraljaújhely.
- KRANZMAYER, EBERHARD (1968), *Die Bergnamen Österreichs.* Zweite, um einen Namenweiser vermehrte Auflage. Wien, 1968.
- KRESZNERICS FERENC, *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal.* Buda, 1831.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1986), Helynévtan. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. KÁLLAY ISTVÁN. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003a), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest.
- KRISTÓ GYULA (2003b), *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* Szeged.
- LADÁNYI MÁRIA (2002), Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *MNy.* 98: 407–23.
- LAKÓ GYÖRGY (1950), Permi szófejtések. *NyK.* 52: 238–46.
- LAKÓ GYÖRGY (1962), Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok? *NyK.* 64: 56–70.
- LECHMANN ANTAL–VUICS TIBOR (1999), *Földrajzi fogalmak szótára.* Második, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS (1946), *Bérc ~ Börc.* *MNy.* 42: 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a), *Földrajzi neveink élete.* Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b), *Mál.* *MNy.* 43: 24–7.
- LŐRINCZE LAJOS (1949), *Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai.* Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS (1951), A *seg* térszinforma-név. *MNy.* 46: 53–60.
- LŐRINCZI RÉKA (1992), Földrajzi nevek. In: *TNyT.* II/1. 891–910.

- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. *NytudÉrt.* 33. sz. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1909), A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. *MNy.* 5: 231–2.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tövégi magánhangzokról. *MNy.* 6: 14–20.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei. *MNy.* 6: 443–7.
- MELICH JÁNOS (1911), [Ság]. *MNy.* 7: 192.
- MELICH JÁNOS (1915–7), Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. *NyK.* 44: 333–72.
- MELICH JÁNOS (1917), *Kinga*. *MNy.* 13: 217–9.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MELICH JÁNOS (1935), Melyek a legrégebb német jövevénytörzseink? *NyK.* 49: 281–94.
- MELICH JÁNOS (1963), *Dolgozatok II.* *NytudÉrt.* 41. sz. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *Török Bálint és Törökbálint*. *MNy.* 78: 175–80.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához. *MNy.* 92: 11–21.
- MIKLÓSI ÁDÁM (2005), Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány* 2005: 53–63.
- MIKLOSICH FERENC (1882), A magyar nyelvbeli szláv szók. *Nyr.* 11: 114–21.
- MIKOLA TIBOR (1962), Még egyszer a -ság, -ség képzőről. *NyK.* 64: 299–309.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Budapest, 1987–.
- MNyT. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Budapest, 2003.
- MOÓR ELEMÉR (1932), Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. *Nyr.* 61: 12–8.
- MOÓR ELEMÉR (1949), A magyar nyelvterület őstörténeti vonatkozásai. 6. Az ősmagyar nép és nyelv kialakulása. *Nyr.* 73: 78–81.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Budapest, 1967–1978.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár I–II*. Budapest, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1895), A magyar magánhangzók történetéhez. *NyK.* 25: 168–86.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1898), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. *NyK.* 28: 241–79.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1927), Állati testrészek-nevek. *Nyr.* 56: 133–8.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF, *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Budapest, 1873–1881.
- NAGY GERGELY (é. n.), *Az Eperjes-Tokaji-hegység magyarországi része — Sárospatak és környéke*. Sárospatak. Kézirat. URL: <http://ztdk.atw.hu/page.php?3>
- NEMES MAGDOLNA (2005a), *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NEMES MAGDOLNA (2005b), *A földrajzi köznevek szótára*. Kézirat. Debrecen.
- NICOLAISEN, W. F. H. (1985), The Semantics of Place Names and Their elements. *NORNA-Rapporter* 28: 60–9.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1911), *Rézmál*. *MNy.* 7: 166.

- PAIS DEZSŐ (1918), *Sukoró és Homorog* I. MNy. 14: 20–2.
- PAIS DEZSŐ (1933), *Somlai: somlói*. MNy. 29: 235–237.
- PAIS DEZSŐ (1949), *Ember*. MNy. 45: 324–6.
- PAIS DEZSŐ (1960), Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez. MNy. 56: 311–5.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC (1782), *Dictionarium mannak Latino-Ungaricum et Ungarico-latino-Germanicum*.
- PÉNTÉK JÁNOS (1997), A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. MNyTK. 209: 427–30.
- PESTI JÁNOS (1987), A *ság, ség, seg* (~segg) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. NÉ. 12: 32–53.
- PESTY, Békés = *Pesty Frigyes helynévtárából. Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében*. Békéscsaba, 1983.
- PÉTER SÁNDOR (1970), A térszinformanév kutatás történetének rövid áttekintése. *Aluta* II. 1: 283–294.
- PÉTER SÁNDOR (2008), Térszinformanevek és vízrajzi köznevek felső-háromszéki helynevekben. Sepsiszentgyörgy.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. MNyj. 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- PÓCZOS RITA (2005), Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához. NÉ. 27: 136–43.
- PÓCZOS RITA (2007), Jövevénynév, jövevényszó. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Budapest. 21–8.
- PÓCZOS RITA (2008), Többnevűség egy mai helynévrendszerben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 179–207.
- PÓCZOS RITA (2008), Etnikai viszonyok tükröződése a névmodellekben. Megjelenés alatt.
- POHL, HEINZ-DIETER (1984), *Wörterbuch der Bergnamen Österreichs. 1. Kurzgefaßtes Verzeichnis der österreichischen Bergnamen*. Salzburg.
- POHL, HEINZ-DIETER (1996), Berg- und Gebirgsnamen: slawisch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. 2. Teilband*. Berlin–New York. 1524–31. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 11. 2. Berlin–New York, 1996.)
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.), Österreichische Bergnamen. URL: <http://members.chello.at/heinz.pohl/Bergnamen.htm>
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.), Die häufigsten Bergappellativa in Österreich. URL: <http://www.uni-klu.ac.at/groups/spw/oenf/Bergappellativa.pdf>
- POLGÁRI JUDIT (2007), *Helynévalkotás kognitív megközelítésben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *NytudÉrt*. 58: 167–171.
- RESZEGI KATALIN (2002), Hegynevek az Árpád-kori Gömör vármegyéből. MNyj. 40: 47–59.

- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. In: *Helynévtörténeti tanulmányok II.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 159–80.
- REUTER CAMILLO (1983), *Monymalató ~ Malató.* Nyr. 107: 236–40.
- RÉVÉSZ SAMU (1878), A hegynevekről. Nyr. 7: 308–12.
- RMGL. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1984.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1997), *A honfoglaló magyar nép.* Budapest.
- ROSPOND, STANISLAW (1989), *Slawische Namenkunde I. Die slawischen Orstnamen.* Heidelberg.
- SÁNDOR KLÁRA (1998), A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségekre.* Pozsony. 7–26.
- SÁNDOR KLÁRA (1999), Szociolingvisztikai alapismeretek. In: *Nyelvtan, nyelvhasználat, kommunikáció.* Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ. Szeged. 133–71.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991): A névszótövek. In: *TNyt.* I, 160–187.
- SCHEIRICH LÁSZLÓ (2004), *A mi Magas-Tátránk. A Magas-Tátra történelme.* Dunaszerdahely.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1971), Földrajzi neveink helyesírásához. *MNyj.* 17: 159–72.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1946), *Hegy, fok.* *MNy.* 42: 17–22.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1950), *Mál, ság, sziget.* *MNy.* 46: 119–23.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1951), *Magyar Seg ~ Seeg.* *MNy.* 53: 262–7.
- SIMONYI ZSIGMOND (1915), A szófejtő szótárhoz. A b-kezdetű szavakról. *Nyr.* 44: 116–22.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1932), *Vodopis starého Slovenska.* Praha–Bratislava.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Průručka Slovanské Toponomastiky.* Praha.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Budapest, 1974.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1959), Tulajdonnév és köznév határterülete. *MNy.* 55: 461–70.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest.
- SZ. = SZABÓ ISTVÁN, *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Budapest, 1937.
- SZABÓ T. ATTILA (1936), *Nyír, nyírész.* *MNy.* 32: 47–8.
- SZABÓ T. ATTILA (1938), *Mál.* *MNy.* 34: 253–4.
- SZABÓ T. ATTILA (1941), *Akasztéj.* *MNy.* 37: 121–2.
- SZABÓ T. ATTILA (1944), A magyar helynévkutatás a XIX. században. *Erdélyi Tudományos Füzetek.* Kolozsvár. Újraközlése: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek. VII.* A válogatást és a sajtó alá rendezést végezte: SZABÓ T. ÁDÁM. Budapest, 1988. 13–84.
- SZABÓ G. FERENC (1998): A *Vámos-* jelző középkori helységneveinkben. *MNyj.* 35: 133–44.
- SZABÓ JÓZSEF (1999), A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *NÉ.* 21: 81–6.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *NyK.* 25: 129–67.
- P. SZATHMÁRY KÁROLY (1884), *Emlékeim.* Szilágy-Somlyó.
- SZÉCSI GÁBOR (2003), *A kommunikatív elme.* Budapest.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *TNyt.* I, 188–255.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT, *Dictiones Latinae cum Graeca et Ungarica earum interpretatione. Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisgue loquendi Latine redditus, cui inspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica cum aequipollentibus adagiis Latinis.* 1621.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 29–52.
- SZÉPE GYÖRGY (1970), Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. *NytudÉrt.* 70: 307–11.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (2007), *Magyar stilisztika.* Budapest.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997), *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (2000), *Világunk, a nyelv.* Budapest.
- SZILASI MÓRIC (1899), Török-magyar szóegyeztetések. *Nyr.* 28: 145–53.
- SZILY KÁLMÁN (1917), [Domb és halom]. *MNy.* 13: 216.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár.* Budapest, 1941. Változatlan utánnyomás: Budapest, 1991.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA (1997), Térszínformanevek Székelyhodos helynévanyagából. *MNyTK.* 209: 462–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. Mutató. Budapest, 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1992.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), A tulajdonnév jelentése. In: *A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest. Megjelenés alatt.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *MNyj.* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997a), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. *MNyTK.* 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (1997b), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben. *MNyj.* 37: 435–42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA (2005a), Változásmodellek a településnevek körében. *NÉ:* 27: 125–36.
- TÓTH VALÉRIA (2005b), The Changes of the Hungarian Settlement Names. *OU.* 3: 135–53.
- TÓTH VALÉRIA (2006), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: *Helynévtörténeti tanulmányok II.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA (2007), A templomcíméből alakult településnevek változásáról. *MNy.* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástudományja.* Debrecen.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–7.* Budapest, 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. I–. Budapest, 1979–.

- Utasítás 1955 = *Utasítás az 1 : 25 000 és az 1 : 50 000 mértékarányú térképek tervezésére, kirajzolására és a kiadás előkészítésére*. H. M. Térképészeti Intézet. Budapest.
- Utasítás 1966 = *Komplex utasítás az 1 : 10 000 méretarányú topográfiai térképek készítéséhez*. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870), Magyar- és török-tatár szóegyeztetések. *NyK.* 8: 109–89.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest.
- VeMFN. I, = *Veszprém megye földrajzi nevei*. I. A Tapolcai járás. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Budapest, 1982.
- VÖRÖS OTTÓ (1989), Növénynevek Vas megye földrajzi neveiben. *MNyTK.* 183: 207–11.
- WICHMANN GYÖRGY (1908), Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *NyK.* 38: 267–76.
- Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest. 1871–1931.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991a), A szóösszetétel. In: *TNyt.* I, 523–52.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991b), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *NÉ.* 13: 15–31.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991c), Milyen magas a *Hegymagas*? *MNy.* 87: 77–82.
- Zempléni hegység és környéke. Turistatérkép*. Nyír-Karta Bt. 2004.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZOLNAI GYULA (1892), A magyar nyelv. A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond. Ismertetés. *Nyr.* 21: 126–33.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–II*. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–1958.
- ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–201.